

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE OSMANLI ETKİ VE KATKISI

Doktora Tezi

Manizheh SADRI

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Bekir KOÇ

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE OSMANLI ETKİ VE KATKISI

Doktora Tezi

Manizheh SADRI

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE OSMANLI ETKİ VE KATKISI

Doktora Tezi

Manizheh SADRI

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Bekir KOÇ

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE OSMANLI ETKİ VE KATKISI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bekir KOÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmza

Doç. Dr. Bekir KOÇ

.....

Prof. Dr. Musa ÇADIRCI

.....

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOLU

.....

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

.....

Doç. Dr. Selda Kaya KILIÇ

.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../20....)

Manizheh SADRI

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	ix
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM: ASKERİ ALANDA YENİLEŞME HAREKETLERİ..... 5

1.1. 19. yy’a Kadar İran Askeri Teşkilatının Genel Görünümü.....	5
1.2. Feth Ali Şah ve Abbas Mirza Dönemi (1797-1834)	8
1.3. Muhammed Şah Dönemi (1834-1848)	21
1.4. Nasirü’l-din Şah ve Emir Kebir Dönemi (1848-1896)	24
1.4.1. Darü’l-Fünun.....	31
1.4.2. Kazak Tugayı’nın Kuruluşu.....	45
1.4.3. Nizam-ı Cedid	53

2. BÖLÜM: İDARİ ALANDA YENİLEŞME HAREKETLERİ 58

2.1. Ülke Teşkilatı	58
2.1.1. Kaçar Saltanatının Birinci Döneminde Merkezi Hükümet İdaresi	60
2.1.2. Divan Teşkilatı	62
2.3. Meşrutiyet Dönemine Kadar Devlet Teşkilatı ve Nezarethanelerin Vazifeleri.....	71
2.3.1. Mali Teşkilat (Divan-ı İstifa)	71
2.3.2. Vezaret-i Evkaf	76
2.3.3. Vezaret-i Maliye veya İstifa	77

2.3.4. Posta ve Telgraf.....	83
2.3.5. Halisecat	84
2.3.6. Gümrük.....	86
2.3.7. Darphane	86
2.3.8. Dışişleri Bakanlığı.....	87
2.3.9. Kalıcı Elçiliklerin Kuruluşu	90
2.3.10. Tahran’da Polis Teşkilatı (Nizamiye Bakanlığı)	90
2.3.11. Yüce Adalet Bakanlığı	91
2.3.12. Maden, Telgraf ve İlim Bakanlığı	98
2.3.13. Vezareti İntibaat ve Darü’-t-tercüme Has.....	98
2.3.14. Vezaret-i Ticaret ve Fellâhat	99
2.4. Meşrutiyet’ten Sonra İdari Teşkilat.....	104
2.4.1. Bakanların Tayini ve Görevden Alınışı	104
2.4.2. Bakanların Sayısı ve Bakanlık Şartları.....	105
2.4.3. Bakanların Yetkileri	106
2.4.4. Başbakanlık Kurumu	106
2.4.5. Eyalet ve Vilayet Yönetimleri.....	108
2.5. İran Toplum Yapısı	112
2.5.1. Âlimler, Ruhaniler veya Şer’i Kanun Uygulayıcıları	112
2.5.2. Tüccar ve Esnaf Sınıfı	113
2.5.3. Köylüler ve Ziraatçılar	114
2.5.4. İran Çölleri Sakinleri	115
3. BÖLÜM: İRAN’DA KURULAN MATBAALAR	122
3.1. Matbaanın Tarihi Gelişimi	122
3.2. Matbaanın İran’a Girişi	123
3.3. Devlet Eliyle Kurulan Matbaalar	126
3.3.1. Humayuni Matbaası	131
3.3.2. Hükümdarlık Matbaası	132

3.4. Özel Matbaalar	133
4. BÖLÜM: İRAN'DAKİ İLK TERCÜME HAREKETLERİ VE YANSIMALARI	137
4.1. İran'da İlk Tercüme Faaliyetleri	137
4.2. Tarih Kitapları	145
4.3. Coğrafya Kitapları.....	151
4.4. Edebi Romanlar.....	154
4.5. Risaleler.....	163
4.6. Tercüme Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi	167
5. BÖLÜM: İRAN'DA GAZETECİLİK FAALİYETLERİ	170
5.1. İran'ın Gazetecilik Anlayışı ve İlk Farsça Gazeteler	170
5.2. Devlet Gazeteleri.....	175
5.2.1. Kâğez-i Ahbâr	175
5.2.2. Zahrirdebahra Gazetesi	177
5.2.3. Vakayi-i İttifâkiyye Gazetesi	177
5.2.4. Farsça Yayınlanan Üçüncü Gazete	182
5.2.5. Devlet-i Aliyye-i İran İlmi Gazetesi	185
5.2.6. Diğer Gazeteler	186
5.2.7. Devlet Gazeteciliğinin Eksiklikleri	188
5.3. Halk Gazeteleri.....	190
5.3.1. İran'da Basılan Halk Gazeteleri	190
5.3.1.1. İran Sinesi Millet Gazetesi/Millet Gazetesi	191
5.3.1.2. Şeref ve Şerafet Gazetesi	194
5.3.1.3. Terbiyet Gazetesi	195
5.3.1.4. Merih Gazetesi.....	196
5.3.1.5. Nasırı Gazetesi.....	196

5.3.2. Yurt Dışında Basılan Halk Gazeteleri veya Sürgündeki Gazeteler ...	196
5.3.2.1. Türkiye’de Basılan Farsça Gazeteler	197
5.3.2.1.1. Türkistan Gazetesi.....	198
5.3.2.1.2. Cihan Gazetesi	201
5.3.2.1.3. İttihad-ı İslam ve Cihan.....	202
5.3.2.1.4. Debistan-Hıred	202
5.3.2.1.5. Şahseven.....	203
5.3.2.1.6. Ahter Gazetesi	203
5.3.2.2. Mısır’da Yayınlanan Farsça Gazeteler	212
5.3.2.2.1. Hikmet Gazetesi	213
5.3.2.2.2. Süreyya Gazetesi	215
5.3.2.2.3. Perveriş Gazetesi	217
5.3.2.2.4. Çehre-numâ Gazetesi	218
5.3.2.3. Hindistan’da Basılan Farsça Gazeteler.....	218
5.3.2.3.1. Mufrihu’l-Kulûb ve Matla-ı Hurşid Gazetesi	219
5.3.2.3.2. Hurşid Gazetesi	220
5.3.2.3.3. Seyyidu’l-Ahbâr Gazetesi	220
5.3.2.3.4. Kevkeb-i Nâsiri Gazetesi	220
5.3.2.3.5. Hablu’l-Metin.....	221
5.3.2.4. Avrupa’da Basılan Farsça Gazeteler	222
5.3.2.4.1. Kanun Gazetesi	223
5.3.2.4.2. Tevedded Gazetesi	225

6. BÖLÜM: MODERN EĞİTİM KURUMLARININ AÇILMASI	226
6.1. Eğitim Tarihine Bir Genel Bakış.....	226
6.2. İran'da Yabancı Misyoner Okulları	228
6.3. İran'da Devlet Okulları	234
6.4. Halk Okulları Ya Da Milli Okullar	243
6.4.1. Rüştîye Okulları	243
6.4.2. Medrese-i Şeref-i Muzafferî.....	249
6.4.3. Medrese-i Daniş	249
6.4.4. Medrese-i İlmiye	250

6.4.5. Medrese-i Ekâbir	250
6.4.6. Mekteb-i İhsanî	251
6.4.7. Medrese-i Hayriye.....	251
6.4.8. Medrese-i Sadad.....	252
6.4.9. Medrese-yi Ulûm ve Siyasi.....	252
6.4.10. Medrese-i Lokmaniye	254
6.4.11. Medrese-i Terbiyet	255
6.5. Modern Eğitim Kurumlarına İlişkin Genel Bir Değerlendirme	256
SONUÇ	257
KAYNAKÇA	259
ÖZET	286
ABSTRACT	287

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.k .	Adı geçen makale
Bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası
CA	Cevdet Askeri Tasnifi
Ce	Cemaziyye’l- Evvel
DCİ	Danışname-i Cihan-ı İslâm
DBA	Dayret’ulmuarif Büzürg İslami
İa.	İslam Ansiklopedisi
Kmşm	Kütüphane-i Meclis-i Şura-yı Milli
MEB	Mili Eğitim Bakanlığı
MRC	Müracaat
s	Sayfa
ss	Sayfalar
Thz	Tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurum Yayınları
vs	ve saire
vb	ve başka

ÖNSÖZ

19. yüzyılın başında İran'daki iç kargaşalardan sonra Kaçar Hanedanı iktidarı ele geçirmişti. Sözü edilen çağda devlet egemenliğini ülke içindeki kabilelerin desteğine dayandırmaktadır. Bu kabilelerin desteğini alan Muhammed Han iktidarı ele geçirip İran topraklarının büyük bir bölümünde istikrarlı ve merkezi bir güç olmayı başarmıştı. Muhammed Han, Tahran'ı 1789/1203'te başkent olarak seçmiş ve 1796/1210'da İran padişahı adıyla taç giymiştir. Ne yazık ki hükümeti fazla devam etmemiş, tekrar iç kargaşaya sürüklenen İran'da Feth Ali Şah saltanat tahtına geçmiştir.

Fakat bu dönem büyük coğrafi keşiflerle büyük sermaye biriktiren Batılı devletler ülke ekonomilerini sanayiye dayandırmış ve hammadde ve Pazar arayışı içinde Asya ve Afrika toprakları üzerinde kıyasıya bir rekabete girişmişlerdi. 19. yy'ın başlarında Rusya, İran'ın hâkimiyetinde olan Kafkas topraklarına göz dikmiş, bir dizi savaştan sonra İran yenilgiyi kabul etmiştir. İşte bu kabullenme İran için bir dönüm noktası olmuştur. İran başka askeri olmak üzere kurumlarında bir dizi yeniliğe gitmiş, yenileşmenin-değişmenin gerekliliğini kabullenme beraberinde Batı üstünlüğünü kabul etmeyi gerektirmiştir. Batı karşısında zafer kazanabilmek için ilk önce askeri alanda başlatılan ve daha sonra diğer kurumlara yayılan modernleşme çabalarında yine Batının yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Batıdan beklenen bu yardım Batılı güçlerin kendi aralarındaki rekabete göre değişmekle beraber gelmiş, devleti yönetenlerin amacı devleti güçlendirmek olduğu için ilk önce askeri alanda başlatılan yenileşme çabaları daha sonra diğer kurumlara da yayılmıştır.

Biz de tezimizde ilk önce askeri alanda başlatılan yeniliklere birinci bölümde değindikten sonra idari teşkilat kurumlarında gidilen yenikleri ikinci bölümde ele aldık.

Batıdaki yenilikler İran'da görülmeye başladığında belki de devletin daha sonra ki kaderinde büyük öneme haiz olacak olan matbaayı, daha sonra sırasıyla tercüme faaliyetleri, ülke içi ve dışında yayınlanan gazeteler ve modern okulları ayrı bölümler olarak inceledik.

Fikirleri, eleştirileri ve önerileriyle bu çalışmanın şekillenmesinde önemli katkıları bulunan, değerli hocam Doç. Dr. Bekir KOÇ ve tahsil dönemim boyunca bana her türlü yardım ve katkıda bulunan, eleştirileri ile çalışmalarına yön veren kıymetli hocam Prof. Dr. Musa ÇADIRCI'ya sonsuz teşekkürü borç bilirim.

Manijeh SADRI

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Mirza Melkem Han'ın Eserleri

Mirza Melkem Han Nazımü'd-devle 19.yy'da İran demokrasisi için en çok çalışan yazarlardan birisidir. 1838'de İsfahan çulfasında dünyaya geldi. Dedesi Mirza Yakup Rus sefareti tercümanlarındandı. Babası onu on yaşındayken tahsil için Fransa'ya göndermişti. Paris'te Ermeni okulunda politeknik eğitimini almış daha sonra siyasi ve iktisadi konulara yönelmişti. İran'a döndükten sonra, dışişleri bakanlığında tercümanlık yapmaya başlamıştı. Darülfünunda ders vermenin yanı sıra Avusturyalı öğretmenlerin tercümanlığını da yapmıştı. 1857'de *Harat Olayı*'ndan sonra İngiltere ile barış görüşmeleri için Paris'e gitmişti. İran'a dönünce siyasi ve idari reformlar için risaleler yazmaya başlamış ve 1275-1277/1858-1861 yılları arasında Feramuşhane 'yi kurmuştu ve bu kuruluşa siyasi ve edebi çevreden birçok kişi katılmıştı. Fakat Nasuri'd-din Şah, Melkem'in ıslahatçı çalışmalarından çekinmiş ve bu kuruluşun bünyesindeki hak ve özgürlüklerle ilgili konuşmalardan endişelenmişti. 1861-1862/1278'de bu yerin kapanması için ferman çıkarmıştı. Hemen peşinden Melkem ve babası İran'dan sürgün edilmişti. Melkem ilkönce Bağdat'a sonra da İstanbul'a gitmiş ve İran Osmanlı elçisi Mirza Hüseyin Han'ın gayretleri sayesinde suçları bağışlanana kadar yıllarca orada kalmıştı. 1871-1872/1288'de Mirza Hüseyin Han İran'a gelince Melkem de İran'a dönmüş ve *Yüksek Sedaret Müşavirliği*'ne atanmıştı. Melkem 1873-1874/1290 yılında İran'ın Londra Büyükelçiliğine atanmış ve Nasuri'd-din Şah'ın bu ülkeye yapacağı gezinin hazırlıklarını yapmak için İngiltere'ye gitmişti. Bu gezi sonucu *Ruyte Antlaşması* imzalanmıştı. Bu belgeler incelendiğinde Melkem'in etkisinin olduğu ortadadır. Ondan sonra Melkem, Şahın hoşnutsuzluğuna uğramış ve 1848-1849/1265'te Osmanlının işgal ettiği *Katur Bölgesi*'ni İran'a tekrar verilmesini istediğini 1878/1295'te Berlin'de başarıyla yerine getirmiştir¹. İran'a dönünce kendisine Nazımul Devle lakabı verilmişti. Melkem, Şahın Avrupa'ya yapacağı üçüncü gezinin hazırlıkları için tekrar Londra'ya gitmişti. Bu yolculukta Şah'tan *Lottary İmtiyazı* almıştır. Fakat bu imtiyazı kötü yolda kullanması sebebiyle bütün lakap ve görevlerinden mahrum edilmişti. Melkem bunun peşinden İran'da özgürlük ve

demokrasi düşüncelerinin hayata geçmesinde etkin rolü olan *Kanun Gazetesini* yayımlamaya başlamıştı. Melkem, Nasuri'd-din Şah'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen Muzaffereddin Şahla sıcak temaslarda bulunmuş ve sonra da suçlarını bağışlatmıştı. Daha sonra da 1898-1899/1316'da İran büyük elçisi olarak İtalya'ya atanmış ve 1326'da ölene kadar bu görevde kalmıştı.

Melkem'in kişiliği bürokratik ve ilmi olarak iki açıdan incelenebilir. Mühim olan şudur ki onun düşünce ve kalemi oldukça güçlüydü. İran'ın siyasi ve sosyal yaşamında etkili olan çok sayıda eser üretmişti. Melkem, elli seneden fazla İran'ın değişimi için çaba sarf etmişti. Fakat Meşrutiyet hareketinde İran'a gelememiş ve çok kısa bir süre sonra da vefat etmişti. Ama Meşrutiyet hareketi öncülerinin fikirlerinin temelinde Melkem'in düşüncelerinin etkisi büyüktü.

Nuşiru'd-devle ve Sadu'd-devle'nin Nizamname-i Esasi ve Anayasanın tamamlanmasında, Melkem'in *Defter-i Kanun* ve *Kitapçe-i Gaybe* eserlerindeki düşüncelerinden, ne kadar çok etkilendikleri bu eserler karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır. Melkem'in düşüncesinin ana fikri, İran'ın siyasi ve idari yapısı veya yeni medeniyetinin kurulması üzerineydi. Ondan geriye kalan değişik konularda yazılmış 25 risale bu çerçevede toplanabilir.

1. 1.Kısım – Kurallı düzen, Hükümet kurumları ve yeni medeniyet:

a) Defter-i Tanzimat (Kitapçe-i Gaybi): Bu risale Mirza Aka Han Nuri'nin sadareten azledilmesinden sonra 1275-1277/1858-1861 yılları arasında Melkem'in yazmış olduğu ilk eserdir. Melkem'in bu risaleyi yazmadaki amacı Nasuri'd-din Şah'ı siyasi ve idari reformları yapmaya teşvik etmektir.

b) Refik ve Vezir: Bu risale Defter-i Tanzimat risalesinden sonra yazılmış ve onu açıklar niteliktedir.

c) Meclis-i Tanzimat: Bu risale Meclis-i Tanzimat açıklamasıyla ilgilidir ve Melkem bu risaleyi muhtemelen 1859-1861/1276-1277 yılları arasında yazmıştır. Çünkü bu risalede o dönemde yaşanan tarihi olaylardan da bahsetmektedir.

d) Destgahi Divan: Bu risale Nasuri'd-din Şah dönemindeki bürokratik sisteme eleştiri mahiyetindedir. Melkem bu risalede Şahın reform yapmasını sağlamak için çaba harcamıştır. Bu risale 1861-1863/1278-1279 yılları arasında yazılmış olabilir.

e) Defter-i Kanun: Bu risalenin konusu cezai konulardır. Melkem'in bu risaleyi yazmasındaki amacı *Fransa Ceza Kanunundan* alınan yeni ceza kanununu baskıcı saltanat düzenine uygun hale getirmektir.

f) Nedayi Adalet: Melkem bu kitapçığı 1905-1906/1323 yılında Nasuri'd-din Şahın Avrupa'ya yaptığı üçüncü gezi sırasında yazmış ve Şaha sunmuştur. Bu risale Melkem'in daha önce yazmış olduğu ve parlamenter düzenle ilgili meselelerin ortaya atıldığı risalelerden daha öndeydi ve dikkat çekici tarafı yazarın geçmişteki inançlarından dönmesi yani hiçbir eksiklik duymadan kendini Batı Medeniyetine teslim etmesiydi.

g) İştihar name-yi evveliye-yi ademiyyet: Bu risaleyi Nasrettin Şah'ın ölümünden sonra 1313 yılında yazmıştır. Bu risalede geçmişte işlediği ve Nasrettin Şah ile Eminü's-sultan tarafından eleştirilen suçlarına değinmiş istiğfar ettiğine ve İran'ın yeni Şah'ı ile ilişkilerini iyileştirdiğinden bahsetmiştir.

h) Medeniyet-i İrani: Bu kitapçık Melkem'in 1891'de Londra'da sunduğu bildirinin metnidir. Bu bildiride İran'da yeni medeniyete ne şekilde revaç verdiğinden bahsetmiştir. Bu bildirinin metni 1891'de *Contemporary Review Lix* adlı gazetede yayınlanmıştır. Farsçaya tercümesini ise Ferište Nurayi Hanım *Nazimü'd-devle Mirza Melkem Han'ın Fikirlerinin Tahkiki* adıyla kendi kitabında yer vermiştir.

1. 2.Kısım: İktisat:

a) Usul-ü Terakki: Melkem bu kitapçığı İktisat ilminin temelleri ve konularından yararlanarak İran ekonomisinin gerekleri ve ne şekilde gelişmesi gerektiği üzerine yazmıştır. Bu risale konusunun önemli, akıcı ve bilimsel olması yönünden onun diğer risalelerinden daha değerlidir. Bu risale yazarının hatıraları

esas alınarak İran'ın Londra elçiliği tarafından 1883-1884/1301'de Londra'da yazılmış ve Eminü'd-devle Mirza Ali han için Tahran'a gönderilmiştir.

b) Bankanın Kurulması Üzerine Müzakere: Bankanın kurulması fikri Mirza Hüseyin Han'ın sadareti devrinde güçlenmişti. Bankanın kuruluşu üzerine İngiltere, Fransa ve Avusturya tarafından öneriler gelmişti. Devlet, Fransa tarafından gelen öneriyi uygun bulmuştu ve bunu tercih etmişti. Mirza Hüseyin Han konuyla ilgilenmesi için 1872/1289 Cemaziyevvelinde bir komisyon oluşturmuş, başkanlığına da Ulum Bakanı İ'tizadü's-Saltana getirilmişti. Divandan ve bakanlardan birkaç kişinin yanı sıra tüccarlardan Hacı Ahmed Tacir ve Eminüz-zerb Hacı Muhammed Hasan bu komisyonun üyeleri idi. Mirza Hüseyin Han, yüksek sadaretin müşaviri olan Melkel Han'ı komisyonun üyelerine bankanın anlamını ve anlaşılmasını açıklamak ve çıkan problemleri bertaraf etmek için komisyonun sözcülüğüne getirmişti. Bu risale banka kurulması için toplanan komisyonun konuşmalarından oluşmaktadır ve bu risalede Melkem'in banka ve bankacılıkla ilgili konuşmaları açıkça belirtilmiştir².

3- İmtiyazı Fevaid-i Amme: Bu kitapta bu şirketin nasıl kurulması gerektiği, yasal niteliği temellerinden bahsetmektedir. Kitabın yazılış tarihi belli değildir.

1.3. Kısım: Politika:

Politika-i Devleti: Bu risalede Melkem zamanının iki güçlü iktidarı olan Rusya ve İngiltere'nin Hindistan ve Asya için karşı karşıya gelmeleri konu ediniyor. Bu arada, İran'ın kaderini jeopolitik durumunu da göz önünde bulundurarak incelemiştir.

1.4. Kısım: Toplum:

a) Usul-ü Mezhebi Divaniyan: Eleştiri niteliğinde olan bu kitapçığı Melkem devlet işlerinden azledildiği ve lakap ile nişanlarının alındığı bir zamanda yazmıştır. Çünkü bu kitapta Mirza Ali Asker Emimi Sultana saldırıyor ve İran Devletini eleştiriyor. Amerikalı yazar Hamid Elgar bu kitabın 1892 yılında yazıldığını tahmin etmektedir.

b) Goftar Der Ref'i Zulm: Melkem'in 1863-1864/1280'de İstanbul'da yaptığı bu söyleyişiyi Mirza Fethali Ahunzade kitaplaştırmıştır.

c) Mesail-i Muhtelif: Melkem, 1872-1873/1289'da İstanbul'dan Tahran'a dönerken Ahunzade ile görüşmüş ve bu görüşmede çeşitli konularda konuşmuş, Ahunzade bu konuşmaları teferruatlarıyla kitap haline getirmiştir.

1.5. Kısım: Feramuşhane ve Cami-yi Adeniyet:

Bu bölümde yer alan kitaplar, Melkemin düşünce tarihine dair görüşlerini içerdiğinden dolayı sadece kitapların adını vermek bizce yeterlidir.

Feramuşhane, Usul-ü Adeniyet, Cihet, Meftah, Tevfik-i Emanet.

1.6. Kısım: Elif Ba-yı Cedid:

Genel olarak alfabe değişikliklerinin bahsedildiği bu risalelerden konumuzla ilgili istifade etmediğimizden dolayı onlar hakkında pek açıklama vermeye gerek duymadık. Bu noktada sadece kitapların isimlerini vermekle yetindik.

Kitapların isimleri: Şeyh ve Vezir, Me'ayib-i Hatt-ı Melkemi,

2. Risaleler

2.1. Risaleye Keşfu'l Gerayeb ya Risaleye Mecidiye:

Hacı Mirza Muhammed Han Mecdu'l mülk'ün *Keşfu'l Gerayıp Ya Risaleye Mecidiye* adlı eseri 1287/1871'de İran'da büyük bir kıtlık sonrası yazılmıştır. 1859'da İran ve Osmanlı arasındaki antlaşmaların görüşülmesi için Mecdu'l mülk Osmanlı'da görevlendirilmişti. Ayrıca o bu görevindeyken Bağdat'taki İran tebaasının işlerinin düzeni ile de ilgilenmek durumunda kalmıştı. Mecdu'l mülk ne kadar süre Osmanlı'da kaldığı belli değildir. Ancak 25 kişi olan *Daru'l Şura Meclisinin* üyelerinden biridir. Mecdu'l-mülk bu kitabı yazarken meydana gelen olaylar (*Hive Savaşı*'ndan İran'ın gördüğü zararlar) ve özellikle *kıtlıktan* ve *veba* hastalığından ölen insanların sayısının çok olmasından etkilenmiş ve onların sebebini kuraklık, yağmurun az olması ya veba hastalığını göz ardı etmiş, ülkenin bu durumda

olması sebebini sadece mütevellilerinin hâkimlerin, bazı molaların, toprak sahiplerinin ve spekülâtörlerin yanlış uygulamalarına bağlamaktadır.

1863'te Mecdu'l mülk *Vezayıf ve Evkaf Veziri* olmuştu. Bu vezaret hanenin görevi Vakıf mallarını ve mütevellileri arasında çıkan ihtilaflara nezaret etmektir ancak normalde devlet müdahale etmesin diye ihtilafları kendi aralarında çözmeye çalışırlardı. Mecdu'l mülk o dönemdeki vezirlerin Kanun olmasına karşı çıkmalarının sebebini şöyle yazmaktadır: “*Hiç bir zaman razı olmayacaklar ki onların bağımsızlıkları ve gelirleri kanun yüzünden kapansın.*”³

Mecdu'l mülk 1871'de *Darul Şüray-e Kübra* başkanlığına 1873'te de tekrar *Vezaret Evkaf'a* atanmış ve 1881'de 74 yaşında vefat etmişti.

Bu kitapta Emir Kebir'den 20 sene sonraki olaylar anlatılmaktadır. Mecdu'l mülk'ün niyeti açık mektup gibi yazmakmış. Ancak kitabın hiçbir yerinde Nasıreddin Şah'a açık bir şekilde saygısızlık etmemiş ve bütün suçları başkalarının üzerine atmıştır. Fakat her yerde Şaha ikazda bulunmuştur. Kitabın son sayfalarında yazar olaylara daha hoşgörülü bir biçimde bakmıştır. Büyük bir ihtimalle Şahın Osmanlı topraklarına gerçekleştireceği seyahatten sonra *Osmanlı'daki Tanzimat* yeniliklerinin Şaha etki edeceğini düşünmüştür.

Mecdu'l mülk Avrupa'dan dönen öğrencilerden memnun olmamış ve bu konuda şunları söylemiştir: “*Onlar Devekuşu gibiler ve hatta daha da kötüler. Bilgileri iki şeyden ibaret. Halkı hor görmek ve devleti hatalı görmek. Bunlar her zaman İran'a döndükleri için pişmanlar ve başkalarına minnet ediyorlar, neden muntazam ülkeleri bırakmış ve gayr muntazam bir yere gelmişler diye hayıflanıyorlar. Her zaman herkese eleştiride bulunuyor ama kendileri bir makam sahibi olduktan sonra herkesten kötü davranıyorlar.*”⁴

Mecdu'l mülk adalet ve düzeni kurmayı reformda ilk adım olarak düşünmektedir. *Mülük'tevayefi* ve *Memalık Maruse-yi İran* sistemini ki zulüm ve adaletsizlik onun temelidir, diğer taraftan da *Makam Satışı* deşik isimlerle mesela Şaha verilen hediye *Hediye ve Peşkeş*, molalara verilen ise *Hakku'l Ceale*, tüccara

³Muhammed Mecdu'l mülk-i sineki, *Keşfu'l Gerayıp Ya Risaleye Mecidiye*, (Tahkik: İrec Emîni ve Nasır Muhacir), Mahi, Tahran 200, s.43

⁴A.g.e, s.55

verilen de *hakku'l Amel*, divandaki görevlilere arz edilen hediye *Rûsum* adını almakta ve tüm bu fesat ve rüşvetin İran'ın en büyük düşmanı olduğunu düşünmektedir.

Bu kitap bir kez *Hebl'el Metin Gazetesinde* yayınlanmıştır.

2.2. Destüru'l-Ekab

Destüru'l-Ekab, eleştirel nitelikte siyasi bir risaledir. Bağımsız şeklinde Kaçar döneminde siyasi duruma eleştiri yapan ilk risalelerden biridir. Mirza Mehdi Nevab Tahrani isimli yazar genç yaşlarından itibaren iyi bir eğitim almış, Arapça ve Farsça'ya hakim olan asıl mesleği döviz alıp satmak olmasına rağmen bürokrasiyle Muhammed Şah döneminde(1834-1848) ilişkide bulunmuştur. Hacı Mirza Akasi'yle maddi bir problemten dolayı Şiraz'a gelen Mirza Mehdi Nasir'ddin Şah döneminde (1849-1896) bu eserin telif etmiştir. Destüru'l-ekab ne bir tarih kitabı ve ne de kişisel biyografi (Tezkırey-ı Ehval) eseridir. Bu eser siyasi içeriğe sahip bir risaledir. Bu kitap Kaçar dönemini tarihi için çok önemli bir eserdir. Risalenin dili ağır, zor ve şiir, Mesel, Hadis ve Kuranı Kerim'den olan ayetler kullanıldığı için anlaşılması zor bir eserdir. Bunlardan başka Mirza Nevab o dönemin iktisat ve siyasetinden söz ederken daha akıcı ve basit yazmış öyle ki iktisat ile ilgili kısımları hariç halkın anlayabileceği bir dile sahiptir⁵.

3. İran İdari Teşkilatının Genel Kaynakları

Kaçar dönemi kaynakları genel olarak üç başlık altında değerlendirilebilir. Bunlardan ilki siyaset-ahlak ilişkisini ön plana çıkarıp, karşılaştırılması muhtemel olan sorunlara çeşitli çözümler öneren ve aynı zamanda merkez teşkilatının prensiplerini konu edinen *Kâbus name*, *Siyasetname*, *Ahlâk-ı Nasirî* gibi eserlerdir.

⁵ Mirza Mehdi Nevab, *Düstüru'l-Ukâb*, Tahkik Seyid Ali Al-e Davut, birinci baskı, Neşre Tarih,Tahran, 1997, s. 5-7

Risale adıyla tanımlanabilecek ikinci grup kaynaklara Kaçar dönemi bibliyografyalarında ve el yazmaları listelerinde rastlanmaktadır. Bu eserlerde yönetimden duyulan korku nedeniyle ülkenin siyasi ve sosyal durumu ile ilgili keskin bir dil ve eleştirel bir üslup kullanılmamıştır. Benzer endişeler nedeniyle bunlar tedbirli çoğaltılmış, elden ele dolaştırmak suretiyle okunmuşlardı. Mirza Mehdi Nevab Tahranî'nin *Düstüru'l-Ukâb*, eski adıyla *Beday-ı Nigâr* isimli eseri eleştirel bir üslupla kaleme alınan siyasi bir risaledir. İyi bir eğitim almış olan yazarın üslubu oldukça ağırdır. Eserinde yer yer kullanmış olduğu şiir, hadis ve ayetler cümlelerin anlaşılmasını daha da zorlaştırmıştır. Fakat dönemin siyaset ve iktisadı mevzubahis olduğunda eserin dili akıcı, basit ve oldukça anlaşılır bir hale gelmiştir⁶.

Müşirü'd-devle'ye hitaben, Mirza Malkum Han Nazımü'd-devle tarafından yazılan *Kitapçe-i Gaybi* veya *Defter-i Tanzimat*, Mirza Muhammed Han Müceddü'l-mülk Seyneki tarafından yazılan *Risale-i Mecdiye* veya *Risale-i Keşfü'l-Garaib*, Mirza Cafer Han Müşirü'd-devle tarafından yazılan *Yek Kelime* risalesi, Mirza Said Han Mutemenü'l-mülk'ün oğlu Mirza Mustafa Han tarafından yazılan *Risale-i Ayin-i Mülkdari*, Mirza Ağa Han Kirmani tarafından yazılan *Tarih-i Kacariye* ve *Sebeb-i Terakki ve Tenezzül-ü Devlet ve Millet-i İran*, Seyyid Hasan Takizade tarafından yazılan *Tahkik-i Ahval-ı Kenuni-i İran ba Muhakemat-ı Tarihi* bu türden eserlerin başlıcalarıdır.

Üçüncü grup olarak, bu dönemden sonra neşredilen ve devlet görevlilerinin kaleme aldıkları hatıratları saymak mümkündür. Bunlardan en önemlileri, Nasirü'd-din Şah'ın kardeşi Abbas Mirza Mülkara'nın kendi hayatını yazdığı *Sergüzeşt*,

⁶Mirza Mehdi Nevab, *Düstüru'l-Ukâb*, Tahkik Seyid Ali Al-e Davut, birinci baskı, Neşre Tarih, Tahran 1997, ss.5-7.

Matbuat Dairesi (Dâi're-i İntiba'ât) reisi Muhammed Hasan Han İtimadü's-saltana'nın yazdığı *Rozname-i Hatırat* ve Mirza Ali Han İminü'd-devle'nin yazdığı *Hatırat*'tır. Bunların dışında Avrupalıların seyahatnameleri ve *Vekayi-i İttifakiyye-i Emir Kebir* gibi gazeteler o dönemle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki tüm bu kaynaklar Kaçar dönemi yönetim mekanizmasıyla ilgili yeterli bilgi içermemektedir.

GİRİŞ

Tüm toplumsal değişimlerin incelenmesinde olduğu gibi ülkelerin modernleşme süreçlerini incelerken de iki temel yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Biri toplumsal değişmeyi konumuz bağlamında modernleşmeyi iktisadi temele oturtan, bu bağlamda modernleşmenin itici gücü olarak iktisadi dönüşümü kabul eden yaklaşım, diğeri ise modernleştirici faktörleri modernleşmenin öncüsü sayan yaklaşımdır. İkinci yaklaşımda örneğin askeri alandaki yenilikler, tercüme hareketleri, gazeteler bizatihi modernleşmeyi başlatan etkenler olarak değerlendirilmektedir.

Batı toplumları özelinde coğrafi keşifler ile başlayan süreçte yaşanan iktisadi dönüşüm Aydınlanma, Rönesans ve Reform gibi hareketlerle fikri zemine oturmuş ve bu iktisadi ve fikri dönüşüm 1648 İngiliz Devrimi, 1789 Fransız Devrimi gibi atılımlarla siyasi ve sosyal hayatın da değişiminin itici gücü olmuştur. En genel ifade ile tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş diye adlandırabileceğimiz bu iktisadi ve toplumsal dönüşüm kendine yeni temsil araçları geliştirmiş, bu çerçevede “modern” yaşam biçimi oluşturmuştur.

Sanayileşmeye dayalı yeni iktisadi yapının beraberinde getirdiği pazar arayışı Batıyı Doğu ile “ilgilenmeye” itmiş ve bu ilgi Doğu toplumlarına söz konusu değişime ait yeniliklerin aktarılması sürecini başlatmıştır. Batı ile aynı iktisadi süreçleri yaşamayan Doğu için çoğu zaman sözü edilen yenilikler modernleşmenin temel koşulu olarak değerlendirilmiş ve bu bağlamda yeniliklerin aktarılması noktasında “Batılılaşma” fikri gündeme gelmiştir. Yani iktisadi değişim Batının modernleşmesini açıklamada temel faktör olarak yerini alırken Doğu toplumlarının

modernleşmesinde iktisadi faktörün yanında Batılılaşma fikrinin oluşturduğu faktör de önem arz etmektedir. Bu iki faktörün değişime etkisi bakımından öncelik sorunu başka bir tartışmanın konusu olduğu için biz çalışmamızda modernleşmenin ortaya çıkış koşullarını değil, bizzat kendi görünümünü konu edindik. Bu bağlamda incelediğimiz İran modernleşmesinde Batılı tarzda yeniliklerin aktarılması sürecini, bu sürecin siyasi ve toplumsal aktörlerini fikri dönüşümleriyle beraber ele aldık.

Batının 18. yüzyıl itibari ile artan pazar ihtiyacı Doğuda kendini sömürge olma tehlikesiyle göstermiştir. Bu anlamda geç de olsa modernleşmesini tamamlayarak Avrupa devletleri arasına girebilmiş Rusya ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler İran'ın Batının gücünün farkına varmasını sağlamış ve bu güç ile mücadele edebilmenin yolları aranmıştır. İşte Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İran'da da modernleşme fikri Batı karşısında *var olabilme* mücadelesi olarak gündeme gelmiştir. Henüz tam sömürge olmayan bu ülkelerde yenileşme isteğinin temel nedeni devleti güçlendirme ve yabancı baskılarına karşı koyabilme olduğu için Batı tarzı yenileşme çabaları ilk önce askeri kurumlarda kendini göstermiştir.

Batıya karşı koyabilmek için Batının desteğine ihtiyaç duyulması gibi bir talihsizlikle karşı karşıya kalan İran ilk önce Fransa ile anlaşma yoluna gitmiş, Feth'Ali Şâh İstanbul'daki Fransız büyükelçisi aracılığıyla Napolyon'a bir mektup göndererek ittifak için ilk adımı atmıştır. Napolyon'un bu mektuba olumlu cevap vermesi ve İran'a askeri bir heyet göndermesine rağmen bir süre sonra Fransa ile Rusya arasında yapılan anlaşma sonrası bu heyet Fransa'ya geri dönmüş ve İran'da şansını bu kez İngiltere'den yana denemeye çalışmıştır. İngiltere'nin de bir süre sonra Rusya ile anlaşmaya varması bu teşebbüsleri de sonuçsuz bırakmıştır. İran'ın bu *güçsüz olanın güçlüye benzeme çabası* için aradığı destek, güçlülerin kendi

aralarındaki siyasi ve iktisadi dengesine göre sürekli değişmekle beraber ağır aksak da olsa ilerlemiştir.

Avrupalı subayların istihdamı, yeni tarzda askeri okulların açılması süreci doğal olarak Batı ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesini zorunlu kılmış ve bu anlamda Batıya gönderilen diplomatları bir süre sonra eğitim amacıyla gönderilen öğrenciler izlemiştir. Hem Avrupa'ya gönderilen diplomatlar ve öğrenciler hem de İran'a gelen Avrupalı diplomat ve görevliler vasıtasıyla modernleşmenin hukuki gereklilikleri de tartışılmaya başlamıştır. Ancak bu tartışma Avrupa'da olduğu gibi toplumsal bir sınıfın zorlamasından ziyade İran yöneticileri ve bir avuç aydın arasında yaşanmıştır.

Güçlü hükümlanlık hakları ile donatılmış Kaçar Hanedanı döneminde Batıyı görmüş ya da az çok Batı hakkında bilgisi olan aydın-bürokratlar İran modernleşmesinin öncüsü olmuşlardır. Yenileşme-dönüşme isteği, Batı'daki gibi toplumsal bir sınıfa dayanmadığı için süreklilik gösterememiş çoğu zaman değişen bürokratlarla birlikte yenileşmenin hızı da farklılık göstermiştir. Toplumsal sınıf desteğinin eksikliği, zaman zaman değişime karşı toplumda direnç odaklarının ortaya çıkmasına da yol açmıştır.

Hükümdarların yenileşme isteği daha çok kendi saltanatlarını güçlendirme ve devleti eski ihtişamına kavuşturma amacı taşıdığından doğrudan ve ya dolaylı olarak askeri gücü arttıracak yeniliklerin dışındaki faaliyetlere mesafeli yaklaşmışlardır. Örneğin subay yetiştiren askeri okullar ve ya bu okullarda okutulacak eserlerin tercümeleri desteklenirken aynı desteği Darü'l-fünun ya da Avrupa demokrasisine ait eserlerin tercümelerinde görmek mümkün olamamıştır. Hatta Şahlar, memur

yetiştirip bu sayede merkezi otoriteyi güçlendireceklerini düşündükleri Darü'l-fünun'un açılışını ilk başlarda desteklerken bu kurumu kendi denetimlerine alamadıkları oranda desteklerini çekmişlerdir.

İran modernleşmesindeki bu devlet eli, bir süre sonra yurt dışında eğitim görmüş ve ya az çok Batı hakkında bilgi sahibi olan aydınlarca bir süre sonra sorgulanmaya başlamış, birçoğu muhalefet ederken İran'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı aydınları ile aynı kaderi paylaşan bu kişiler Mısır, Osmanlı ve çeşitli Avrupa ülkelerinde yayınladıkları gazetelerde, İran'da yazmaya cesaret edemedikleri Kanun, Anayasa, Meşrutiyet gibi kavramları ve bu kavramların İran'da nasıl yerleşeceği sorununu tartışmaya açmışlardır.

İran'ın devlet eliyle kurumlarını yenilemeye ya da Batı tarzı yeni kurumlar açmaya giriştiği süreçte geleneksel kurumlara dokunulmamıştır. Örneğin Batı tarzı eğitim kurumları açılırken geleneksel medreseler kapatılmamıştır. Bu da Osmanlı yenileşmesinde olduğu gibi eski ile yenin, geleneksel ile modern olanın çatışmaya girmeksizin bir arada bulunmasına yol açmıştır.

Temel dinamiklerini saydığımız İran modernleşme çabalarının Kaçar Hanedanlığı döneminde hayata geçişi, yeniliklerin aktarılması ve uygulanmasında karşılaşılan sıkıntılar ve bu yeniliklerin öncüleri ile bunların fikirleri tezimizin konusunu teşkil etmektedir.

1.BÖLÜM

Askeri Alanda Yenileşme Hareketleri

1.1. 19. yy'a Kadar İran Askeri Teşkilatının Genel Görünümü

İran, en eski devirlerinden beri zamanının en büyük ordularından biri sayılmış, daima düzenli bir orduya ve askeri teşkilata sahip olmuştur. İran ordusu daimi ve geçici sipahiler olmak üzere iki gruptan oluşmuştur. *Hehamenşi*, *Aşkani* ve *Sasani* hükümdarlarının da maiyetlerinde her zaman daimi bir grup asker bulunmuş ve bu askerler düzenli maaş almıştır. Merkezlerde Satrabnişinler¹ de kuvvet olarak yer almıştır. Savaş olduğunda Satrablar ve vilayet emirleri orduyu padişahın emrine vermiştir. Düzenli piyadeler ve askerî birlikler çiftçiler ve sıradan insanlardan oluşmuştur. Bu birlikler savaş zamanlarında orduya dâhil oldukları halde maaş almamış; ancak ele geçirilen ganimetlerden onlar da pay almışlardır.

İran ordusunun Müslüman Araplara yenilmesinden sonra Sasanilerin efsanevi askerleri dağılmıştı. İran ordusundaki güçsüzlük ve zayıflama Moğolların İran'a saldırısına kadar devam etmişti. Zaman zaman bu ordu güçlense de eski gücüne kavuşamamıştı. İlhanlılar döneminde İran'ın gerçekte milli bir ordusu yoktu, mevcut ordu Safeviler dönemine kadar Moğol askerleri tarafından idare edilmişti. Bu sırada Şah İsmail döneminde düzenli bir ordunun kurulması için ilk adım atılmıştı.

Şah Abbas zamanında Kızılbaş askerlerine yardım faaliyetleri ve ordunun ateşli silahlarla donatılması hız kazanmış ve İran ordusu askerî bakımdan kendi zamanlarının en güçlü orduları sayılan Osmanlı ve Portekiz ordusuna karşı zafer

¹İran'ın eski döneminde ülke 4 Satrapneşine bölünürdü. Her Satrapneşin de küçük vilayetlere bölünür ve padişah bu satraplara hükmederdi. Bkz. Arthur Christensen, *İran der Zaman Sasaniyan*, (Çvr. Reşit Yasemi) Negah, Tahran 2005.

kazanmıştı. Nadir Şah döneminde İran düzenli ordusunda altın bir çağ başlamış, Nadir Şah'ın tedbirleriyle İran askeri bakımdan oldukça kuvvetlenmişti. Zendiye Hükümetinin ilk yıllarında yöneticiler arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve ülkedeki iç savaşlar sebebiyle ordu yeniden zayıflamıştı.

Çoğu yazara göre İran ordusunda yenileşme İran-Rus savaşlarından sonra başlamıştı. *Şerli Kardeşlerin*²

Ağa Muhammed Han, 1780 yılında Kazvin şehrinde Avrupa tarzında bir ordunun teşkili için bir kışla tesis ettirmişti. Karabağ ve Nahçıvan havalisinden olan, Rus ordusundan atılmış ve İran'a gelmiş on altı subay yeni ordunun kurulması ve eğitilmesi için görevlendirilmişti. Cemil Kuzanlu *İran Askerî Tarihi* kitabında Ağa Muhammed Han ve Tebriz Beylerbeyi Ahmet Han'ın askerlerin eğitimi için gayretlerini anlatmakta ve eklemektedir: “Onların tavassutuyla eksik bir tabur oluşturuldu ancak devam etmedi.”³

²1598 senesinde Safavi Padişahı Şah Abbas 28 kişilik İngiliz heyetiyle görüştü. Aristokrat bir aileden olan Şerli Kardeşler yani Antony ve Robert bu heyetin başkanlığında idiler. Şerli Kardeşler'e İtalyan tebaasından 24 dil bilen Angelo adlı birisi eşlik ediyordu. Bu heyet Şah Abbas'ın idaresinin güçlenmesi ve Avrupalı Hristiyan ülkelerin Osmanlı aleyhine birleşmesi konusunda özel bir çaba sarf edecekti. Avrupa tarzında askeri eğitim ve ateşli silahlar üretmek için çaba harcadılar. Kaynaklarda bu kişilerin kısa zamanda 5.000 top ve 60.000 tabanca imal edilmesine katkıda bulunduğı kayıtlıdır. Daha sonraki süreçte Şerli Kardeşler Avrupa'ya elçi olarak atanmalarına karşın kendilerinden istenen verim alınamamış ve kısa süre sonra da çeşitli vesilelerle bu görevlerini bırakmışlardır. Bkz, Abdul' Hüseyin Nevai, *Revabiti Siyasi ve İktisadi der Devre-ı Safavi*, Semt, Tahran 1998.; Roger Mervyn Savory, *İran Esre Safavi*, (Çvr. Kambiz Azizi) Sahar, Tahran 1987. ; Nasrullah Felsefi, *Tarihi Revabiti İran ve Avrupa der Devrey-ı Safavi*, C.1, Tahran; Abdul Riza Huşeng Mehdevi, *Tarihi Revabiti Hariciye İran*, Emiri Kebir, Tahran 1992.; Anthony Sherley, *Sefer Nameye Beraderan Şerli*, Beh Did, Tahran 1999.

³ Cemil Kuzanlu, *Tarih-i Nizam-ı İran*, C. 2, Şerket-i Şujai-i Tahran ,s. 680.

Görünüşe göre ordunun yenilenmesi konusunda İran, Osmanlı İmparatorluğu ile aynı amaçları taşımakta üstelik yenileşme çabalarının nedenleri de benzeşmekteydi. Her ikisi de özellikle Ruslara karşı aldıkları yenilgileri tersine çevirme kaygısı taşımıştır. Her iki siyasi örgütlenmede de yeniliklerin askeri alanda belirginleştiğini söyleyebiliriz. Kaçar şahları Osmanlı sultanları gibi ordudaki gelişmeyi sadece savunma için değil, aynı zamanda hücum için de istemişlerdir. tavsiyesiyle 17. yüzyılda, Şah Abbas döneminde Rusya'nın amansız baskılarına karşı savunma yapmayı çok istedikleri gibi Avrupai tarzda düzenli piyade birliklerinin kurulması ilk yenileşme çabaları olarak Afganistan ve Kafkasya'daki topraklarını da geri almayı amaçlamışlardır. Bu, onların gösterilmektedir. Nadir Şah'ın teşebbüsleriyle Fransız ordusu örnek alınarak yenileşmeye olan inançlarına meşruiyet kazandırmış aynı zamanda saltanatlarını Tophane'nin kurulması diğer bir teşebbüs sayılmaktadır. güçlendirmiştir.

Askerî yenilikler son tahlilde merkezileşmeye olanak sağladığı ve devlet yöneticilerinin etkinliğini de arttırdığından daha istekli bir program izlenmesine neden olmuştur. Öte yandan askeri alandaki yenilikler sadece şahın devlet içindeki ağırlığının belirginleşmesine yardım etmemiş aynı zamanda beyler, saray mensupları, diğer büyük makam sahipleri, hanlar ve ulema gibi İran askeri ve siyasi nüfuz sahiplerine karşı da bir denge unsuru olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Askeri alandaki yeni düzenlemeler tayin edici bir örnek olmuştur. Her ne kadar yeni ordunun savaşta eski ordudan daha iyi ve faydalı olacağı ilk zamanlarda belli olmamışsa da onun en büyük ayrıcalığı tamamen şaha bağlı olması ve ülkenin genel güvenliğinin teminatı olarak daha modern ve güçlü hale gelmesi idi.

1.2. Feth Ali Şah ve Abbas Mirza Dönemi (1797-1834)

19. yüzyılın başında İran ordusu *Başkent Birlikleri* ve *Vilayet Birlikleri* olmak üzere çoğu gönüllü ve düzensiz askerlerden oluşan 180.000 kişiden ibaretti. Birinci kısım 70.000-75.000 askerden müteşekkil idi. Askerler devlet hazinesinden maaş almış, her zaman şahın maiyetinde bulunmuştur. İkinci grup, 105.000-110.000 askerden oluşmuş şehzadeler, valiler ve tımar sahipleri tarafından idare edilmiştir. Bunların görevi şehirlerin ve sınırların güvenliğini ve emniyetini sağlamaktı.

Kaçarlar zamanında eğitim görmüş düzenli birlikler -*Boniçe*⁴ kuvvetleri oluşturulmuştu. Boniçe kuvvetlerine her vilayet özel kanunlarla belirli sayıda asker vermişti. Bu kuvvetler devlet harcırahı ile tahsis edilen yabancı subaylar ve İranlı subayların kontrolünde idi.

19. yüzyılın başında İran'daki siyasi aktörler Rusya, Fransa ve İngiltere'nin siyasi rekabetlerinin tesiri altında idi. İran'ın, Rusya savaşını kaybetmesinin ardından Veliaht Abbas Mirza ve Mirza İsa Kaim makam teknolojide geri olurlarsa hiçbir zaman Rusya karşısında ayakta duramayacaklarını anlamışlardı. İran askeri ancak matematik, fizik, kimya, termodinamikten oluşan yeni savaş tekniklerini bildiği takdirde mücadele edebilirdi.

Avrupalı yazar, Abbas Mirza'nın Sultan III. Selim'den etkilenmesi hakkında şu bilgileri vermekte, ancak bu konuda kaynak belirtmemektedir: “*Sultan III. Selim*

⁴Boniçe بَنِیچِه sözcüğü görünüşe göre asıl, kök anlamına gelen *bon* بن kelimesinden türetilmiştir. Bazı kaynaklarda bone kelimesi köylerden alınan verginin ayrıştırma terimi olan *çift* چِفْت karşılığı kullanılmıştır. Çift ziraat uğraşını tanımlamak için kullanıldığı gibi bir çift inekle sürülebilen veya ekim yapılabilen belirli bir alanı tanımlamak için de kullanılırdı. Özellikle köylerde ziraat alanı tanımlanırken bir çift inek ve bone tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Yine köylerde vergi toplanması su ve toprak üzerinden yapıldı ve bu vergiye de boniçe adı verildi. Her köydeki bone ve çifte tekabül eden genel vergi oranınca asker alımının gerçekleştirildiği ve bunun neticesinde de köydeki her on kişiden birinin askere alındığı anlaşılmaktadır. Askerlerin ihtiyaçları ve bakım masrafları, hizmetleri süresince devlet tarafından karşılanıyordu fakat ailelerinin geçim masrafları köyde kalanlar tarafından karşılanıyordu. Bkz., Abdullah Mustufi, *Şerh-i Zendegani Men Tarih-i İctimai-i ve Idari-i Dore-i Kaçariye*, Zevvar, 5. basım, c.2, Tahran 2005, ss.69-70.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri yenilikler yapmış, düzenli yaya birlikleri ve Tophane-i Amire'yi (ki Nizâm-ı Cedit adıyla meşhurdur) kurmuştu. O da Sultan III. Selim gibi aynı niyetle idi, Avrupai tarzda bir ordu teşkiliyle ülkenin devlet büyüklerine, hakanlara, beylere ve valilere bağlılığını azaltıyordu, zamanla da bu bağımlılığı tamamen ortadan kaldırıacaktı.⁵”

Biz Abbas Mirza'nın ordunun yenilenmesinde Sultan Selim'den etkilendiğine dair her hangi bir delile sahip değiliz. İki ülkenin askeri durumu ile ilgili benzer sorunlarının olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, iki ülkenin de subaylarının Avrupai yöntemlere dair bilgisi yoktu ve asker istihdamında eşitlik kurallarına uyulmuyordu. Her iki ülke de Mısır gibi, yabancı subayların istihdamı ve kamu hizmeti düzeni yapılanmasından oluşan nerdeyse benzer çözüm yollarını önde tutmuşlardı.

Abbas Mirza önceleri kaçak Rus subaylarından ordunun eğitimi için faydalanmıştı. Kaçak Rus askerlerine *Bahadırlar* denilmiş, bunlar diğer askerlere oranla iyi ücret almışlardı. İç ayaklamaları bastırmada ya da dini makamlara karşı edilen isyanlarda onlara daha çok güvenilmişti. Fakat onların askeri planı ilk Fransız heyetinin gelişle ertelenmişti.

19. yüzyıl başında İngilizler ve Fransızlar giriştikleri sömürge mücadelesi doğrultusunda İran'da ortaya çıkmış ve Feth Ali Şah, Rus saldırılarına karşı anlaşma için İngiltere'ye elini uzatmıştır. Ancak İngiltere ile Rusya'nın ilişkileri iyi olduğundan İngilizler İran'a yardım için ağır şartlar öne sürerek işbirliğinden kaçınmışlardı. Şah, İngiliz hükümetli ile anlaşmazlığa düşmesinden sonra, bütün

⁵Stephanie Cronin, *Ceng ve Sulh Der İran Dorey-i Kaçar ve Peyamedhaye-ı An Der Güzeşte ve Eknun*, Zir Nezer Roksana Farmanfarmaiyan, (Çev: Hasan Afşar), Neşr-ı Ketap, çap1, Tahrân 2010, s. 94.

ümitlerini Fransa'ya Napolyon Bonapart'a yöneltmişti. Feth Ali Şah'ın Napolyon ile mektuplaşmasından sonra Napolyon da doğu dilleri çevirmeni *Piyer Amde Jobert* ve kendi emir subayı *General Romeo*'yu mektuplarla birlikte İran'a göndermişti. Romeo'nun kendi çevirmeni *Outrey* İstanbul, Halep, Musul ve Hemedan, üzerinden 1805 yılında İran'a ulaşmıştı. Ancak 15 gün sonra şüpheli bir biçimde ölmüştü⁶.

Jobert karşılaştığı birçok sorunun ardından nihayet İran'a ulaşmıştı. *General Gardan* başkanlığındaki Fransız heyetinin İran'a geliş sebeplerinden biri Rusya ile İran savaşının devamını teşvik etmek ve şehzade Abbas Mirza ile Ruslar aleyhine askeri operasyonlara katılmaktı⁷.

Bir sonraki aşamada Napolyon Bonaparte tarafından bir heyet Avrupa askeri yapısına uygun olarak düzenli birliklerin eğitimi, İranlıların durumlarından haberdar olmak ve Hint yollarına ulaşmak için İran'a gönderilmişti. Tüm bu gelişmeler 1807'de imzalanacak 16 maddelik *Finkenstein Anlaşması*'nın yolunu açmıştır⁸. Finkenstein Anlaşması Avrupa siyasi yaşamında ve özellikle çıkarlarına ters düştüğü için İngiltere ve Rusya tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.

Finkenstein Anlaşması bir bakıma Feth Ali Şah'ın Fransa'yla işbirliği yaparak komşusu olan Rusya ve İngiltere'ye karşı açtığı savaş sayılmıştı. Çünkü Hindistan üzerinde Fransa ile İngiltere arasında sömürge mücadelesi sürmekte ve İran'ın Hindistan üzerinde manevi yönden ağırlığı devam etmekteydi. O zamana kadar Farsça, İran kültürü ve ticareti Hindistan'da çok etkili olmuş, bir bakıma

⁶Kont Alfred Garden, *Hatırat Memuriyet-ı Jeneral Garden*, (Çvr. Abbas İkbāl), Negah, Tahran 1983, s. 14.

⁷Çarlz Agost, *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, (Çvr. Mansureh Etehadiye Nezam Mafi), Tahran ss.81-86.

⁸*Rahnema ve Muşekhasat Muahıdat-ı 2 Canib-e İran Ba Sayer Duvel 1807- 1979*, Defter Mutaleat-ı Siyasi ve Beynl Meleli, Tahran 1988; Muhammed Javad Meşkur, *Tarihi İran Zemin Ez Ruzgar Bastan Ta Engeraz Kaçariy-e*, 3. Basım, Eşraki, Tahran 2002, s. 329.

Hindistan İran'ın fikri yönden sömürgesi sayılmıştır. Hindistan'ın diğer ülkelerle ticareti İran üzerinden gerçekleşmekteydi. Bu nedenle İngiltere'nin çıkarı İran'ı zayıflamasını gerektirmekteydi. Dolayısıyla İran'ın komşularıyla ters düşüp zayıflaması ve sınırlarının daralması için uğraşmıştı. Aynı politikayı Afganistan'da da uygulamıştır. Bu sebeple İngiltere Fransa'nın İran'la yakınlaşmasını kendine yönelik bir tehdit olarak algılamış ve bu yakınlaşmayı engellemeye çalışmıştı.

Finkenstein Anlaşması'nın altıncı ve yedinci maddeleri askeri konularla ilgiliydi. Altıncı madde “*piyade sınıfı, tophane ve istihkâmlarının İran padişah hazretlerinin istediği üzere Avrupa tarzında düzenlenmesi, İran padişahının ihtiyaç duyduğu çöl topları, tüfek ve süngüleri Fransız ve İtalya'nın kral hazretleri tarafından Avrupa fiyatlarıyla sunulması*” şeklinde düzenlenmişti. Yedinci madde ise “*Fransa ve İtalya'nın kral hazretleri tophane mensubu, mühendis ve piyade birliklerinden ihtiyacı ölçüsünde istediği kadar personeli İran padişah hazretlerinin istekleri olan kalelerin güçlendirilmesi, tophanenin düzenlenmesi ve İran piyade sınıfının Avrupa tarzıyla yenileştirilmesi için İran'a gönderilmesi*” hükümlerini içermekteydi⁹.

Bu amaçla İran'ın talebi olan, İran asker ve subaylarının eğitim ve öğretimi için; tophane, atlı, yaya, top döküm ustalarından oluşan bir askeri grup yüksek rütbeli olan *General Klut Methew Gardan* komutası altında İran 'a gelmiştir. On dört subay ve rütbeliden oluşan bu heyet bir yıl iki ayda Tahran ve İsfahan'da iki adet top dökme fabrikası kurmuştu. İranlıların pek bilmediği süngüyle savaş tekniği eğitimi

⁹Cehangir Kaem Mekami, *Tarihi Tehevulat-ı Siyasi-ı Nezam-ı İran Ez Agaz-ı Kern 11 ta 1301*, 1. Baskı, Metbuat, Tahran 1947, s.19.

vermişti¹⁰. O zamana dek tek tip üniforma henüz yoktu. Bu heyet İran piyade, süvari ve tophane destek grupları için Fransız üniforması benzeri üniforma hazırlamıştı, aradaki fark İran'ın siyah deri şapkası idi. Ordu teşkilatının hiyerarşik yapısını Napolyon ordusundaki sistem gibi düzenlemişlerdi.

Yüzbaşı Lami eğitim kışlasına ek olarak cephanelik, barut yapımı, top dökümü için Darü'l-Fünun benzeri bir yeri askeri kışla içinde askeri mühendislerle eğitim vermek amacıyla açmıştı. Bu okulun ilk öğrencilerinden birisi de Abbas Mirza idi. Oldukça küçük ve kısa menzilli deve üzerinde taşınan toplar yerine dağ tophanesini kurmuşlardı. Hatta *serbaz* kavramı o dönemden kalmıştır. Çünkü o dönemde normal askerlere Ruslardan taklit edilerek *saldat* denilmekteydi. Bunların birinci grupları Azerbaycan'da meşgul olduklarından yeni düzenle eski düzenin ayrılması için Mirza İsa Kaymakam'ın önerdiği gibi *serbahten* (baş koymak) kelimesinden gelen, yeni düzende yeni bir kavram olan *serbaz* kelimesi kullanılmıştı¹¹. Fakat Azerbaycan'da askerlere “*Serbaz*” ve Maazenderan'da “*Canbaz*” denilmiştir¹².

19.yy başlarında İran askerlerinin bilgi, dünya görüşü ve vücut dayanıklılığı ve becerisi olmadığı kadar silah açısından da hem kalite yönünden hem de sayıca alt seviyede olduğu için yeni ve tek tip silahların alınması konusu dikkate alınmıştı. Bu eksikliği çözmek için İran silah alma konusunu da Finkenstein Anlaşması'na koymuştu. Napolyon alınacak tüfek sayısını 10.000 olarak belirtmişti. Gardan fiiliyatta hiçbir zaman uygulanamayan anlaşmada tüfek sayısını iki katına çıkarmıştı.

¹⁰Nasir Farid, *Tahkiki-ı Der Bare-ı Arteşi Şahenşahi İran, Mecele-ı Berresihay-ı Tarihi*, C.2, Sayı.II, 1967, s.146.

¹¹Seid Nefisi, *Tarih-ı İctimai-y Siyasi-i İran Der Devre Muasir ez Agaz Seltenet Kaçarha ta Payan Cenı Nehustin Ba Rusiye*, C.1, Bunyad, Basım 6,Tahran 1987, s.108.

¹² *Tarih-ı Arteş Nevin İran, Behşi Nehust ez Sal-ı 1300-1320*, Muceled Yekum, Setad-i Buzurg Erteştatan İdar-ı Sevum. s.10.

Fakat antlaşmanın bu maddesinin uygulanması mesafenin uzunluğundan dolayı aylarca gecikeceği için top ve tüfek yapımını İran 'da gerçekleştirmeye karar vermişlerdi¹³.

Bu esnada İran askeriyesinin Avrupa tarzında düzenlenmesinin temeli bu tarihte atılmıştır. Daha doğrusu sonraki dönemlerde oluşturulan askeri düzenlemeler bu temel üzerine kurulmuştur. Kerporter, birkaç subay ve şahın rütbeli subaylarının ve başka askeri grupların eğitim alması ve deneyim kazanması için Hindistan'a gittiklerini söyler ve seçilen adayların İngilizce eğitim aldığını belirtir¹⁴.

İran'da daha çok kabilelerden ve göçebelerden oluşan, Fransız heyetin yaptığı yeniliklere karşı çıkan muhalifler ortaya çıkmıştı. Bunlar cehalet ve tutuculuklarından kaynaklanan sebeplerle yeni düzeni kabul etmemişler, ne Hristiyan subayların eğitiminden geçmek ne de yeni üniformayı giymek istemişlerdi. Özellikle de fanatikler bu kıyafette olan kısa ve dar pantolonlar giymeyi reddetmiş yerine sırtı tamamen kaplayan geleneksel, uzun *kaba*'yı tercih etmişlerdi. Piyade ve süvari eğitimini vakit kaybı olarak görmüşlerdi. İran süvari birlik komutanlarından bazıları da bu eğitimi kabul etmemişti¹⁵.

Birinci Kaymakam'ın karşıtı olan şehzadeler ve vezirler Abbas Mirza ve onun veziri Mirza Bozorg eliyle gerçekleştirilen yeniliklere engel olmaya çalışmışlardı. Bu karşıtların önde gelen isimlerinden biri Muhammed Ali Mirza

¹³Abdul Hüseyin Nevai-ı, *İran ve Cihan ez Kaçariye Ta Payan-i Ahd-i Naseri*, C.2, 1.Baskı, Huma, Tahran 1990, s.132.

¹⁴Ferid, *a.g.e.*, s 147, be nekl ez Kırıter

¹⁵Nevai-I, *a.g.e.* s.131 be nekl ez yaddaştaye Trezel

Devlet Şah'dı. Çünkü kendisi şahın büyük oğlu olmasına rağmen veliahtlıktan mahrum edildiği için Abbas Mirza'ya karşı büyük bir kin beslemişti¹⁶.

Savaş sonucunda ortaya çıkan mali sorunların çeşitli sebepleri vardı. On yıl süren savaş hazineyi boşaltmış ve Abbas Mirza'nın birikimini bitirmiş, Feth AliŞah'ın da Abbas Mirza'ya destekte bulunmaması mali durumu daha da kötüleştirmişti. Abbas Mirza'nın bütün hazinesi İran ve Rus savaşlarında harcanmıştı¹⁷. Kafkas ve gelişmiş şehirlerin İran'ın elinden çıkması, vergi toplayan memurların da bu olaylardan faydalanarak topladıkları bu parayı hazineye vermemeleri var olan sorunları daha da artırmıştı. Tüm bu sorunlara ek olarak veliahda başka eyaletlerden yardım gelmemesi üzerine Abbas Mirza halktan topladığı vergileri artırma yoluna gitmişti. Bu durumun halk üzerindeki olumsuz etkisi savaştaki zarardan daha az değildi.

Ruslarla yapılan savaşlarda peş peşe alınan yenilgiler ve reform programındaki beceriksizlikler yüzünden şehzade fiziksel ve ruhsal olarak çökmüştü. Fransız ve İngiliz subaylarının savaşın en hassas döneminde yardım etmemeleri, şehzadenin yabancı subaylara kırgınlığına ve reform hareketine olan inanç ve heyecanını yitirmesine ve ümitsizliğe düşmesine sebep olmuştu. Alınan yenilgiler ve başarısızlık sonucu halk da kısa bir süre sonra reform hareketlerine karşı çıkmaya başlamıştı. Askerlerin çoğunluğunun kabile, göçebe, köylülerden oluşmasının getirdiği cahillik reform için büyük bir engel oluşturmakta idi. Çeşitli programların olması da reform programının başarısızlığına etki etmişti.

¹⁶Mehbubi, *a.g.e.* s.115, be nekl ez İkbâl

¹⁷Ali Akber Bina, *Tarihi Siyasi ve Diplomasi İran*, C.I, 4.Baskı, Daneşgah, Tahran 1969. s. 183.

Kabile ve göçebe engellerine ek olarak bir taraftan da Ruslar tophanenin kurulmasını ileriki savaşlarda kendilerine karşı kullanılacağı ve kendilerinin ilerlemesine engel olacağı endişesiyle panik içinde idiler. Ayrıca İngilizler de İran askerlerinin bu topları kullanarak Napolyon'un yardımını ve kışkırtmasıyla Hindistan sınırına yaklaşmasından çekinmişlerdi. Bu nedenlerle her iki devletin temsilcileri tophane fabrikasının kurulmasında engel olmak istemişti. İngiltere'nin açık ve gizli memurları İsfahan'da çok sayıda bulunduğu için fabrikalarda kargaşa yaratmış bu konuda Ruslardan daha avantajlı durumda olmuşlardı. İngiltere'nin siyasetine sempati duyan kişiler bazen açık bir biçimde tophane ve silah fabrikası işçilerine para vererek kargaşa çıkarmışlardı¹⁸.

Bu dönemde İngiliz siyaseti başbakan Lord Palmerstone'un İran'daki İngiltere büyükelçisi Mack Napel'e yazdığı mektupta ortaya çıkmaktadır. Bu mektupta, *"İran bilmelidir ki İngiltere İran'ın güçlenmesini kendi sağlığı için istiyor ve İran bundan başka bir şey düşünürse, aynı ilişkiyi Afganlılarla sürdürecektir ve İranlıların düşkün ve perişan olmasını isteyecek."*¹⁹ ifadeleri yer almaktadır.

İngilizler bazen tehdit bazen de çeşitli vaatlerle Fransız ordusunun İran'dan çıkmasını istemişti. İngilizler İran'ı askeri harekâtla ve Ali Murat Han-ı Zend'in oğlu Muhammed Ali Han'ı İran padişahlığına getirmekle tehdit etmiş, hatta gözdağı olsun diye onu Deken'den Bombe'ye getirmişlerdi²⁰. İngilizlerin İran makamlarına verdikleri hediyeler de Fransızların İran'ı terk etmelerinde etkili olmuştur.

¹⁸İsmail Râin, *Hukuk Begiran İngiliz Der İran*, 9. Baskı, Ilmi, Tahran 1994. s. 206.

¹⁹Ademiyet Feridun, *Emir-i Kebir ve İran*, 7.Baskı, Harezmi, Tehran 1983. s. 637.

²⁰Kaim Mekami, *a.g.e*, s.28.

Finkenstein Anlaşması'nın üzerinden çok geçmeden Avrupa'daki siyaset değişmiş ve Napolyon ile Rus Çarı Aleksander, Tilsit'de görüşüp 1807'de *Tilsit Anlaşması*'nı imzalamışlardı. Bu anlaşmayla Fransa ve Rusya'nın birlikte hareket etmesi, İran ve çıkarlarından bahsedilmemesi Feth AliŞah'ın endişelenmesine sebep olmuştu. Bu anlaşmanın ardından Napolyon Hindistan'a saldırmaktan vazgeçerek Portekiz ve İspanya'ya yönelmişti. Fransız heyet iki yıl üç ay boyunca İran'da teklifsiz kalmıştı. Bu arada İngilizlerin kışkırtmaları ve yaptıkları işler etkili olmuş ve Şah İngiliz heyetinin İran'a gelmesini kabul etmişti. Bu suretle Fransız subayları İran ordusunun eğitim ve öğretiminden el çekmek zorunda kalmış, İran topraklarını terk etmiş ve kendi yerlerini İngiliz subaylarına devretmişti²¹.

Fransız sistemiyle oluşturulan İran'ın yeni ordusu politikalarının değişmesi ve İngiltere ile rekabet içinde olduğu için başsız kalmıştı. Esasında bu yeni ordu sebebiyle başlayan savaşlar devam etmekte idi. 1809 tarihinde General Gordon heyetinin İran'dan ayrılmasıyla Sir Harfred Johns başkanlığındaki İngiliz elçileri heyeti Tahran'a gelmişti. Bu yolculukta elçilerin yanı sıra asker ve bir grup subay da bulunmakta idi. Sir Harfred Johns İngiliz hükümetini temsilen İran'la anlaşma yapmaya yetkili kılınmıştı. Bu anlaşmanın amacı o güne kadar Fransa'nın İran'da olmasından dolayı ertelenen İngiliz çıkarlarının güçlendirip devamını sağlamaktı²².

Bu heyet, 1809'da İran'la ilk önce geçici bir anlaşma ve 1812 yılında da kalıcı bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşmanın üçüncü maddesi gereğince *ne zaman İran başka bir devletle savaşa girerse, İngiltere kendi gücü kadar askeri öğretmeni*

²¹Bkz: Yehya Zöka-ı, *Arteş-ı Şahenşahi İran ez Kuruş ta Pehlevi*, 1.Baskı, Farheng ve Huner, Tahran 1974.

²²Kaim Mekami, *a.g.e*, s.32.

*İran ordusunun eğitimi için İran'a gönderecekti*²³. Ancak bu anlaşma henüz imzalanmadan İngiltere bir grup subay, mühendis, çavuş ve otuz kişiyi mühimmat ve silahla birlikte İran'a göndermişti.

Sir Persy Sayks, İngiliz heyeti gelmeden önce İran ordusunun durumunu şöyle anlatmaktadır: *“İran askerleri çok aktif, enerjik, güçlü, kuvvetli ve dayanıklılar. Yorgunluk ve yoksunluk karşısında çok dayanıklılar. Çok ileri seviyede zekâya sahipler. Öyle görünüyor ki askeri bir hayat sürme yeteneği ile donanmışlardı. İnce bir giysi ve az miktarda azıkla ve hatta yetersiz bir maaşla psikolojileri bozulmadan günde 24 mil yol kat edebilirler.*^{24”}

1834'de Feth Ali Şah, Kaçar devrinde İran ordusunu yeniden hak ettiği iyi durumuna ulaştırmıştı. Sir John Malcolm bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Çeşitli kabilelerden toplanan birçok atlı ve düzensiz bir vaziyetteki göçebe kitleler kabilelerinin liderliği altındaydı. Bu şekilde her şehir ve bölge kendi askeri gücünü - düzensiz de olsa- topluyordu. Buna ek olarak İran ordusu tophanesi olan bir piyade birliği, tek tip üniformalı ve eğitilmiş ayrıca Avrupa orduları gibi modern silahlara sahiptiler.*^{25”}

İngiliz heyeti Tebriz'de Fransızların başlattığı işlerinin devamını sağlamıştı. Asker alımına ve askerlerin eğitime devam etmişlerdi. Çalışmalar tophane bölümünden başlamış, İngiliz tüfek ve kılıçları Fransızlarınkinin yerini almıştı.

²³Seid Nefisi, *Tarih-ı İctimai-Y Siyasi-I İran Der Devre Muasir Ez Agaz Seltenet Kaçarha Ta Payan Cenı Nehustin Ba Rusiye*, C.2, Bunyad, 5.Basım, Tahran 1985, s.216-221. ;L ambton, Ann Katharine Swynford, *İran-e Esre-e kacar*, (Çvr: Simin Fesihi), cavidan, Tahran 1996, s.47;Bkz: Morier, *Second Joumey Throgh Persi, Armenia and Asia Minor to Constantinople Between the year 1810 and 1816*, London 1818,pp.212ff.

²⁴Sir Persi Sayks, *Tarih-ı İran*, (Çvr. Fahreddin Muhammad Taki-ı Fahr Dai-ı Gilani, C.2, 3.Baskı, Dunyayı kitap, Tahran 1987, s.495.

²⁵Bkz: Sir Can Malkum, *Tarihi Kamel-i İran*, (Çvr. Mirza İsmail Heyret), Efsan, Tahran 2001, s.783.

Fransız üniformasına benzeyen İran üniformasını İngiliz üniformasına benzetme çabasıyla bazı değişiklikler yapmaya çalışmışlardı. Mevcut üniformanın üst kısmı Fransız tarzı ve alt kısmı da İran kıyafeti idi. Yani çok geniş şalvar ve deri şapka. İngilizler tıraş olmayı zorunlu hale getirmişti. Sakal bırakma izni sadece subaylara verilmiş, askerler eskiden olduğu gibi saçlarını kazıtmak zorunda bırakılmıştı²⁶.

İran reformunun en önemli sıkıntısı Avrupa diplomasisine olan güvensizlikti ve bu durum yapılan anlaşmaları da etkilemekte idi. İran, reformu gerçekleştirmek için yeterli kaynağa sahip değildi. İngilizler 1810 yılında anlaşma şartlarına uyarak Abbas Mirza'ya mali yardımda bulunmuşlardı. Bu paranın büyük bir miktarı yeni oluşumlara harcanmış ancak; eğitim, donanım, maaş ödemeleri fazla masraflı olduğu için İngiliz yardımına rağmen mali sorunlar çözülememiş, daha da artmıştı. Diğer taraftan reformun kendisi de muhalefetle karşı karşıya kalmıştı. Halk hatta askerler bile bu yeni Avrupa tarzı kıyafetleri beğenmemiş, diğer taraftan da mollalar *“Müslüman olmayanların peşinden gitmek Peygamberin sünnetine aykırıdır ve ihanet sayılır”* diye fetva vermişlerdi. Siyasi düşmanlar da bu muhalefetten ve hoşnutsuzluktan yararlanmayı bilmişlerdi. Fakat reform taraftarları dini içerikli saldırılara Şia mezhebinin yeniliklerle ilgili öngörülerinden örnekler vererek yapılan reformları savunmaya çalışmışlardı.

İngiliz subaylarının gelişi İran ordusunda büyük bir değişiklik yaratmamıştı. Gerçi 1812 yılına kadar yaklaşık 13.000 kadar piyade, atlı ve tophane oluşturmuşlar hatta İranlılar bu sayede Rus savaşında Aras ırmağı yakınlarında *Sultanabad* güçlerini yenebilmiş fakat *Aslandüz Savaşı*'nda Ruslara karşı çok ağır bir yenilgi

²⁶Cronin, *a.g.e.*, s.98.

almışlardı. İngilizlerin İran üzerindeki hassasiyeti Napolyon'un 1815 *Waterloo Savaşı*'ndaki yenilgisiyle azalmış ve İngiliz heyeti İran'ı terk etmişti.

Genel olarak İngiltere İran'da yaptığı yeniliklerin faydalı olmasına taraftar değildi. İngilizlerin asıl amacı büyük güçlü devletlerin İran üzerindeki etkisini engellemek ve İran'ın içişlerine müdahale ederek Hindistan sınırlarını korumaktı. 1812 yılındaki İran ve Rus savaşları devam ederken Rusya ile İngiltere arasında yapılan anlaşma sonrası İngiltere'nin İran ordusunda görevli subaylarının görev yerlerini terk etmelerini ve Rusya'ya karşı yapılan operasyona katılmamalarını emretmesi buna kanıt olarak gösterilebilir. İngiliz subaylarının savaştan çekilmesi üzerine İran ordusu Kafkas cephesinde hızla bozguna uğramış ve savaş bitince yapılan *Gülistan Anlaşması* (1813) sonrası İngiliz subayları İran topraklarını terk etmişlerdi. Ancak iki devlet arasındaki anlaşma gereği İngiltere'nin askeri heyet gönderme yetkisi onu avantajlı kılmış ve İngilizler bu maddeyi *Herat Olayı*'nda²⁷ uygulamıştı.

Avrupalıların kendi aralarındaki rekabet ve çekişmeler sayesinde İran yaptığı reformlarda İngiliz ve Fransız kuvvetlerinden yararlanabilmiş ancak; Avrupalı devletler siyasi, askeri ve diplomatik çıkarlarını ön planda tuttukları için onların isteklerinin, ihtiyaçlarının ve Avrupa genel durumunun değişmesiyle İran'daki

²⁷Herat her zaman İran'ın bir parçası olmakla birlikte, 19 yüzyılda İran-Rus savaşlarını fırsat bilerek İngilizliler -Hindistan'ı savunmak için- Herat bölgesini İran'dan ayırmaya çalışmışlardı. Bu durumu engellemek için 1833 yılında Abbas Mirza kendi oğlu Muhammed Mirza ve Mirza Ebulkasim Han Kaim Makam'ı 15 bin askerle Herat'a gönderdi. Fakat bu hassas zamanda Abbas Mirza aniden vefat etti ve Muhammed Mirza ablukayı kaldırmak zorunda kaldı. Bu olayın ardından Herat üzerindeki İran'ın egemenliğini tekrar ihya etmek için Herat'a 1838 ve 1856 yıllarında iki kez daha ordu sevk edildi ve tam zafer kazanacağı zaman İngilizlerin hileleri yüzünden abluka kaldırıldı ve 1856'da Paris Antlaşması'nı İngilizlilerle yapmak zorunda kaldılar. Bkz: Mensureh İtihiye Nizam Mafi, *Mecmuayı Makale: Goşehayi ez Revabiti Hariciye İran (1200- 1280H)* Siyamek, Tahrân 2001; Kulâm Hüseyini Efzeli'l Mülk, *Efzeu'l Tavarîh*, be Küşeşe Mensureh İtihiye Nizam Mafi ve Sirus Sedvendian, Neşre Tarih, Tahrân; *Esnadi az Revabet İran ve İngiliz der Ahde Muhammed Şahı Kaçar*, be Küşeşe Mina Zahiri Nejat, Vezaret Umure Harece, Tahrân 2002.

politikaları da değişmişti²⁸. Gelen askeri heyetler kendi siyasi çıkarlarını ön planda tutmuştu.

Abbas Mirza Avrupalı subayların ferdi olarak istihdamına devam etmişti. Bu yabancı subaylar İran askerlerinin eğitiminden sorumluydular ancak genel olarak askeri becerilerine dair şüpheler mevcut idi. Çünkü bu subaylardan sadece birkaçı etkili olabilmiş, çoğunluğunun ise İran ordusunun gelişmesine bir yardımı dokunmamıştı.

İngiliz subaylarının İran'dan ayrılmasından sonra Abbas Mirza ordudaki eğitim ve düzenleme çalışmalarına devam etmiş ve İran ordusu tekrar düzene girip güçlenmişti. Öyle ki Osmanlılarla yapılan savaşta İran galip gelebilmişti. 1833 tarihinde nispeten eşit şartlarla imzalanan *Kasr-ı Şirin (Arzinet'l Rum) Anlaşması* bu düzenli kuvvetlerin sayesinde gerçekleşmişti.

Abbas Mirza 1830'da bir kez daha İngiltere'den yardım istemiş İngiltere de Rusya'nın Hindistan'a saldırı ihtimali bulunduğu için ikinci askeri heyetini Hindistan üzerinden İran'a göndermişti. Bu heyet sekiz subay, dört çavuş ve bir eczacıdan oluşmakta idi. Bu heyetin komutanlığını Bengal'in Doğu Hindistan Şirketi personelinin *Albay Pasmor* yapmıştı²⁹. Bu heyet henüz faaliyete geçmeden İran reformunun mimarı Abbas Mirza vefat etmiş, kısa bir süre sonra Fethali Şah da hayatını kaybetmişti. Bu durumdan faydalanan heyetin ilk işi İran'daki iktidarı yavaş yavaş Muhammed Şahın (1834-1848) eline geçmesini sağlamak olmuştur. Bu amaçla Muhammed Şaha karşı saltanat iddiasında olanlara ve kriz çıkarabilecek kişilere

²⁸Diğer kaynaklarda belirtilmese de Cemil Kozanlı kitabında 1822 yılında iki Rus askeri danışmanın istihdamından bahseder. Kuzanlı, C. 2, *a.g.e*, s.819.

²⁹Cronin, *a.g.e*, s.103.

baskı uygulanmıştı. Daha sonra İngiliz subaylar asker alımı ve eğitim işlerine başlamıştı.

1.3. Muhammed Şah Dönemi (1834-1848)

İngiliz subaylarından biri olan Stewart, İngiliz bakanı Mr. Ellis'e 26 Nisan 1836 tarihinde gönderdiği raporda İran ordusunun durumuna dair şunları yazmaktadır: *"İran askerlerinin toplam sayısı 100.750 kişidir. Bunlardan 39.000'i muvazzaf ve düzenli piyade sınıfı, 200 süvari sınıfı, 1.550 topçu sınıfı, muvazzaf olmayan 20.000 tüfekçi ve 40.000 süvari. Bu orduyu finanse etmek içinse 640.000 lira civarında bir paraya ihtiyaç bulunmaktadır. Halen ordunun askeri birlikleri Tahran, Azerbaycan, Irak, Fars, Horasan, Kirmanşahan eyaletlerinden sağlanıyor. Tahran'da yerleşik olan saltanatın koruyuculuğunu yapan dört alay son zamanlarda iyi maaş ve düzenli kıyafet alıyordu. Onların silah ekipmanları tatmin edecek düzeyde değil. Fakat silah cephaneliği işçilerin yardımıyla kullanılacak hale getirilebilir. Onların üç tanesi Azerbaycan'dan dördüncü alay da kaçak Rus askerlerinden oluşmaktadır. Dikkatli bakıldığında askeri törenlerde ne askeri bir eğitim aldıkları ne de yeni düzenle alakalarının olduğu göze çarpıyordu."*³⁰

Bu raporda ayrıca İran subay ve askerlerinin disiplinsizliğinden, halka yaptıkları eziyetlerden, maaşlarını zamanında alamadıklarından ve özellikle topçu sınıfındaki askerlere tanınan aile ziyaretleri ve tarım işleri için aldıkları uzun süreli izinler ve subayların sorumsuz davranışlarından bahsedilmektedir³¹

³⁰ Stewart, a.g.e, ss.128-131.

³¹ a.g.e, s.132.

İngilizler Muhammed Şahın iktidara geçmesi için büyük çaba sarf etmelerine rağmen siyasi durum istedikleri şekilde gelişmemişti. Bir taraftan Rus etkisi Tahran’da artmış, diğer taraftan Muhammed Şah İran’ın *Herat* ile ilgili iddiasında çok kararlı bir tutum almıştı. İran’ın Herat’ı hâkimiyetine alma konusundaki çabalarının bir devamı olarak şehri abluka altına alması İngiltere’nin Hindistan’daki politikasına büyük zarar verebileceğinden İngiltere olaya müdahale etmişti. Bu yüzden İngilizler kendi çıkarları doğrultusunda İran askeri yenileşmesine katkıda bulunmak veya daha doğru ifadeyle inisiyatifi ellerine almak için diyalog arayışına girişmişler ve bu konuda da başarılı olarak 1830 yılında bir askeri heyetin İran’a gitmesi konusunda anlaşmaya varmışlardı³². Bu anlaşma çerçevesinde daha sonraki yıllarda da İngiliz askeri heyetleri İran’a gelecek ve askeri alandaki yeniliklere katkıda bulunacaktı³³.

Muhammed Şah ilk saldırısında babasının vefatı yüzünden başarılı olamamış ancak saltanatın başına geçtikten sonra tekrar Herat’ı almayı düşünmüştü. Fakat Hindistan savunması için hendek görevi gören Herat’ı fethetmek İngiliz çıkarlarına ters düşmekteydi. Muhammed Şahın 1837’de Herat’a saldırısı, İngiliz koruması altında olan Ağa Muhammed Han Mehallati’nin³⁴ isyanıyla başarısız olmuştu. Bu gelişme İran- İngiliz diplomatik ve siyasi ilişkilerinin kopması ve İngiliz subaylarının İran’ı terk etmesiyle sonuçlanmıştı.

Bu gelişmelerden sonra Muhammed Şah bir elçiyi *Sir John Mcneil*’ın yaptığı kışkırtma ve tahriklerden duydukları rahatsızlığı belirtmek için İngiltere’ye

³²*Tarih-ı Arteş Nevin İran, a.g.e, s.19.*

³³*a.g.e, s.21.*

³⁴Detaylı bilgi için bkz: Hamid Algar, *Şureşe Akahan Mehellati ve Çend Mekal-I Digger*, (Çvr. Abulkasim Siri), 1.Baskı, Tus, Tahran 1991.

göndermişti. *Mirza Hüseyin Han Acudan Başı* (Nizamü'd-devle) isimli İran elçisi, Paris'e de giderek İran ordusuna Avrupa tarzı eğitim ve öğretim verecek subayların gönderilmesi ve bir miktar silah alımı için Fransa ile görüşmelerde bulunmuştu. Sonunda Fransız hükümeti bir grup subayın İran'a gönderilmesini onaylamıştı. Bir komutan, üç tophane subayı, iki süvari subayı, beş piyade subayı olmak üzere toplam on bir kişiden oluşan grup 1839 yılında Tebriz'e gelmiş fakat bu grubun gelişi ve faaliyetlerine başlaması İngiliz ve Rusların sert tepkisine yol açmıştı. Fransız askeri heyeti İngiliz ve Rusların hile ve baltalamaları yüzünden tek bir askerin bile eğitiminde etkili olmadan dört yıl işsizlik ve avarelik sonrası Fransa'ya dönmüşlerdi³⁵.

Stephan Krunin bu Fransız grubun beceriksizliğini yukarda belirtilen nedenlerin dışında İran hazinesinin boş olmasının da bunda etkili olduğunu belirtir ve *"bunların hepsi rütbeli ya da alt seviyedeki subaylardan ve bazıları Napolyon' a hizmet vermiş yaşlı subaylardan oluşuyordu"* tespitinden bulunur³⁶.

1838 yılında Muhammed Şah zamanında İran'a seyahatte bulunan Aleksis Sultikof, Hacı Mirza Akasi ile bir görüşme yapmış ve vezirin top dökümüne meraklı olmasına ve askeri yenileşme konusunda çaba sarf etmesine karşın Tahran'daki cephaneliğin üç top ve birkaç kırık tüfekten ibaret olduğu gözleminde bulunmuştu. Fakat hemen aynı tarihlerde İran elçisi İngiltere kralına İran'daki mühimmatın *"Vovoliç"* cephanesinden bulunan silahlardan bin kat fazla demesine engel olmamıştı³⁷.

³⁵*Tarih-ı Arteş Nevin İran*, a.g.e, ss.22-23.

³⁶Cronin, a.g.e, s.105.

³⁷Aksys Svlytkuf, *Musafiret be İran*, (Çev. Muhsin Seba), Bungah tercume ve Neşri-ı Kitap, Tahran 1957, s. 88.

Gerçek şu ki tüm çabalara rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında İran ordusunda esaslı bir değişikliğin olduğunu söyleme imkânı pek görünmemektedir. Yunus Parsa Bonap, Hacı Mirza Akasi sadrazamlığı döneminde İran ordusunun tamamen dağınık ve perişan bir hale geldiğini, öyle ki 1847 yılında (Mehmet Şahın vefat yılı) İran'daki kuvvetlerin sayısı 2.000 kişiye ulaşmadığını ve süvari kuvvetlerden geriye sadece isimlerinin kaldığını yazmaktadır. Bu şartlara rağmen zamanın büyük sömürgeci kuvvetlerinin İran'ı Afrika ve Doğu Asya ülkeleri gibi sömürgeleştirip kendi ülkelerine katamamaları kendi aralarındaki çekişmeden ve İran halkının dış güçlere karşı direnci ve mücadelesinden kaynaklanmıştır³⁸.

1.4. Nasirü'd-din Şah ve Emir Kebir Dönemi (1848-1896)

Ordudaki kargaşa Muhammed Şah döneminin sonlarına kadar devam etmişti. Veliaht olan Nasirü'd-din Mirza, 1848 senesinde babasının vefatından sonra şahlık makamına oturmuş ve Mirza Takı Han Emir Kebir'i başbakan olarak atamıştı. İran'da diğer bir askeri reform dönemini ise Emir Kebir başlatmıştı. Emir Kebir'in Tahran'a yeni geldiği sıralarda orduda 4.000 asker bulunduğu söylene de gerçekte bu sayı 300 kişiden fazla değildi. Ayrıca yerli vatandaşlardan oluşan yedek askeri güç de sadece isim olarak vardı³⁹. Tüm ordunun başkomutanı olan ve Abbas Mirza döneminde Azerbaycan'da askeri teknikleri iyice benimseyen Emir Kebir kısa bir zamanda orduda reformları başlatmıştı⁴⁰.

³⁸Yunus Parsa Bunab, *Tarihi Siyasi-ı Arteş-I İran*, Vaşinktun 1984, s.12.

³⁹Kaim Makam, *a.g.e*, s.68.

⁴⁰Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarihi Mufesel-I İran Ez Sedre İslam Ta Inkiraz-I Kaçariye*, be kuşeşe Muhammed Debir Siyaki, Hayâm, Tahran 1988, s.826; Akber Haşemi Refsencani, *Emir Kebir ya Kahraman Mubarize ba İstimar*, Farahani, Tahran 1967, s.117.

Housman, Nasirü'd-din Şah döneminde (1858-1860) ordunun durumunu şöyle açıklamaktadır: “Ordu düzenli süvari ve düzensiz süvari olmak üzere iki gruptan oluşur düzenli süvari birliği saltanatın koruyuculuğunu yapardı. Düzensiz süvari birliği de iki gruptan oluşmaktaydı. Birinci gurup serbest yaşamlarına devam eden fakat gerekli zamanlarda hızlı bir şekilde ordu sıralarında görevini üstlenebilen ve devletten maaş alan, ikinci gurup ise gerekli zamanlarda gönüllü olarak orduya çağrılan ve sadece hizmet zamanı maaş alanlardan oluşuyordu.”⁴¹”

Emir Kebir'in zamanında uydurma vazifeler kaldırılmış, orduya ait kayıtlar özel bir defterde kayıt altına alınmış, ordudaki görevler son derece dikkatli bir şekilde tespit edilmişti. İhtiyaç olmadığı sürece hiç kimseye yüksek makam verilerek atama yapılmamıştı. Yüksek makama atanmadaki asıl kıstas kişinin yükseleceği makamı hak etmesi olmuştu. Emir Tahran, Azerbaycan, Fars, Horasan ve İsfahan gibi bazı eyaletlerde silah fabrikaları kurmaya başlamıştı. Emir'e göre önemli eyaletlerin her birinin ihtiyaç duyduğu silah ve ordu için gerekli diğer malzemeler aynı eyalette kurulacak olan silah fabrikaları tarafından sağlanmalı idi. Abbas Mirza döneminin hatırası olan Tebriz'deki top ve barut üretimi fabrikası yeniden çalışmaya başlamıştı. Tahran'ın Emirâbâd bölgesinde askeri mühimmat üretim fabrikası, Mehran'da ise barut fabrikası kurulmuştu⁴².

Emir Kebir gelenek halini almış olan “sürsat”ı kaldırmış ve ordudaki sapsmaların önünü almaya çalışmıştı. Yiyecek, giyecek ve maaşların kesintisiz olarak askerlere ulaşmasını sağlamanın yanında askerlere özel devlet hastanesi yaptırmıştı.

⁴¹Cehangir Kaim Makami,“Tarihçeye Se rbaz giri der İrafi, Mecerleye Berresihaye Tarihi, Sayı 2, Yıl.2. ss.66-67.

⁴²Ademiyet, a.g.e, ss.296-297.

Ordunun nezaretindeki işler için yeni kurallar kabul edilmiş, asker elbiselerinde yeniliğe Avusturya modeli sıkı pantolon ve pamuklu giysiye geçişle başlanmış, sırma ve tel işleme konusunda da Avustralyalılar takip edilmişti. İlk kez aslan ve güneş simgeli düğmeler bu dönemde gelenekselleşmeye başlamıştı. İlk başlarda bu düğmeler İngiltere’den ithal edilmişse de çok geçmeden İran’da da üretilmeye başlanmıştı. Emir Kebir her yıl 50.000 takımın Tahran ve İsfahan’da dikilmesini emretmişti. Bu durum memleketin gelişmesine ve halkın refahının artmasına da katkıda bulunmuştu⁴³. Askeri üniformalar şal ve *Mâzenderân* çuhasından ve İran mahutundan ve diğer yerli kumaşlardan hazırlanmıştı.

Emir Kebir’in diğer askeri planları arasında sınırlarda ve iç bölgelerde sağlam ve güvenli kaleler inşa ettirmek, bu kalelere gözetleme kuleleri yaptırarak ve kulelerde sürekli asker bulundurarak güvenliği sağlamak da vardı. Bu plan doğrultusunda Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde “*İlhak ve Zider*” Sultanâbâd, Hacenefs, Gümüştepe, Hüseyin kulu kalelerini inşa ettirdi. Özellikle de Rusya’nın saldırı politikası devam ettiğinden Esterabâd yakınlarındaki kaleleri ve Aşurâdeh limanlarındaki kaleleri geliştirmişti. Esterabâd yakınlarında tek seferde elli iki gözetleme kulesi yaptırmış ve 8.000 askeri bölgenin güvenliği için bu kulelere yerleştirmişti⁴⁴. Haliç-i Fars, Bender-i Buşehr, Belucistan, Huy ve Fars gibi çeşitli bölgelerde yeni kalelerin yapılmasını önem vermiş tüm bu önlemler ülke güvenliğini arttırmıştı⁴⁵.

Stephanie Cronin, Emir Kebir’in yaptığı reformların Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat adıyla ünlenen reformun etkisinde olduğunu

⁴³*Vekaye İtfakiye*, Sayı 2, Tahran 1851. s.2.

⁴⁴Ademiyet, a.g.e. s.299

⁴⁵*Vekaye İtfakiye*, Sayı 2,1851. s.1.

söylemektedir⁴⁶. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *Darü'l-Fünun*'u aynı isim ve özellikleriyle İran'da açması bunu kanıtlar niteliktedir. Bu büyük siyasetçi ülkenin gerçek menfaatlerini koruyan düzenli ve güçlü bir ordunun olması gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle askeriye *Boniçe* esasına dayalı olarak kurmuş ve Fransız düzenini ortadan kaldırmış, yeni bir askeri düzen oluşturmuştur. Mevcut askeri birlikleri yenileştirmiş, on altı alay kurmuş, her alayı elli piyade düzeni bölükten ve her bölük bin kişiden oluşacak, her bölükte de bir alay komutanı, iki yaver, dört vekil ve dört onbaşı bulunacak şekilde düzenlemişti. Süvari düzeni *deste* denilen on iki birlikten ve iki kısımdan oluşturulmuştu. Birinci kısım padişah ve veliaht korumalığını üstlenmiş, 400 süvariden oluşmuştu. Her on süvari bir onbaşının emri altında ve her yüz süvari bir yüzbaşı emrindeydi. *Süvari hizmetçi gurubu* veya *rayiç süvari birliği* adını alan ikinci grupta her 1.000 kişi bir sultanın emrinde ve her sultan iki vekil ve iki onbaşıya sahipti. Her 2.000 topçu, 200 zemberek, birkaç bölük hızlı süvari Belucistan ve Kirman bölgesine ve birkaç bölük de sınırları korumak için sınırlara Emir Kebir'in emriyle yerleştirilmişti⁴⁷.

Özel bir İranlı Hristiyanlar Birliği ve kaçak Ruslardan oluşan birlikler de bu askeri düzen içerisine katılmıştı. Bu düzenlemelerden sonra 1852'de askeriyede yeni bir sınıflama yapılmıştı. Bu sınıflamada İran ordusu on tümene ayrılmış, her tümen dört ile on bir bölük ve komutan arasında değişmekte, her bölükte bir tuğgeneral bulunmakta idi. Her tümende bir muhabere bölüğü vardı. Askeri bütçe oluşturmak da Emir Kebir'in diğer bir işiydi, öyle ki askeriye'nin bütçesini her sene belirlemiş ve bu

⁴⁶Cronin, *a.g.e.*, s.106.

⁴⁷Tarih Erteş Nevin İran, *a.g.e.*, ss.24-25.

bütçeyi *Emir Leşkerîn* denetimine vermişti. Ordunun masrafları maliye bakanlığına danışılmadan buradan karşılanmıştı⁴⁸.

İngiliz büyükelçisinin raporuna göre Emir Kebir'in girişimlerinden sonra İran ordusunun sayısı 137.297 kişiye ve askeri bütçe ise 1.680.000 tumana yani 735.758 İngiliz lirasına yükselmişti⁴⁹.

Emir Kebir, İran bağımsızlığını güvence altına almak için gerekli diğer kurumları da hayata geçirmek istemiştir. Deniz kuvvetlerinin oluşturulması fikri bu çerçevede değerlendirilebilir⁵⁰. İngiliz büyükelçisi Şill'in verdiği rapora göre Emir Kebir Halic-i Fars'ta deniz kuvvetleri kurmaya kararlıydı ve ilk adım olarak İngiltere'den dört savaş gemisi satın almak istemiş ayrıca gemiler için de uzman personel talebinde bulunmuştu⁵¹. Şill bu taleplerle ilgili yaptığı değerlendirmede şu tespitlere yer verecekti:

“İran'ın küçük bir deniz kuvveti kurması İngiliz çıkarlarına aykırı olmaz ama aksine Halic-i Fars'ta huzurun sağlanmasına ve deniz korsanlığıyla savaşta yardım edebilir. Bu vesileyle İran kendi deniz ticaretini destekler, limanlarını korur ve Halic-i Fars bölgesinde itaat etmeyen beylerin itaatini sağlar; üstelik Türkler gibi Şattü'l-arap denizciliğinde rekabete yol açabilecek bir pay sahibi olur⁵². Buna karşın Halic-i Fars'ta deniz korsanlığını yok etmek için İngiliz kuvvetleri İran limanlarına

⁴⁸Ademiyet, a.g.e, s.302.

⁴⁹a.g.e, s.300.

⁵⁰Nadir Şah'dan sonra ilk kez Mirza Bozorg Kaym Makam bir deniz kuvvetleri gücünü Hazar Denizi'nde tasarlamıştı. 1810 yılında İngiltere elçisi Sir Gore Ouseley ile konuştu ve İngiliz mühendislerinin bu işi yapmalarında karara vardılar. Fakat İran ve Rus savaşlarının yoğunluğu, İran'ın başarısız oluşu ve Gülistan Anlaşması'ndan kaynaklanan İran'ın Hazar Denizi'ndeki iktidarının sınırlanması ile onun planları boşa çıktı. Ondan sonra da Emir Kebir'e kadar hiç kimse bu işin peşine düşmedi.

⁵¹Buna göre: 2 tanesi 25 top, silah ve diğer mühimmata, 1 tanesi 200 beygir gücü kuvvetinde buharlı, diğeri de 70 beygir güçlü denizde ve ırmaklarda silah taşıyabilen buharlı gemilerden oluşacaktı.

⁵²Şattü'l-arap ırmağında Mirza Teki Han Kasr-ı Şirin anlaşmasında bu hakkı İran'a kazandırmıştır.

*taarruz yaptığında böyle bir davranış İran devletiyle İngiltere'yi karşı karşıya getirebilir. Yine kötü bir olasılıkla İran'ın Bahreyn'e asker yığma ihtimali de gözden kaçmamalıdır.”*⁵³

Şill, İran'ın modern deniz kuvvetlerine sahip olmasının avantaj ve dezavantajlarını anlattığı raporunun ardından önemli bir tespitle daha bulunarak tüm modernleşme çabalarının Emir Kebir'in azli veya ölümünün ardından sonuçsuz kalacağını ifade etmiş, nitekim böyle bir ihtimal meydana gelirse Halic-i Fars'ta İngiltere'nin çıkarları açısından endişe duyacağı bir şeyin kalmayacağını kaydetmiştir⁵⁴.

Daha sonraki süreçte İngiltere, Doğu Hindistan Şirketi ile de görüşerek Emir'in modern deniz kuvvetleri kurma isteğine muhalefet etmişti. Emir Kebir'in gemi edinme konusundaki tasavvurlarının bir yönünü de köle kaçakçılığıyla mücadele etme isteği oluşturduğundan İngiltere İranlı yetkililerin köle ticareti yapan vapurlarda arama yapma konusundaki tüm avantajlarını etkisiz kılmak niyetindeydi⁵⁵. Bu olayın diğer yönünü Emir Kebir'in *Bender Abbas Limanı* 'nın kira anlaşmasını feshederek bu limanı doğrudan merkezi devletin kontrolüne almak istemesi oluşturmuştu.

Emir'in genel siyaseti Halic-i Fars'ta hâkimiyetin korunması idi. Bu işe kalkışmak deniz kuvveti ve siyasi güç olmadan mümkün değildi. Emir bu amaca ulaşmak için birkaç teşebbüste bulunmuştu. Bu konudaki ilk teşebbüs Davut Han'ı üç adet savaş gemisi almakla görevlendirilmesi olmuştu. İkinci olarak İran halkının

⁵³ *a.g.e*, s.202

⁵⁴ *a.g.e*, s.303.

⁵⁵ Mahmud Mahmu, *Tarihi Revabiti İran ve İngiltere Der Kern Nuzdehum Milady*, C.2, 4.Baskı, İkbâl, Tahran 1974, s.596.

küçük ticari gemilerini korumak ve gemi sahiplerine her türlü desteği vermek için *Derya Beyi Şeyh Nasrı Han*'a gerekli talimatları vermişti. Hazar Denizi'nde de aynı politikayı sürdürerek ticari gemileri İran'ın aslan ve güneş simge resmi gemilerinden ayırmak için ejderha simgesini kullanmaları zorunluluğunu getirmişti. Üçüncü iş olarak Halic-i Fars'ta İran'ın siyasi gücünü arttırmak için yönünü Amerika'ya dönmüş, Amerika ile denizcilik ve ticaret üzerine bir anlaşma imzalamıştı⁵⁶.

Bu dönemdeki en önemli askeri sorunlardan birisi de Kaçar padişahlarının istibdadı yüzünden askerlerin halka uyguladığı zulüm, tecavüz ve zorbalığı alışkanlık haline getirmeleri idi. Bu serkeşlikler yüzünden halkla aralarına ciddi uçurumlar girmişti. Emir bu durumun kötü etkilerinin bildiğinden bu durumu ortadan kaldırmak için çaba göstermişti. Arka arkaya yaptığı düzenlemeler, yargılamalar ve etkin cezalarla askerin kötü alışkanlık ve huyların düzeltilmesi için büyük adımlar atmış, askerleri tekrar asıl görevleriyle tanıştırmıştı. Ordunun halkın canına ve malına tecavüzü, zorbalığı ve haksızlığını bütünüyle ortadan kaldırarak, neredeyse milli bir ordu haline dönüştürmüştü⁵⁷.

Emir Kebir'in planı, nicelik ve nitelik açısından mükemmeldi. Barut yapımı, top dökümü, silah yapımı fabrikalarını Tahran, Tebriz, Meşhet ve İsfahan'da kurmuştu. Onun yenileşmede yaptığı yeniliklerden en önemlisi Darü'l-Fünun'u açması olduğu için bu kurumun askeri yapısını biraz daha detaylı incelemeye ihtiyaç bulunmaktadır.

⁵⁶ *a.g.e*, s.205.

⁵⁷ Haşemi Refsencani, *a.g.e*, s.123.

1.4.1. Darü'l-Fünun

İran Darü'l-Fünunu, Tokyo Darü'l-Fünunu'ndan yirmi yıl önce ve İstanbul Darü'l-Fünunu'ndan üç yıl sonra kurulmuştur. İnşa edilen Darü'l-Fünun Emir Kebir'in projesi idi. O, değişen hayat şartlarını ve yeni eğitimi Rusya'daki kısa ikameti ve Osmanlı'daki uzun memuriyeti sırasında görmüş ve bürokraside İran'ın yeni bilgilerle donanmış uzman kişilere ihtiyaç duyduğunu anlamıştı. Öte yandan Azerbaycan'da şahit olduğu birtakım olumsuzlukların da teknik ve idari yetersizlikten kaynaklandığını görmüştü. Bu nedenle sadrazam Emir Kebir İran'ı savunma sorumluluğunda olan iyi eğitim almış ve sağduyulu kişiler yetiştirmek amacıyla yeni tarzda bir eğitim kurumu kurulması gerektiğini anlamış ve çalışmalara başlamıştı⁵⁸.

Bu kurum önce, İstanbul'daki *Mekteb-i Sultani*'ye benzer şekilde, "*Mektep Haneyi-ı Padişahî*"⁵⁹ daha sonra *Medrese-i Nizamiye* olarak adlandırılmış daha sonra *Vekâyi-i İttifakiye* adlı gazetede ise ilim ve sanayi alanında eğitim öğretimin yapılacağı yer olan *Talimhane*⁶⁰ olarak yer almıştı. Aynı gazete okulun açılışından bir hafta sonra buranın adını *Darü'l-Fünun* olarak yazıyordu⁶¹. Oysa Tahran halkı ilk isim olan talimhaneyi *Muallim Hane* şeklinde kullanıyordu. Bu kurumun açılışından birkaç gün önce Emir iktidardan uzaklaştırılmıştı. O görevinde kalsaydı muhtemelen *Medrese-i Nizamiye* adını bu kurum için seçerdi. Kurumun

⁵⁸Muhammed Muhit Tabai, *Emir Kebir ve Darü'l-Fünun Mecmua-Y Hıtabehaye Irad Şodeh Der Ketabhane-I Merkezi ve Merkez Esnad Daneşgah Tahran* be kuşeş-e kudret' Allah Ruşen'i Zeferanlu, Daneşgah Tahran, Tahran 1975, ss.186-187.

⁵⁹Hüseyin Mahbubi Rrdukanî, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid Der İran*, C.1. Daneşgahi Tahran 2001, s.257.

⁶⁰*Ruznamey-ı Vekay'l Ettifakiye*, Sayı 29, 23 Şeval 1267/1851.

⁶¹*a.g.e.*, Sayı 3, Sefer 1268.

nizamnamesi ve müfredatı incelendiğinde⁶² bu okulun öncelikle askeri eksiklikleri gidermek için kurulduğu anlaşılmaktadır. Sadece maden bilimi bu hedefin dışındaydı ancak diğer dersler hatta tıp ve cerrahi de askeri eksikliklerin giderilmesine yönelikti.

Emir Kebir düzenli ve eğitimli bir ordu tasavvur etmiş ancak yabancı subay ve öğretmenlerin tarzını bildiğinden Avrupalı devletlerin amaçlarına hizmet edecek aynı sahnelerin tekrarlanmasını istememişti. Bu açıdan İran ordusunun eğitimi ve düzeninin sağlanması için eğitimli mürebbiler yetiştirecek ve gelecekte İran'ı yabancı danışmanların istihdam edilmesine gerek bırakmayacak bir medrese-i nizami açılması fikrini benimsemişti.

Emir Kebir siyasi etkilerden uzak durmak için askerlerin eğitimi işine tarafsız ülkelerden mürebbilerini istihdam ederek işe başlamıştı. Emir Kebir Fransız ve İngilizlerin sömürge siyasetlerinde de ısrarcı olduklarını, onların nüfuz alanının genişlemesinin İran'a zarar getireceğini bilmekteydi. Rusya'yı da bizzat tanıma imkânı bulmuş, Rusya'nın menfaat beklentilerinin yanında ve geçmiş siyasi belirsizliğine ilaveten eğitim ve öğretim hususunda sair Avrupa ülkeleriyle boy ölçüşmeyeceğini hatta Rusya bizzat Avrupa ülkelerinden bu hususta yardım aldığından Rusya'dan istifade edilemeyeceğinin ve Rus siyasi nüfuzunun İran'da yayılmasının her şeyden önce İran'ı zayıflatacağının farkındaydı. Bu yüzden diğer Avrupa ülkelerine Avusturya ve Prusya'ya yönelmişti. Bu iki ülke, henüz Avrupa dışında, dünya çapında bir siyasi güce ve sömürge gücüne dönüşmediği gibi İran'la ilgili siyasi menfaatleri yoktu ve bilimsel ilerlemeler hususunda da oldukça iyi durumdaydılar.

⁶²a.g.e, s.188.

İngilizlerin İran'daki büyükelçisi Şill'in Darü'l-Fünun hakkında birbirinden farklı iki raporu vardır. Birinci raporda Palmorston'a hitaben şunları yazılmıştır: *“Mirza Taki Han'ın İranlı gençlere teknik bilgileri öğretecek bir okul inşası ile ilgili niyeti onun bu husustaki ısrarcılığının bariz bir örneğidir ve o şüphesiz bu planını da gerçekleştirecektir.”*⁶³

İkinci raporda ise: *“İran'ın güçlü bir orduya sahip olması için bizim şartları oluşturmamız tedbire ve İngiltere'nin maslahatına uygun değildir.”* Bunun delilleri son derece açık....Yeni silahlara sahip olan düzenli bir ordunun oluşması fevkalade bir güç yaratır. İngiltere'nin bakışıyla aleyhine büyük bir ordu düzenlenmesi gerekiyor... Böylelikle İran'ın İngiltere aleyhine ordusunu kullanması bu devlete Rusya'nın muhalif olmasından daha fazladır. Öte yandan İran hükümetinin yapısı, İran'ın milli huyu ve sıfatı olan sebatsızlık ve çeşitlilik, Şahın Mirza Taki Han'a bakışının değişmesi ihtimali vs. hepsi birden İran ordusunun gelişmesi ve bu yöndeki siyasetin devamı ve gerçekleşmesinin önünde engeldi.⁶⁴ Eger Şil'in eleştirisine teveccüh gösterilmezse, onun İranlılara yönelik şiddetli eleştirisi şunu göstermektedir ki kudretli bir İran İngiltere ve Rusya'nın tecavüzlerini ve siyasi nüfuzlarını yarma çabasının yolunu tıkayacaktır!

Emir Kebir İngilizlerin bakış açısının tersine saray mütercimi Mirza Davut Han'ı 1850/1851 (1267) senesinde özel elçilik sıfatıyla, Avusturya'dan ihtiyaç duyulan muallim ve mürebbilerin istihdamı işine nezaret etmesi amacıyla Avusturya'ya göndermişti. Avusturya imparatorunun da İran konusunda farklı beklentileri vardı. Bu dönemde Avusturya Osmanlı ile rekabet halinde olduğundan

⁶³ a.g.e, s.290.

⁶⁴ a.g.e, s.291.

Osmanlı'ya komşu güçlü bir devletin vücuda gelmesi ve kendilerinin de bu siyasetse etkileri olması amacıyla İran'ın birkaç subay ve eğitimci gönderilmesi ile ilgili tekliflerini kabul etmişti⁶⁵.

Avusturya'dan İran'a gelen heyet içerisindeki dört muallim, asker kökenli idi. Emir Kebir bunlardan *Baron Gomenz*'e özel bir ilgi göstermiş ve orduda reform yapılması ile ilgili asli görevleri onun mesuliyetine vermişti. Gomez ordu yönetimi ile ilgili usul ve prensipleri subaylara öğretmekte yükümlü kılınmış, Gomez'in kontrolü altında Darü'l-Fünun'un teknik askeri şubesi oluşturulmuştu. Bu şubenin temel hedefi de İran ordusunun ilmi usullerle eğitim ve tatbikat yapması idi.

Emir Kebir subayların eğitimi için Behram Mirza Muizu'd-Devle'nin "*Nizami Nasiri*" adlı kitabını 1850/851 (1267) senesinde bastırmıştı⁶⁶. Kitabın yazarı İngiliz subaylardan ders almış ve bir süre Azerbaycan'da silah ve cephanelik idareciliği yapmıştı. Bu kitap Farsçada *Nizam-ı Cedit* (yeni askeri düzen) alanında yazılan ilk kitaplardan biri idi⁶⁷. Kitap sekiz bölüm ve bir hatimeden oluşmaktaydı. Birinci bölüm; kuralların ayrıntıları, ıstılah, birliklerin ve askerlerin eğitimine dair fermanları, ikinci bölüm; tüfek ve atıcılığın kural ve kaideleri ve askeri eğitim ile ilgili bölümleri, üçüncü bölüm; karavel talimi ve törenleri, dördüncü bölüm; ordunun her zaman hazırlığı ile ilgili idi. Beşinci bölüm; alayların hareketi, altıncı bölüm; bazı hareketlerin kuralları ve özet fermanları, yedinci bölüm; beş alayın harekâtının beyanını, sekizinci bölüm; ordunun göçmesi ve yerleşmesi adabını içermekte idi. Hatime ise kısa ve öz bir tarzda kurallardan oluşmakta idi.⁶⁸ Kitap sade, akıcı,

⁶⁵Kaim Makamı, *a.g.e*, s.71.

⁶⁶Bkz: Behram Mirza Müizzid'devle, *Nizami Nasiri*, Hacı Hemid, Taş Baskısı, Milli kütüphane, 1267 H.

⁶⁷Menuçehre Dehkan, "Nizami Nasiri", *Mecelele Berresihaye-ı, Tarihi*, Sayı:4, Yıl:4, 1969, s.147.

⁶⁸*a.g.e*

herkesin rahat anlayabileceği bir dilde yazılmıştır. Kitabın muharriri Mustafa Kecuri idi. El yazısı ile yazmış ve okuyucunun rahat ve hızlı bir şekilde okuyabilmesi ve manasını anlayabilmesi için kitaba uygun resimler ilave edilmişti.

Nasiru'd-din Şah'ın fermanıyla⁶⁹ hazırlanan bir diğer kitap Muhammed Taki İbn Muhammed Mehdî Tebrizî'nin *Karhane-i Sanat-ı Desgahında* 1853 senesinde taş baskı olarak basılmıştı⁷⁰. Bu kitap 103 sayfa olup iki bölüm olarak hazırlanmış, birinci bölümünün yetmiş birinci sayfada bitmesinden sonra topçuların itaati, topların nakli vs. hususunda otuz iki sayfa daha ilave edilmiştir. Kitabın sonunda, kitabın tahrir tarihi tekrarlanarak, yazarın adı “*Medrese-i Mübareke-i Dâru'l-Fünûn yazarı Abdülmecid*” olarak zikredilmiştir.

Menuçehr Dehkân makalesinde şunları kaydetmektedir: “*Nasiru'ddin Şah'ın saltanatının son on yıllık devresinde 'Kanun-u Hizmet' adıyla bir kitap Kameran Mirza Naib'el Saltanane'nin savaş zamanında Mühendis Kastger Han-ı Avusturyalı ve Serheng Kerim Han isimli yazılmış ve 1883-1884 (1301) yılında yayınlanmıştı.*”⁷¹

Maalesef bu evsaf ve isimde bir kitap bulunmadı ama “*Kanun-i Meşk-i Piyade-i Nizam- Tarh-i Utriş-i*” (Avusturya Tarzıyla Piyade Eğitimi) adıyla bir kitap 1897 (1314-Zilhicce) tarihinin mayıs ayında basılmıştır⁷². Bu kitapta askerlerin eğitimi ile ilgili temel bilgiler ve komutanların tarz ve ilkeleri dile getirilmiş, birinci bölümde askerlerin eğitime dair genel kaideler ve askerlikle ilgili işler, tüfek kullanımı, kargı, disiplin ve saygı, nizami süvarilik anlaşılması resimlerle

⁶⁹Agust Kirizer, *Kevaid-i Meşki Deste ve Kanun-i Nezmi Tüphane-i Mubareke*, (Çvr. Mirza Zeki Mazenderani), katıp Abdu'l Hamid, Taş Basım, Mili kütüphane, 1269/1853.

⁷⁰a.g.e, s.71.

⁷¹Dehkan, a.g.e, s.150.

⁷²Kastger Avusturyalı, *Kanun Meşk Piyade Nizam Tarh Avusturya*, (Çvr: Kerim Kaçar, Muherrir Muhammed Rıza Mutehellis be Sefa), Taş Baskı, Tahran Mili kütüphane, 1314H

süslenmiştir. Kitabın sonunda şunlar kaydedilmiştir: “*Bu güzel kitap mevki ve makam sahiplerinin emrine binaen bedava olarak dağıtılmaktadır.*”⁷³ Bu kitabın Dihkan’ın zikrettiği eser olmasının ihtimali vardır.

Bu alandaki başka bir kitap da 1890/1891 (1308) tarihinde “*Silah Bilimi ve Topçuluk İlkeleri*”⁷⁴ adıyla basılmıştır. Kitap ateşli silahların türlerine dair bir önsöz ve namlu, top arabası ve cephanesi, top için gerekli malzemenin temini, humbara atımını içeren üç bölümden oluşmaktadır. Yanlış düzeltmesi adıyla 2 sayfa, muhtelif cetveller ve resimlerle beraber toplamda 165 sayfa olarak basılmıştır. Kitabın sonunda; “*Bu kitap, Avusturya kralı General Proşeng’in güvendiği adamları ve Tophane-i Mübareke’nin hocaları tarafından kendi dilinden Fransızcaya tercüme edilmişmiş Tophane-i Mübareke Albayının naibi ve Medres-i Mübareke-i Nasrî’nin hocalarından olan Muhammed tarafından Farsçaya tercüme dilmiştir.*”⁷⁵ denilmektedir.

Darü’l-Fünûn’un ders müfredatı piyade düzeni, süvari düzeni, tophane, mühendislik, tıp ve cerrahi, eczacılık idi. Bunların hepsi ülke ordusunun temel ihtiyaçlarından sayılmaktaydı. Sadece madencilik dersi askeriyei ilgilendirmeyen bir konu idi. Yabancı hocaların istihdamı ile dışişleri bakanlığı (vizaret-i umur-i hariciye) yetkililerinden birisi ilgilenmekte idi. Bu sebeple Darü’l-Fünun başta dışişleri bakanlığına bağlıydı. Okulun açılması, isteklilerin isimlerinin kaydedilmesi Mirza Muhammed Ali Han Şirazi vasıtasıyla olmaktaydı, ama iki ay sonra buranın idaresini Aziz Han Mokrî Acudan Başî’nin sorumluluğuna verilmişti.

⁷³ a.g.e, s.28.

⁷⁴ Pruşing, *İlmi-i Eslehe Şinasi ve Kanun-i Tir Endazi Tüphane*, (Çvr. Hasan Han Serhang), Taş Baskı Milli Kütüphane.

⁷⁵ a.g.e, s.152.

Bu alanda bir takım el yazması kitapların da İran kütüphanelerinde mevcut olduğunu zikretmek gerekmektedir. *Sahte Kitap (Silah Yapım) Sanatı* adlı kitap 1257/1841’de *Muhammed Bakır Tebrizike* tarafından Nasta’lik hattı ile 223 sayfa olarak telif edilmiştir⁷⁶. Kitabın telifi hususunda yazar şunları söylemektedir: “*Silahçılık ilmi hususunda bu konuda uzman olan tecrübe sahibi hocaların yanında bulunmuş olmamız sebebiyle kısa bir kitap yazdık ki bu alana meyilli olan ve saraya hizmet etmek isteyenler kolay bir şekilde ulaşabilsinler.*”⁷⁷

Kitabın birinci bölümü top yapımına ait parçaların yapılmasına dairdir ki o da kendi içinde birkaç bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm alayların ihtiyaç duyduğu fişek ve mühimmata dair bilgileri içermektedir. Üçüncün bölüm ise bayram ve törenlerle ilgili olan *âteşbâzî* hakkındadır ki bunun da birkaç bölümü vardır. Yazar birçok ayrıntı, alt başlık ve teferruata değinmekte, bunun için de çeşitli cetveller, şekiller ve resimlerden istifade etmektedir⁷⁸. Ancak bu kitap basılmamıştır.

Bu alandaki başka bir kitap *Risale-i Ceng*⁷⁹ adıyla Muhammed Taki Kazvini tarafından 1853 (1269) tarihinde nasta’lik hattı ile 76 sayfa olarak telif edilmiştir. Yazar kitabın içeriği hakkında şunları söylemektedir: “*Bu risale savaş sanatının ikinci aşaması olarak kabul edilen ve savaşa ait sembolleri ve işaretlerin öğrenilmesini içeren ‘küçük savaş sanatı’ hakkındadır.*” Yazar küçük savaş sanatının anlamı hakkında General Valentin’den şunları naklederek devam etmektedir: “*Küçük savaş askerlik hizmetlerindendir. Bu da aslında savaşta bir vilayeti savunmada veya orayı almada orduya ya da ordunun bir bölümüne yardım ulaştırma, onların*

⁷⁶Muhammed Bakır Tabrizi, *Risale-ı Kurhane*, Milli Kütüphane, 1841, MRC no: 1766F.

⁷⁷a.g.e, s.1.

⁷⁸Huriye Saidi-ı, “Muerefi Nushehayı Hati Tarihi Resail Nizami, *Faslname-i Mutaleat Tarih Muasir*, Sale 6, no:24,200, s.315.

⁷⁹Muhammed Taki Kazvini, Milli Kütüphane, 1853, MRC no: 232F.

*ilerlemelerine yardımcı olma, orduyu kollamaları, düşmana zarar verecek her türlü işler ve faaliyetler vs. küçük savaşın ilgi alanındadır.*⁸⁰” Yazar küçük savaşın faydalarının büyük savaştan az olmadığını teyitle söylemektedir. Kitapta düzenli ve belirgin başlıklar yoktur, bahsedilen resimler de mevcut değildir. Büyük ihtimalle de kitap tercümedir.

*Kitab-ı Kanun-ı Nizamiye/Kanun-u Nizamiye*⁸¹ ise 1854 (1270) tarihinde Hasan Ali Han Afşar Urumî’nin vasıtasıyla yahut siparişi üzerine Mahmut Han Nami tarafından Urumiye’de 104 sayfa olarak nasta’lik hattı ile telif edilmiştir. Kitap şahırlara tavsiyeler, onların yaptığı işler ve onlar vasıtasıyla olan işlerle başlamakta, uzun bir önsöz ile 21 başlıktan sonra kitabın ana bünyesi dört başlık halinde düzenlenmektedir. Birinci bölüm Devlet-i Aliyye’ye Ait Medrese-i Nizamiye’nin Kural ve Adapları, ikinci bölüm Devlet-i Aliye-i İran Süvarilerinin Disiplini, üçüncü bölüm İran Ordusunda Görevli Rütbe Sahiplerinin Memuriyeti başlıklarını taşımaktadır. Kitabın sonucu ise ordu toplama ve ordunun sevk ve idaresi hakkındadır⁸².

Burada zikredilmesinde fayda gördüğümüz bir diğer kitap da 1904 /1322 senesinde Fethullah Han Muşir tarafından telif edilen *Tenzimat Sepah Alman*⁸³ isimli kitaptır. Kitabın yazarı İstanbul’daki İran sefaretinin askeri ataşesiydi. Bu risalesinde ordunun düzeni, asker alımı, ordunun eğitimi, bu orduya ait sınıflar hakkında Alman ordusu ile İran ordusu arasında bir takım kıyaslamalar yaparak detaylı bilgiler

⁸⁰ *a.g.e.*, ss.27-34.

⁸¹ Hasan Ali Afşar Rumi, *Kanun-ı Nizami*, Milli Kütüphane, 1854, MRC no: 5-10609.

⁸² *a.g.e.*, s.25.

⁸³ Fathullah Müşir Hüzür, *Tenzimat Sepah Alman*, El Yazma, Milli Kütüphane, 1904, MRC no: 933F

vermektedir. Kitap bir takım tablolar da içermektedir ki bunların ekserisi subayların yıllık maaşları ile ilgilidir.

Medrese-i Dârul-Fünûn idari ve askeri alanda uzman personel yetiştirmek için faaliyet göstermekteydi. Bu anlamda ilk yedi yılda oldukça başarılı da olmuştu. Bunun delili de buradan mezun olan öğrencilerin Fransa'nın resmi doktora sınavında gösterdikleri başarı idi. Nasirü'd-din Şah'ın Dârul-Fünûn ile bağlantısı olduğuna dair bir takım deliller vardır. Mamafih şahın ilgisine rağmen bu kurumun başarılı olmasını engelleyenler de mevcuttu. Emir Kebir'i iktidardan uzaklaştıran güç, İran'da doğru dürüst bir okulun açılmasının İran'ı sömürge ve ya yarı sömürge durumuna getirmeyi güçleştireceğinin farkında idi. Zira bu durum Japonya'da uygulanmış ve sonucu görülmüştü.

Dârul-Fünûn'u etkisiz hale getirmek için iki yola başvurulmuştu. Bunlardan ilki Avusturyalı hocalar yerine problemlili İtalyan subayların getirilişii idi ki bu hocalardan ilk günden itibaren Avusturyalıların doğru iş yapmasına mani olmaları istenmişti⁸⁴. İtalyanların Avusturya ordusunu yenilgiye uğramasından dolayı İtalyan ve Avusturyalı subaylar birbirlerine düşmanı idiler ve İtalyan subaylarının İran'a gelmesi ile Avusturyalı subayların morali bozulmuş ve İran'ın terk etmeye başlamışlardı. 1853 senesinde piyade sınıfının tüm sorumluluğu İtalyanlara geçmişti, Avusturyalılar ise sadece tophane ve süvari birlikleriyle uğraşmaktaydılar. Avusturyalılar sık sık önlerine çıkan engellerden dolayı neredeyse hiçbir ilerleme

⁸⁴ Cronin, *a.g.e.*, s.106.

kaydedememiş, İtalyanlarda da askerliğin kısa dönemli gönüllülük esasına göre olması sebebiyle onlar da Avusturyalılar gibi ciddi bir iş yapamamışlardı⁸⁵.

Emir Kebir'in Darul-Fünun hocalarının milliyetleri ve bakış açıları ile ilgili bütün tedbirleri olumsuz sonuçlanmıştı. Eğitim yoluyla bu siyaseti sürdürmek ve ya daha açık bir ifade ile medrese ve onun mensuplarını şaha karşı kullanmak vazifesi Malkom'a kalmıştı. O da Farmason grupların teşkili ve cumhuriyet fikirlerinin telkini ile bu vazifeyi iyi bir şekilde sonuçlandırmıştı⁸⁶. Şahın bu medresenin adını duyduğunda nefret hissine kapıldığı anlaşılmaktadır⁸⁷.

İran ordusunun 1878/1879 (1295/1296) itibarıyla durumu Emir Kebir'in temelini attığı gibiydi ve daha önce açıkladığımız sistemle Darü'l-Fünun'da öğrenim gören, İranlı subay ve öğretmenler Boniçe⁸⁸ kuruluşu için eğitim görmekte idiler.

1295/1878 tarihinde İran ordusunda büyük bir değişim yaşanmıştı. Nasirü'd-din Şah İran ordusunun düzen ve tertibi için Müşiru'd-Devle'yi “*Sipehsâlâr-ı Azam*” lakabıyla savunma vezaretine atamıştı. Sipehsalar kısa bir süre zarfında İran ordusu için bir takım kanunlar ve nizamnameler çıkarmış ve subayların eğitimi için okullar tesis etmişti. Sipehsaların desteği ve ciddiyeti sayesinde İran ordusunda o güne kadar emsali olmayan gelişmeler yaşanmıştı⁸⁹. Kazakhane'yi kurmuş ve İran süvari birliklerinin bir kısmını Rus Kazakları tarzında, yedi bölük ve altı yüz topçuyu da Avusturya ordusu tarzında teşkil etmişti. İran ordusu için Fransa ve Almanya'dan bir

⁸⁵ a.g.e, s.107.

⁸⁶ Mahbûbî-i Erdekân, a.g.e. s. 310 ve Mehdi Bahar, *Miras Hare İstimar*, 4.Baskı, Emiri Kebir, Tahran 1978, s.460.

⁸⁷ Mehdi Kuli Hidayet, *Hatırat ve Hatırat*, 4.Baskı, Zevvar, Tahran 1984, s.58.

⁸⁸ Mostufi, a.g.e, s. 65.

⁸⁹ İbrahim Teymuri, *Esre Bi Haberi ya Tarihi Imtiyaza der İran*, İkbâl, Tahran 1953, s.69.

miktar silah almış, ilk Karasuran/Jandarma⁹⁰ ve polis teşkilatı da onun çabalarıyla ortaya çıkmıştı⁹¹.

Müşiru'd-Devle Mirza Hüseyin Han'ın hizmetleri Nasirü'd-din Şah'ı onun için sadrazamlık fermanını çıkarmaya mecbur etmişti. Mirza Hüseyin Han Müşiru'd-Devle, Sadrazam ve savaş bakanı olarak, Osmanlı “*Tanzimat*”⁹² programını taklit etmek suretiyle ordu yapılanmasını yenileme çabasına girişmişti. Yabancı askeri heyetlerin yardımıyla İran ordu yapılanması, bütçesi, askeri hizmeti zorunlu hale getirilmesi ve ordunun eğitim düzeyini yükseltilmesi gibi hususlarda kapsamlı ve yeni bir programı başlatmıştı.

Nasirü'd-din Şah bu sene içinde ikinci kez Avrupa'ya gitmişti. Rusya ve Avusturya'dan geçerken Rus Süvari Kazakları ve Avusturya'nın nizami ordusu onun dikkatini çekmiş ve her iki devletten de benzer askeri birlikler oluşturmak için bir grup subayı İran'a göndermelerini istemişti. Nasirü'd-din Şah bazı Avusturyalı subayların istihdamı ve bir miktar silah alımı için Paris'te bulunan İranlı vezir Nazar Ağa'yı Avusturya ile gerekli müzakereleri yapması için Viyana'ya göndermişti. Nazar Ağa bu iş için gerekli ön hazırlıkları yaptıktan sonra Nasirü'd-din Şah Neriman Han'ı özel elçi sıfatıyla Viyana'ya göndermişti. Neriman Han, Avusturya'yı

⁹⁰Karasevaran Türkçe kemle “Asker Sor” anlamında Osmanlılardan İktibas olunmuş, İran'da Meşrutiyetten önce gece görevli olan ekser, tanınmayan geçerlêri “Siyahî Kim?” سیاهی کیست؟ sorar ve sorgulardılar.

⁹¹İbrahim Sefai, *Berghaye Tarih*, Babek, Tahran 1974, s.4.

⁹²Tanzimat kavramı Nasireddin Şah dönemi Osmanlı Türkçesinden İran'ın siyasi edebiyatına geçmiştir. Ve yavaş yavaş Ayin name, mukarrerat, nizamname ve ... yerine Tanzimat kelimesi kullanılmıştı. Bkz: Mirza Muhammed Han Mecd'el Mulk, *Keşful Karayib ya Risaleyi Mecidiye*, Tahkik Fazl'ullah GurGani, İkbâl, Tahran, s.51.

on dört kişilik bir subay eğitmen grubunu İran devletinin hizmetinde çalışmak üzere İran'a göndermeye ikna etmişti⁹³.

İran'a gönderilen Avusturyalı eğitmen grubu içerisinde piyade düzeni, topçu, süvari düzeni, köprü inşa uzmanı, kale inşa uzmanı, yol yapım uzmanı, mühendis, istihbarat subayı, silah yapım mühendisi ve bando subayı vardı. Bunlar 1878 (1257) senesinde Tahran'a gelmiş, İran da askeri gücünün bir bölümünü yeni bir askeri birlik oluşturulması ve buna uygun şekilde eğitim görmeleri için bu grubun emrine vermişti. Avusturyalılar bunlardan iki piyade bölüğü, bir mühendis bölüğü, bir istihbarat bölüğü, bir topçu bölüğü ve bir bando birimi teşkil etmişlerdi. Bu grup İran'ın batısından 5.000 kişilik bir askeri grup toplamış, bu grubu yedi alay ve bir topçu taburu şeklinde organize etmiş ve Avusturya Verendel tüfeği ile techiz etmişlerdi. Oluşturulan bu birlik "*Avusturya Ordusu*" adıyla bilinir olmuştu. Avusturyalı bu grup 1299/1882 yılına kadar İran'da kalmış ve bu tarihte, İran'da kalan ve uzun süre daha hizmet eden iki tanesi hariç, Avusturya'ya dönmüşlerdi. *Kronin* bu heyetin dönmesinin sebebini Rusların tarafında olan grubun saraydaki düşmanlığını yazıyor ki maaşlarını git gide azalttılar ve sonunda kestiler ve Avusturya ordusu tamamen çöktü. Bu ordu İran'a getirdiği büyük masraflara ilaveten eski ordu birimlerin subaylarının da kıskançlığını celbediyordu. Bazen bizzat Avusturya ordusunun subayları arasında da tartışmalar ortaya çıkabiliyordu. Bu altı topla donatılan 1200 kişilik topçu taburu Azerbaycan'da hizmet ediyordu ve 1881–1882 yılındaki Kürt ayaklanmasında bunlardan istifade edilmişti. Bu ordunun

⁹³Kaim Makam, *a.g.e*, s.82; *Erteş Nvin İran*, *a.g.e*. s.29.

dağılmasından sonra mensupları diğer askeri birimlere dağılmışlardır. Öyle ki takip eden senelerde bile bu ordu subaylarının isimleri ordu maaş listelerinde kalmıştır⁹⁴.

1882 /1260 tarihinde bu heyetin yerine başka bir heyet teşkil olunmuş ve Tahran'a gelmişti. Bu eğitmenler süvari, topçu ve muhaberat birimlerine mensuptular. Bu grup da önceki heyetin yol ve metodu ile İran ordusunu eğitmeye başlamış ancak yabancıların bu heyetlerin işine müdahale etmesi sebebiyle bu heyetlerden arzulanan netice de alınamamıştı⁹⁵.

Topçu, piyade ve süvari eğitmenlerinden oluşan dokuz kişilik üçüncü Avusturya heyeti ise 1261/1882 senesinde Tahran'a ulaşmıştı. Kaçar dönemi tarihi kaynaklarında bu heyetten bahsedilmemekle beraber *Muntazam-ı Nâsırı*'nin ikinci cildinde bu gruptakilerin isimleri zikredilmiştir⁹⁶. İran devleti askerlerin bir bölümünün eğitim ve talimini Avusturya ordusuna benzer şekilde yetiştirilmeleri amacıyla bu heyetin sorumluluğuna vermişti. İran devletinin amacı örnek bir tarzda yetiştirilecek olan bu askeri birliğin başarılı olması durumunda bütün İran ordusunun benzer şekilde düzenlenmesiydi. Ama bu düşünce başarılı olamadığı gibi zamanla bu örnek ordu da dağılmıştı. Öyle ki 1893/1310 yılından sonra bu askerin isimlerini ve varlığını İran Savunma Bakanlığı kayıtlarında göremiyoruz⁹⁷.

Bu ordunun siyasi sebeplerle mi yoksa başka sebeplerle mi ortadan kalktığına dair bir bilğimiz yok. Lord Kurzon *İran ve İran Problemi* kitabında bu konuda şunları söylemektedir: “Bu heyettekiler Farsça bilmedikleri için askerlerin

⁹⁴Bkz: Kronin, *a.g.e.*, s.109.

⁹⁵*a.g.e.*, ss.31-32, ve Amed Nevruzi Fersengi, *Erteş der Tarih ve İnkılap İslami*, Zuhd, Tahran 2006, ss.75-77.

⁹⁶Bkz: Muhammed Hasan bin Al İtimad-ı Saltana, *Tarih muntazam Nasiri*, Tahkik Muhammed İsmail Rizvani, C.2, Dunyaye Kitap, Tahran 1988.

⁹⁷Kaim Makami, *a.g.e.*, s.87.

*eğitiminde büyük zahmetler ve sıkıntılar çekiyorlardı bu sebeple bir süre sonra İran'ı terk ettiler.*⁹⁸” Ancak bizce Rusların Avusturya ordusuna olan düşmanlıkları da bu birim ortadan kalkmasının bir sebebi olabilir. Sonuç olarak ordunun Avusturya tarzında tanzim edilmesi fikri de bir sonuç vermemiştir.

İran ordusuna müdahil güçlerden birisi de Almanya idi. Bu ülke Bismark'ın düşünceleri etrafında imparatorluk birliğini oluşturduktan sonra Fars körfezine ve İran'a yönelmişti. O sıralarda İran veziri Darü'l-Fünun'da ders verecek birkaç Alman hoca için müzakerelerde bulunmakta idi. Böyle bir fırsat beklentisi içinde olan Almanlar bu teklifi kabul etmiş ve orduda eğitmenlik yapan beş piyade ve topçu subayını görevlendirmişlerdi.

Görevlendirilen bu subaylar 1882-1883 yılları arasında İran'a gelmişlerdi. Zamanla Alman imparatorunun İran'a olan ilgisi artmıştı. Muzaffere'd-din Şah'ın ikinci oğlunun 1898 yılında Almanya'ya düzenlediği seyahat Almanlara İran sarayına nüfuz etmek için bir fırsat vermişti. Bu teşebbüsler Şehzade Melik Mansur'un İran'a dönüşünde İran ordusunun teşkilat ve eğitiminde hizmet verme amacıyla bir grup Alman subayını da beraberinde getirmesini netice vermişti. Bu subay grubunun İran'a gelişi ve yaptıkları işlerle ilgili bir bilginiz bulunmamaktadır⁹⁹.

Yabancı ülkelerden gelen bu farklı askeri danışmanlar İran ordusunun sorununu çözmedikleri gibi Tahran'ı uluslararası bir kışlaya İran ordusunu da uluslararası bir orduya çevirmişlerdi. Zikredilenlerden şu sonucu çıkarmak

⁹⁸Bkz:George Nathaniel Curzon, *İran ve Kaziyeye İran*, (Çvr. Golam Ali Vahid Mazanderani), 6. Baskı, İlmî ve Farhangi, Tahran 2001.

⁹⁹ Kaim Makami, *a.g.e*, s.89.

mümkündür ki, her geçen gün ya siyasi zaruretler yahut da şahın veya saraylıların şahsi temayülleri sebebiyle, İran ordusuna yeni bir nizam ve düzen vermek ve İran ordusunu modern Avrupa orduları tarzında tanzim etmek gayesiyle, dışarıdan getirilen yabancı subaylardan dolayı muazzam masraflar ortaya çıkmaktaydı. Sonuçta subayları İran'a gelen her devletin İran'a dair farklı bir bakış açısı vardı dolayısıyla tüm bu gidiş gelişlerden bir netice çıkmamıştı.

1.4.2. Kazak Tugayı'nın Kuruluşu

Avusturya ordusu düzeni fikrine benzer şekilde Kazak süvarileri tugayının kuruluşu da Nasirü'd-din Şah'ın Avrupa'ya ikinci seyahatinin sonunda ortaya çıkmıştı. Nasirü'd-din Şah Avrupa'ya düzenlediği ikinci seferi esnasında Petersburg'dan geçerken Rus Kazaklarını görmüş ve çok beğenmiş, İran ordusunun bir bölümünün Kazak süvarileri tarzında eğitilmesinin gerekliliğine kanaat getirmişti. Bu hususta İbrahim Timurî şunları söylemektedir: *“Sipehsalar İngiliz siyasetinden duyduğu rahatsızlık ve Rus siyasetine olan yakınlığı sebebiyle şahın bu niyeti ve teklifini desteklemiş, bu sebeple Rusya'dan bir grup subay getirtmek suretiyle Kazakhaneyi kurmuştur.”*¹⁰⁰

İran devleti bu çerçevede Rusya'dan subay ve öğretici göndermesi talebinde bulunmuştu. İran'da nüfuzlarını genişletme niyeti içerisinde olan Ruslar bu talebi kabul etmişler, zira böyle bir grubun teşekkülü ile birlikte Rusların dil, düşünce ve fikirleri yaygınlık kazanacağını düşünmüşlerdi. Böylece zamanla bu grup Rus taraftarı haline gelecek ve Rusya'nın İran sarayına nüfuz etmesi mümkün olacak,

¹⁰⁰Timuri, a.g.e, s.309.

kendi muhaliflerini ve dostlarını da tanıma imkânı bulacaklardı. Kazakhane, Rusya'nın İran'daki en büyük şanslarından birisiydi. Bu tertip üzere kurulan Kazakhane, Ruslara verilen imtiyazlardan biridir. Bu büyük hata uzun bir süre İran ve İranlıların başını ağrıtan bir problem olmuş, Rus elçiliğinin ve Çar ajanlarının icraî ve askeri gücüne dönüşmüştü. Bu ordu İran devletinin hizmetinde görünse de doğrudan veya dolaylı olarak Kafkasya valisi ve Rusya sefaretinin komutası altında bulunmuştu.

Bir albay, üç subay ve dört çavuştan oluşan İlk Rus eğitmen heyeti 1296/1879 yılında Tahran'a varmıştı. İran bu heyetin gelişinden sonra muhacir ve İranlı süvarilerden bir bölümünü Kazak süvari kuruluşunun teşekkülü için bu subayların emrine vermişti. Bu heyet üç yıllığına istihdam edilmişti ve İran Savaş Bakanlığına bağlanması gerekmekteydi. Bu subaylar üç yıllık ikametleri süresince 850 kişiden oluşan bir birlik ve bir bando heyeti teşkil etmişlerdi¹⁰¹

1882 /1299 senesinde başka bir grup, Kazak süvarilerinin idaresinden sorumlu olmuştu, bunların da istihdam şartları gereğince İran Savaş Bakanlığına bağlanmaları gerekmekteydi ancak bu durum Rusların İngilizlerle olan siyasi rekabetine uygun düşmüyordu. Ruslar Kazak süvarilerin idaresinin İngilizlerin eline geçmesi ve ya onların faydasına çalışması endişesini taşımaktaydı. Bu sebeple Kazak Tugayı'nın doğrudan şaha bağlanması, bu şekilde şah nezdinde bir öncelik kazanmayı düşünmüşlerdi. Zamanla Rus albay İran Savaş Bakanlığına itaat etmemeye ve Kazak Tugayı'nı “*Brigad-ı Kazak-ı A'la Hazreti Hümayun*” olarak

¹⁰¹Nevruzi, a.g.e, s.85.

adlandırmaya başlamıştı¹⁰². Bu hususta detaylı tarihi bilgiye sahip değiliz. Kazak Tugayının komutanı mali işlerde tamamen bağımsız hareket etmiş, öyle ki albay rütbesi verme yettiği bile sahip olmuştu. Tuğgeneralliği ise sadece şaha haber vermiş ancak tuğgeneral rütbesini iptal etme hakkı yine Kazak Tugayı'nın komutanına ait olmuştu¹⁰³

Kazak Tugayı'nın genişlemesi gerekmektedir, zira bizzat *brigad* kelimesinin anlamı (türü ve tipi) Kazak Tugayı'nın genişlemesini gerektirmişti. Bu sebeple altı yıl sonra, yani 1890/1307'da Kazak Tugayı'na bir bölük daha ilave edilmişti. 1890 yılını takip eden iki yıl içerisinde Kazak Tugayı bünyesinde bir değişiklik göze çarpmamaktadır. 1309/1892 senesinde, Kazak Tugayı'nın bir bölümünün atı olmaması hasebiyle, komutanları piyadeleri bir merkeze toplamış ve onlardan bir piyade birliği oluşturmuştu. Mamafih Kazak Tugayı'nın yeterli silaha sahip olmayan bu yapısı ile Rusların beklentilerine uygun hizmet etmesi mümkün değildi.

Buna binaen Rus imparatoru 1893/1310 senesinde bin tüfek ve beş çelik sahra topunu İran'a hediye olarak yollamıştı. Rusya'nın bu hareket ile kendi menfaatlerini korumaya hizmet edecek olan Kazak Tugayı'nı takviye etme niyetinde olduğu aşikârdır. Böylece başka bir birlik de, ama eksik olarak, Kazak Tugayına ilave edilmişti. Yeni oluşumun mensupları Kazak Tugayı'na ilave edilmekle beraber dört alay şeklinde teşekkül etmişti.

Bu iki topçu birliğinden bir tabur meydana getirilmiş, daha sonra Kazak Taburu'nun şubeleri Tebriz, İsfahan, Meşhed, Barfuruş ve Reşt şehirlerinde de

¹⁰² Ahmed Beşiri, *Kitap Abi Güzareşhaye Mehremaneye Vezaret Umur Hariciye İngiltere der Bare İnkılâp Meşruta İran, C.1, Nur, Tahran* s. 92.

¹⁰³ Kaim Makami, *a.g.e*, s.95.

oluşturulmuştu. Bu gücün masrafları her geçen gün artmaya devam etmiş ve 1906-1907 (1324) senesinde *Temeddün gazetesinde* bu gücün masrafı 230.107 tümen olarak kaydedilmişti ve takip eden senelerde bu miktar birkaç katına çıkmıştı¹⁰⁴.

Kave dergisinde Kazakhane ile ilgili yayınlanan bir makalede şu ifadeler yer almıştır: “*Kazak alayı Nasirü’-d-din Şah’ın ektiği ve daha önce hiç kimsenin bundan daha acı meyvesini tatmadığı İran için bir bela ve musibetti.*” Makalenin devamında yazar, Rus subayların seçme, maaş, atama ve azletme durumları ile ilgili bir kanunun onaylanmasından bahsetmiş, İran’ın meşrutiyet dönemlerinde Kazakhane özgürlük taraftarı ve Ruslara muhalif olanların hemen azledildiğini, bu sebeple Kazakhane bünyesinde sadece ahlaksız ve serseri tabiatlı İranlıların kaldığını, bunların da gerçekte bir fitne ve ihanet sebebi olduklarını belirtmiştir¹⁰⁵. Kazakhanenin mensupları ve sayısı ile ilgili sahil ve doğru bir bilgiyi hiçbir zaman dışarıya ve hatta devlet yetkililerine verilmemişti. Harcamalar, mensuplarının sayısını azaltma ve ya çoğaltma, zahire ve silah miktarı hususunda bağımsız idiler, buna binaen Kazakhane mensuplarının sayısının bilinenden daha fazla olduğu söylenmektedir.

1899/1900 (1317) tarihli karar gereğince İran’ın Kuzeyinin bütün gümrük gelirleri doğrudan *Rus Sarfhanesine*, Rusların İran’daki kredi bankasına ulaşması öngörülmüş, bu durumda devlet maliyesinin önemli bir bölümü Rus Maliye Bakanlığının İran şubesi sayılan Sarfhanenin eline geçmişti. Kazak Taburu’nun sayısı resmi olarak 1.600 süvari ve piyadeden oluşmakta idi ancak daha sonraki bilgiler bu taburun dört süvari, iki piyade, iki batarya kuhistani topçu ve iki kıta müselsel topçudan müteşekkil 5.500 kişiden oluştuğunu göstermiştir.

¹⁰⁴Mudebber’ul Memalek, *Ruzname-i Tamadun*, Sayı 16, Matbaa Maclis,1907.

¹⁰⁵*Ruznamey-e Kave*, Sale Nehust, Numara 4, Berlin 1916/1334(8 C.E), s.5

1911/1912 (1330) yılındaki meşrutî zaferden sonra Rus devleti o dönemki hükümetten tehdit yoluyla elde ettiği geniş imtiyazlardan biri de Tebriz’de 800 kişiden oluşan yeni bir Kazakhanenin oluşturulması idi. Ruslar bu şekilde kuzey vilayetleri üzerinde yavaş yavaş bu idarenin başka şubelerin açmasını sağlamak düşüncesindeydiler.

Rusya İran’da düzenli bir ordu kurma işine giriştiği Fethali Şah döneminden günümüze her yerde ve her vesile ile milli bir İran ordusunun teşekkülüne mani olmuş, bunu sabote etmişti. Doksan sene evvel Abbas Mirza döneminde bu amaçla İngiliz öğretmenlerinin yardımını engellemek için İngilizlerle anlaşma yapmış, Avusturyalı öğretmen grubunun işlerine engel olmak için bin türlü hileye başvurmuştu. Zillu’l Sultan’ın askeri gücü Şahzade Dalgaroki’nin oyunları ve Eminus Sultan’ın kışkırtmalarını başarısız kılmıştı. Amerikalı Şuster’in görevden alınmasıyla kara suvaran gücünü dağıtmıştı¹⁰⁶

Kazak Tugayı bu tarihten sonra bir değişim göstermemişti. Nasirü’l-din Şah’ın 1896 /1313 yılında ölmesinden sonra Muzaffere’l-din Şah uzun bir süre sonra iktidara gelebilmişti. Onun döneminde Kazak Tugayı’nda bir değişim olmamış ancak ondan sonra iktidara gelen Muhammed Ali Şah döneminde bu güç önem kazanmış ve İran’ın yaşadığı birçok değişimde etkili olmuştu. Kazak Tugayı’nın bütçesi Nasirü’l-din Şah’ın ölümüne kadar devlet hazinesinden ödenmişti. Muzaffere’l-din Şah döneminde şahın yoğun israf politikası nedeniyle hazine kısa sürede boşalmış ve askeri kadroların maaşları ödenemez olmuştu. Rusya’nın İran’a verdiği borç bonusu Rusya için avantaj olmasının yanında Kazak Tugayı’nın bütçesi açısından da son derece önemliydi. Zira zikredilen hazine bonolarının karşılığı olan Kuzey tarafının

¹⁰⁶Ruznamey-e Kave, Sayı:4, 1916(8 C.E 1334), ss.4-5.

gümrük gelirleri ile Kazaklara da maaş ödenmişti¹⁰⁷. Böylece Kazak Tugayı'nın mali sorunları görünürde halledilmişti. Ülkenin yaşadığı en derin mali buhranlarda bile Kazak Tugayı kendi bütçesini sayesinde etkilenmemişti¹⁰⁸. Bu durum Rusya'daki Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etmişti. Bundan sonra Bolşevik hükümeti bütün anlaşmaları tek taraflı olarak lağvetmişti.

Farklı ülkelerden Batılı askeri eğitimciler askeriye'nin farklı birimlerinde ders vermek üzere davet edilmişti. Asrın sonlarında sadece Rus komutanlar idaresindeki Kazak Taburu son derece küçük olmasına rağmen, nizami bir askeri birim olarak mevcuttu. İran ordusunun geri kalanı büyük oranda karışıklık içinde idi. Askeri makamlar subaylarının maaşını dahi kendi ceplerine indirmekten çekinmeyen, liyakatsiz kişilere satılmıştı ki bunlar maaşlarını ödemedikleri subaylara hayatlarını diledikleri gibi sürdürmelerine izin vermiş ve onların disiplinsizliklerine göz yummuşlardı. Hükümet, Kazak Tugayı hariç tutulursa, baskın ve yağma vaadiyle asker olan aşiret kuvvetlerine dayanmaktaydı ki bunlar düzenli ordu mensubu değildiler¹⁰⁹.

Diğer askeri okullardan birisi de *Atamajur Okulu* idi. Mahbûbî bu okulun, Avusturyalı hocaların İran'a gelmesinden önce tesis edildiğini zikretmektedir ama bu hususa dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda bildiğimiz başlangıçta bu medresenin idaresinin Mirza Rıza Mühendisbaşı'nın Fransa'da eğitim gören oğlu Mirza Abbas Han'ın sorumluluğunda olduğudur. Bu müessesenin hoca programına dair de bir malumatımız yoktur. Sadece bir Danimarkalının burada

¹⁰⁷Kulam Hüseyin Salih, *Cunbiş-ı Kolonel Muhammed Taki Han Pesyan*, 2.Baskı, Revayet, Tahran 1991, s.204.

¹⁰⁸Ali Ekber Selimi, *Esnad Mehremaney-I Siyasi-E Devleteyn Rus ve İngiltere Race be İran*. s.19.

¹⁰⁹Piter Averi: Gavriyel Himeli, Chalz Melviyl, *Tarih İran*, (Çvr. Murtaza Sabit Fer) Cami, Tahran 2009. s. 227.

çalıştığını biliyoruz ki bu da muhtemelen devlet salnamelerinde diğer mevki sahipleri ile beraber adı geçen ve 1877/1878 (1294/1295) yılları arasında çalışan Mosyö Liso'dur¹¹⁰.

Medrese-i Nizami-i Nâsirî de bu amaçla teşkil edilen okullardan biri idi ve Kamran Mirza, Nâibu's-Saltana, tarafından kendi idari sınırları içinde, İsfahan ve Tebriz'de, birer okul kuran kardeşleri ile rekabete girişmişti. Gerçekte bu okulun programı Dâru-l-Fünûn'dan alınmıştı. Bu okulun başkanı Mirza Kerim Han Semsamus Saltana, yani Serdar, Serdarı Muntazam ve daha sonra Serdarı Firuz (Firuz Hayriye Okulunu yapan) adını alan Fransa'da eğitim görmüş makam sahiplerinden biriydi. 1889 senesi itibarıyla okulun ders programı mühendislik, topçuluk, piyade, Fransız dili ve müzik gibi bölümleri içermiş ve dört Avrupalı hoca da bu okulda eğitim vermişti. 1896–1897 itibarıyla burada tıp eğitimine de başlanmıştı. Hacı Necmu'd-Devle bu okulun matematik hocası, Doktor Şnayder ve Doktor Halil Han Sakefi ise tıp hocası idiler. Okulun idari teşkilatı da nispeten geniş idi. Hoca, çalışanlar ve öğrenci sayısı toplamda 169 kişiydi¹¹¹.

Kaçarların başarılı bir ordu kuramaması hususunda birtakım farklı açıklamalar yapmak mümkündür. İran Osmanlı ve Mısır gibi başta Avrupa ile yoğun bir temas halinde değildi. 19. yüzyıl boyunca İran dâhili ıslahatlar ve yabancı heyetlerin gidiş gelişleri ile meşgul olmuş, bazı piyade ve topçu sınıfları oluşturulmuş ancak İran'ın dâhili teşkilatı sadece ismen ve görünüşte; asker alımı, eğitim ve idari gibi hususlarda Avrupai tarzdaki öncülleriyle uyuşmuştu. Mamafih

¹¹⁰Mehbubi, *a.g.e.* s.29.

¹¹¹*a.g.e.*, s.30.

bütün bu faaliyetler ve eğitim çabalarına rağmen İran Avrupa tarzında bir orduya sahip olamamış ve bunlar yavaş yavaş ortadan kalkmışlardır.

Mecdu'l-Melik risalesinde şunları kaydetmektedir: “Diğer ülkelerin orduları canlarına kasteden düşman ordusu ile karşılaşma mantığı üzere teşkil olunmuştu ama aynı dönemde İran ordusu kendi boğazının ve üst başının derdine düşmüştü. Bu iki düşmanın elinden kurtulacak hali yoktu. Canfeşani ve cannesari şahın özel hizmetçilerinin lakabıydı. Maaşlarını çok zor almışlardı. Hükümetin başkanları her zaman devlete karşı ordunun kıskırtılmasının iftirasından korkmuşlardı. Kendilerini ordu düzeninden uzaklaştırmış ve hatta bir askerin açlıktan ölmüş bedenini sokakta görseler, cenazenin kaldırılması için dahi harekete geçmemiş ve görmezden gelmişlerdi. İran topçu ve askerinin yaşadığını gösteren tek işaret trompetten gelen cılız sestti. Bu mazlumların yiyecekleri reislerin içkilerine masraf olurdu. ‘Bunların yiyecekleri onların yiyecekleriydi!’ ... Bu ordunun temeliyle ve maliye bakanlığının yeteneğiyle İran Devletine karşı bir sorun olursa mesela komşu ülkeler, devletler gelecek düşüncelerinde biraz acele edipte, İran sırlarındaki bir vilayetin sahipliğine teşebbüs ederlerse ve iç savaş çıkarıp da işin sonu savaş olursa veya memleketin içinde bir karışıklık olursa... İran bu zayıf askeri güçle ne yapacak?”¹¹²”

Abbas Mirza'nın elden çıkan toprakları geri alma ve ülkeyi harici saldırılara karşı koruma hususundaki niyeti orduyu o günün mecburi şartları için kullanma yani şahın devletli ve kudretli görüntüsü vermesini sağlama amacına dönüşmüştü. Rusya tarafından ele geçirilen kuzey vilayetlerini geri alma amacıyla olarak kurulan modern İran ordusu fikri, dâhili güç odaklarını özellikle de aşiret kuvvetlerini ezme fikrine dönüşmüştü. Bu anlamda ordunun en önemli fonksiyonu, şahın huzurunda geçit

¹¹²Mecdu'l-mul, a.g.e, ss.51-52.

törenleri icra edebilmek ve bu amaçla pratik yapmak olmuştı. Sadece bu dönemlerde yeni tüfekleri alıp yeni üniformaları kuşanmışlardı. Törenlerden sonra da tüfek ve üniformaları ambarlara iade etmişlerdi.

Ordunun yenilenmesinde hatta subay ve askerler için üniforma hazırlamasında bile problemlerle karşılaşmıştı. O dönemde İran'da istihdam edilen yabancı subay ve askerlerin kıyafetlerinde olduğu gibi her sınıf asker için ayrı bir renk tahsis edilmişti. Piyadeler kırmızı, topçular mavi, süvariler ise mavi renk üniforma giymişlerdi. Üniforma masrafları için tahsis edilen bütçenin çoğu yüksek rütbeli subayların cebine gitmiş, kâğıt üzerindeki resmi kayıtlı asker sayısı her gün artmaya devam etmişti. 1900 yılında piyade sayısı 80 alaydan müteşekkil olan 78.500 kişilik bir orduydı. Gerçekte ise bu sayının çoğu suni olarak listeye dâhil edilmişti. Bunun sebebi de listeleri doldurup büyük subayların bunların maaşını almasını temin etmektir. Bu dönemde, ülke gelirlerinin hâkim sınıflar arasında paylaşılmasında yeni bir yöntem çıkmıştı. Askeri alaylarda, sabit ve garantili bir maaşla çalışmak iyi bir yatırım şekli olmuştur. Makamlar para karşılığı alışveriş konusu edilmiş, komutanlık çok para getiren bir iş olduğu için bazı eyalet hanları da düzenli olmayan süvarileri bırakıp bu komutanlıklara atanmayı tercih etmişlerdi¹¹³.

1.4.3. Nizam-ı Cedid

Kabile ve klan sistemine dayanan eski askeri sisteminin yerine kurulan Boniçe esasına rağmen eski usul tamamen ortadan kaldırılamamış bazı bölümlerin askerlerinin tamamı aynı kabileden olmayı sürdürmüştü. Ayrıca ne kadar eğitim

¹¹³Bkz: *The Structure of Central Authority in Qajar, 1671-1896*, Atlanta, GA: Scholars Press Reza Sheikholeslami, 1997.

görmüş insan olduğu tahmin edilememiş, vatanseverlik dahi eğitimde dikkate alınmamış, vatana bağlı olma ruhu giderek azalmıştı. Askeri hizmet ne birisinin bilgisini arttırmaya ne de ilerlemeye imkân sağlamıştı. Sabit maaş olmadığı için köylüler asker olma konusunda isteksizdi.

Avrupa tarzı askerliğin hiyerarşik düzenlemede de pek bir faydası olmamıştı. Daha önce komutanlıkta hali hazırda kaç asker bulunursa birim o isimle anılmış, komuta zinciri tabandan başlayarak 10, 50, 100, 1000, 10.000 şeklinde adlandırılmıştı. Günümüz unvanları ve komuta zinciri henüz bilinmiyordu. Askeri hiyerarşi Avrupa'ya eş değer şekilde yüzyıllar boyunca teğmen, yüzbaşı, binbaşı, albay, tuğgeneral (Sutvan, Servan, Yaver, Serhenh ve Sertip) şeklinde yavaş yavaş değişmişti.

Avrupalı heyetlerin ve devlet reformlarının üzerlerinde hiçbir etkisi olmamasına rağmen düzensiz süvari askerleri İran'da en etkili askeri güç idi. Henüz göçebeydiler ve kendi hanlarından emir almakta ve kendi silah ve atlarını kullanmaktaydılar. Bunun içindir bu düzensiz birliklerin belirli sayının altına düşmemesi için hanlar bu birlik sahiplerinden hafif vergi almışlardı. Başka ordulardan özellikle özel insanlar ve molalar için düzenlen *Lutiler ve Genç Talebeler* gruplarına da değinebiliriz fakat kaynaklarda bu konuda detaylı bilgiler mevcut değildir.

Ordu, bir toplumun en önemli içtimai kurumlardan biridir ve temel görevi de milli hedefleri korumaktır. 19. yüzyıl Orta Asya reform önderlerinin tamamına göre reform toplum ve devleti Avrupalılaştırmak idi. Yine bunlara göre Avrupalı tarzda bir ordu kurulması üzerinde tereddüt edilmemesi gereken bir husus idi. Ancak savunma

yönünden, askeri düzenleme diğer reformlara göre daha belirleyicidir. Ama şunu da unutmayalım ki Nadir Şah döneminde İran ordusu, eski usul yapılanmasına rağmen, sadece dâhili değil aynı zamanda harici düşmanlara da üstün gelmiştir.

Ağa Muhammed Han ordunun eğitimi ve düzenlemesinde önlemler almış ancak daha akili olduğu için eski yöntemi ve geleneksel İran eğitimi görmüş askerleri ve makam sahiplerini terk etmemiş ve bunlarla İran’a olan tecavüzkar Rus ordusunu kuşatma’ya almış ve yenmişti¹¹⁴. Ağa Muhammed Han bizzat Rus ordusunun üstünlüğünü itiraf etmekle beraber şu değerlendirmeyi de yapmıştır: “*Rus ordusunun kurşunları bizlere erişemez, onlar epey dikkatli davranıyorlar ama...ben onları çölde muhasara edeceğim.*”¹¹⁵”

19. asrın başlarında İran’ın geleneksel ordusu yıllarca Kafkaslarda Rusların ilerleyişini durdurmuş oysa 20. asrın başlarında Ruslar hiçbir zorlukla karşılaşmadan İran’ın kuzey taraflarındaki modern ordu birliklerine saldırmıştır. 19. yüzyıl boyunca Avrupalıların genişleme taleplerine karşı duran güçler devletlerin düzenli orduları değil Şeyh Şamil gibi kişilerin direniş güçleriydi.

Düzenli ordu İran için faydalı mıydı yoksa zararlı mı? Acaba Feth Ali Şah döneminde de bu çerçevede yorumlar ve tartışmalar yapılmış mıdır? Rus komutanı, aynı zamanda Gürcistan Valisi General Yermulof İran’ın ordusunu Avrupalı tarzda modern bir şekilde eğitime başladığını duyunca “*Şükürler olsun, Şimdi İranlılar ile uğraşmak mümkün olacak, zira daha önce bunu yapamamıştık.*”¹¹⁶ *Şimdi İranlıları kolayca yenmek mümkün olacak*” demiştir. Bunun anlamı İran

¹¹⁴Curzon, *a.g.e*, C.1, s.727.

¹¹⁵Hüseyin Mahbubi Erdekani, *Mukedemeyi der bab Aşenayi-e İran ba Mezaher-ı Temedun-e Gerb*, Defter Mutaleat ve Bername Riziye Ferhengi, Tahran 1976, s.8.

¹¹⁶*a.g.e*, s.118.

ordusunun yeni yapılanmayı kolay bir şekilde öğrenemeyeceği ve bu arada geleneksel metodu da kaybedeceği şeklindeki düşüncedir. Bu sözler ister doğru ister yanlış olsun işaret ettiği husus doğrudur. Maalesef İranlılar yeni Batı medeniyet ile tanışınca kendi geleneksel askeri metotlarını ve tecrübelerini kaybetmiş yeni askeri metotları da elde edememişlerdir.

İran'da modernleşme Akkoyunlular döneminde ateşli silahlarla tanışma sürecinde başlamıştı. Onlar da güçlü düşmanlar karşısında gerekli önlemleri alma hususunda yeterli zaman bulamamış, Avrupai tarzda ordu eğitimi, cüzi unsurlar dışında, İran ordusu için mümkün ve müyesser olmamıştır. Zira her eğitim bir geçmiş, tecrübe ve zamana ihtiyaç duyar. Ani ve köklü değişiklikler ile arzulanan neticeye ulaşılamaz. Bir ülkede ordu düzeninin fayda vermesi ancak ordunun ihtiyaç duyduğu malzeme, silah ve her türlü ihtiyacın hazır olmasına bağlıdır. Bunlara ilaveten hükümetin istikrar ve süreklilik arz etmediği ve gruplar arasında el değiştirdiği yerlerde, birtakım zahiri gelişmelere ve yabancı subaylara dayanarak ki bunlar da genel anlamda mensup oldukları ülkenin siyasi menfaatine bağlıdır, böyle bir neticeyi elde etmek mümkün değildir. Bu Avrupa medeniyetin gelişimine göz yummak anlamında değildir elbette. Ama tarihin gösterdiği şudur ki İran devleti ordusunu modernleştirme sürecine girdiği andan itibaren yaptığı bütün savaşları kaybetmiştir. Yabancıların İran'ın bütün iş ve faaliyetlerine, özellikle de askeri durumuna müdahil olmuşlar ve hızlı bir şekilde İran'a yönelik faaliyetlerini ve nüfuzlarını genişletmeye başlamışlardır. Özellikle İngiliz subayların bir kısmı daha sonraki dönemlerde ülkelerinin İran temsilcisi olmuşlar, İran'ın durumuna karışmaları nedeniyle kendi ülkelerinin İran'a yönelik faaliyetlerinde ve amaçlarında başarılı olmuşlardır. İran'a yerleşen muhalif kuvvetler nedeniyle de daha güçlü bir

hale gelmişlerdir. Aşiret liderleri, ulema ve saraya yakın menfaat çevreleri farklı gerekçe ve delillerle ıslah ve değişime yönelik talepleri boşa çıkarmış ve yeniliklere mani olmuşlardı. Bunlara ilaveten Nasirü'd-din Şah bu yöndeki faaliyetleri ciddiye almamış ve İngilizlerin İran topraklarının bütünlüğünün korunmasına dair vermiş oldukları müphem vaatle mutlu olmuş bir tablo çizmişti.

Savaş/Savunma Bakanlığının Maliye Bakanlığının kontrolünde olması askerlerin maaşının ödenememesinin sebeplerinden birisiydi. Askerlerin maaşının bir tek kanaldan ödenmemesi her grubun maaşını başka bir yönden almaya gidişine yol açmıştı. 1857 tarihinde İran ile İngiltere arasında imzalanan *Paris Anlaşması* ile İran ordusu, diğer önemli içtimai kurumlar gibi, yabancı güçlerin özellikle de Rus ve İngilizlerin kontrolü altına girmişti.

2.BÖLÜM

İdari Alanda Yenileşme Hareketleri

2.1. Ülke Teşkilatı

Kaçarlar, İran'daki iç kargaşa sırasında yönetime gelmişlerdi. Şah barışın yegâne teminatı ve silahlı kuvvetlerin komutanıydı. Aslında Kaçarların yönetimi biraz farklı da olsa önceki istibdat idaresinin devamı niteliğindeydi. O dönemde İran'ı görmüş olan Clement Robert Markkam'a göre Kaçarların en önemli amacı altın ve gümüş toplamaktı¹¹⁷. Şahlar İran'ı kendi toprakları addettiklerinden iktidarlarını güçlendirmeye çalışmışlar ve bunun için de halktan kanunsuz şekilde vergi toplamışlardı. Eyaletlerde idareci olan şahın çocukları¹¹⁸ ile bürokratlar da benzer şekilde davrandığından rüşvet alma, haksız olarak mal ve altın edinme sıradan bir durum haline gelmişti¹¹⁹.

Kaçar Hanedanlığının kurucuları olan Ağa Muhammed Han, Feth Ali Şah ve Muhammed Şah, güçlerini kendi boylarının savaşçı unsurlarından almışlardı. Bununla birlikte devlet yönetiminde mensup oldukları grubun geleneğinden ziyade dönemin maddi şartlarını dikkate almışlar, yeniliklerden de yeterince faydalanmaya çalışmışlardı. Bu amaçla İran ile Avrupa'nın siyasi ve iktisadi ilişkilere girmesi için bir zemin oluşturmaya gayret etmişlerdi.

¹¹⁷ Bkz. Emine Pakrevan, *Ağa Muhammed Hane Kaçar*, Franklin, Tahran 1969; Abbas Ramazani, *Ağa Muhammed Han Kaçar*, Tirgan, Tahran 2009; Abbas Ramazani, *Fatali Şah Kaçar*, Tirgan, Tahran 2008.

¹¹⁸ Bkz. Ali Asgar Şemim, *İran der dvreye saltana Kaçar*, Bihzad, Tahrant 2007; Ann Katharine Swynford Lambton, *İran Esre Kaçar*, Dej, Tahran 2000.

¹¹⁹ Clement Robert Markham, *Tarih-i İran der Devre-i Kacar* (Çvr. Mirza Rahim Ferzane), Tahran 1988. s.38.

Ağa Muhammed Han şehirlerin yönetimini *Kavanlu*, *Dulu* ve *İzzedinlu* gibi boylar arasında paylaştırmıştı. Yeğeni olan Baba Han'ı Fars Eyaleti'ne yönetici olarak atamıştı. Baba Han, Ağa Muhammed Han'ın 1797'de öldürülmesinden sonra Feth Ali Şah unvanıyla onun yerine geçmişti. Feth Ali Şah boy geleneğinin devam etmesini kendisi açısından tehlikeli olduğunu fark etmiş, Kaçar boyunun yönetimdeki etkisini azaltmaya çalışmıştı. Bunun için de şehir idarelerini boyların yerine şehzadelere vermişti. Onun saltanat yıllarında Fransız İhtilali meydana gelmiş, Fransa ile Finkenstein Anlaşması imzalanmış ve daha sonra Tilsit'te gizli görüşmeler yapılmıştı. Bu dönemde İran'ın Rusya'ya mağlup olması askeri alanda yeniliklerin gündeme gelmesine sebep olmuştu¹²⁰.

Askeri alandaki yenilikler Abbas Mirza'nın girişimleriyle başlamıştı. Diğer yandan şahın sadrazamı olan Mirza Ebu'l-Kasım Kaim Makam Ferahani yönetim ve eğitim alanında yenileşme hareketlerine girişmişti.

Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra saltanat tahtına oturan Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah(1834-1848), Mirza Ebu'l -Kasım Kaim Makam'ın oğlu İsa Kaim Makam Ferahani'yi sadrazamlığa getirmişti. Ancak çok geçmeden sadrazam şah tarafından öldürüldü ve yerine Hacı Mirza Abbas (Hacı Mirza Ağası) tayin edilmişti. Hacı Mirza Ağası'nın tedbirsizliği ve kötü yönetimi yüzünden ülkenin gelirleri önemli ölçüde azalmıştı. Buna paralel olarak İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu iyice kuvvetlenmişti.

Kaçar Hanedanı'nın dördüncü şahı olan Nasirü'd-din 1848 yılında tahta oturmuş, yönetiminin ilk yıllarında idari ve askeri meselelerle bizzat ilgilenerek

¹²⁰ Bkz. Nevai-y, *a.g.e*, s.166.

otoritesini hissettirmeye çalışmıştı. Merkezi yönetimi güçlendirmek için sadrazamın dahi yetkilerini kendi üzerine almıştı.

2.2.1. Kaçar Saltanatının Birinci Döneminde Merkezi Hükümet İdaresi

Kaçar dönemi idari teşkilatında daimi genel geçer bir usul yoktu. İdari sistem eyaletlerin genişliğine ve işlerin yoğunluğuna göre değişmekteydi. Ülkenin idari birimleri memleket, eyalet, vilayet, hokkam-nişin, sahib-i ihtiyar, vali, ferman ferma, hükümran ve serhatlar tarafından idare edilmekteydi. Eyaletler birkaç bölük bilad, tevabii ve kasabalara ayrılmıştı. Bu birimler hâkim, beylerbeyi, naib-i beylerbeyi, kal'a beyi, vekil, emin-i divan ve Daruğ (reis-i polis) tarafından idare edilmekteydi. Onlardan sonra Kelanter (şehirdar), kethüda, eyalet ve aşiret hanı, ilhan, ilbeyi ve tuşmal gelmekteydi. Bu idare tarzı, aslında Hehamenşilerden kalmıştı.¹²¹

Kaçar dönemi başlarında İran'ın idari paylaşımı, beş hâkimlik ve on iki yerel hükümdarlık şeklinde olmuştur:

1. Azerbaycan, Hemedan, Zencan'dan oluşan ve şehzadenin ikamet ettiği Azerbaycan hükümdarlığı.
2. Luristan'ın da dâhil olduğu Kürdistan, Kirmanşah ve Serhad-ı Irakeyn.
3. Huzistan, Bahtiyari, Kehkiluye ve Basra liman ve adalarının dâhil olduğu Fars hükümdarlığı.
4. Horasan ve Sistan'ın içerisinde bulunduğu Horasan hükümdarlığı.
5. Kirman ve Belucistan hükümdarlığı.

¹²¹G. N. Curzon , *İran ve Kaziye-i İran* (Çvr. Gulam Ali Vahid Mazenderani), Tahran 1996, s. 570.

Kirmanşah ve Kürdistan eyaletlerinin idarecisi şehzade Muhammed Ali Mirza Devletşah 1821’de vefat edince, bu eyalet birkaç hükümet-nişine taksim edilmişti. İran, idari taksimat olarak dört eyalet ve on beş hükümet nişin şeklinde idari taksimata tabi tutulmuştu. Bu durum Nasirü’l-din Şah saltanatının ortalarına kadar devam etmişti.

Kaçar hükümetinin başlarında İran, ülke idaresini dört memleket ve dokuz büyük eyalet olarak taksim etmiştir. Bu dönem ile ilgili Saniü’l-devle’nin eserinde, İran’ın siyasi önem bakımından eşit olmayan dört eyalet ve yirmi üç vilayete taksim edildiğini görmekteyiz. Her eyalet bir beylerbeyi, her vilayet bir hâkim ve her bölük bir naib-i hükümet tarafından idare edilmiş, valiler bizzat şah tarafından atanmıştı. Hükkam ise vezaret-i dâhiliye tarafından tayin edilmişti. İran’ın o günkü eyaletleri içerisinde yer alan yirmi yedi eyalet merkezi olan nahiyeler şunlardı:

1. Eyalet-i Azerbaycan. 2. Eyalet-i Horasan ve Sistan. 3. Eyalet-i Fars ve Luristan. 4. Eyalet-i Kirman ve Belucistan. 5. Eyalet-i Gilân. 6. Eyalet-i Mazenderan. 7. Eyalet-i Gûrgan (Esterabad). 8. Eyalet-i Tahran. 9. Eyalet-i Kazvin. 10. Eyalet-i Hamse. 11. Eyalet-i Hemedan. 12. Eyalet-i Irak. 13. Eyalet-i Molayer-Nihavend-Tuyserkan (Üçlü Vilayet). 14. Eyalet-i Kum. 15. Save ve Zerend. 16. Eyalet-i Kaşan. 17. Eyalet-i Kemre-Golpayegan-Hansar-Mahalat. 18. Eyalet-i İsfahan. 19. Eyalet-i Bahtiyari. 20. Eyalet-i Yezd. 21. Eyalet-i Brucerd. 22. Eyalet-i Kürdistan. 23. Eyalet-i Kirmanşahan. 24. Eyalet-i Luristan. 25. Eyalet-i Huzistan. 26. Eyalet-i Benadir-i Halic-i Fars. 27. Eyalet-i Kevirha-yı Merkezi.

Kaçar döneminin başlarından Meşrutiyet dönemine kadar ülkenin idari taksimatında ihtiyaca göre çeşitli değişikliklere gidilmişti. Bu değişiklikler yapılırken

bölgelerin arazi yapısı, toprakların verimliliği ve iktisadi vaziyet gibi hususlar dikkate alınmıştı¹²².

2.2.2. Divan Teşkilatı

Kaçarlar bazı farklılıklar olsa da genelde Safevilerin yönetim anlayışını devam ettirmişlerdi. Şah, mutlak hâkim olduğundan herhangi bir sınırlamaya tabi tutulamazdı. Şah, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiş, halkın can, namus ve mal güvenliğinin teminatı sayılmıştı.

Ağa Muhammed Han saray divanı ve askeri teşkilatı tesis ederken aynı zamanda sadrazam, asker yazıcıları ve Mustovfiiler kayıtsız şartsız kendisine bağlamıştı. Bu dönemde şah devlet işleriyle bizzat ilgilenmişti. Feth Ali Şah da aynı şekilde tüm devlet işlerinde otoritesini hissettirmiş ve tedricen divan ve askeri teşkilatını genişletmişti¹²³.

Kaçar yönetim anlayışında sadrazam şahtan sonra gelir, ahalinin durumu ile memleket işleriyle meşgul olur ve şah seferde olduğu zaman onun adına ülkeyi idare ederdi¹²⁴. Sadrazamın yardımcısı olan *kaimmakam* veliahdın emrinde çalışırdı. Sadrazam azledildiğinde onun görevini kaim makam üstlenirdi¹²⁵.

Veliaht, genellikle Azerbaycan Eyaleti'nde ikamet ederdi. Eyalet merkezi olan Tebriz'de merkezdeki sarayın küçük bir örneği bulunurdu. Şehzadeler *Mirza*

¹²²Kazım Vedii , “İdare ve Taksimat-ı Kişveri,” *Mecelle-i Berressiha-yı Tarihi*, Sal-ı Çarom, Şumare: 3-2, 196, ss.245-247.

¹²³Gulam Rıza Verheram, *Tarih-i Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai-i İran der Devre-i Asr-ı Kaçar*, Tahran 1990, s.86.

¹²⁴Muhammed Hasan İtimadüssaltana, *Çehl Sal Tarih-i İran der Devre-i Padişahi-i Nasirüddin Şah, el Muasır vel Asar I* (Tahkik. İrec Afşar), Tahran 1984, s.39.

¹²⁵Tunukaboni, *a.g.e*, s.216.

unvanıyla çeşitli divanlarda görev yaparlardı. Mirzaların devlet dairelerinde kâtiplik görevini üstlendiği de olmuştu.

Sadrazamın maiyetinde çalışan *Mustovfi-i Memalik* hazinedarlık görevini üstlenirdi. Devlet ekonomisi ve bütçenin düzenlenmesi gibi işlerle meşgul olurdu. *Mustovfi-i Memalik* bütün mustovfilerin başı olup vilayetlerin mali işlerinde istihdam edilen memurlara talimatlar yazardı.

Savaş veziri veya vezir-i leşker (asker) tüm silahlı kuvvetlerin başında bulunurdu. Emrinde asker yazıcısı ve mustovfi bulunurdu. *Münşi-i memalik* bütün kâtiplerin başı idi. Ülkedeki bütün eyalet ve vilayetlere yazılan resmi yazı ve mektupları hazırlayıp şahın mührünü vururdu. Sahib-i divan onun bütün yazı ve mektuplarını deftere kaydederdi. Muirü'l-memalik, bütün hazinedarların başı idi. Darabbaşı gibi hazine hizmetlileri onun emrinde çalışırdı.

Hatibü'l-memalik, teşrifatta şah adına hutbe okurdu. *Münnecimbaşı* ise yıldız sayanların başı olup takvimin tanzimi ve uğurlu saatin belirlenmesiyle meşgul olurdu. Şah, sefer veya ava çıkmadan Münnecimbaşı'na danışırdı¹²⁶.

Kaçar Hanedanının ilk zamanlarında saraydaki diğer devlet görevlileri de şunlardı:

1. Reis-i Pezeşkan (Doktorların başı), Saltanat Şurası'nın üyesi olup şahın sağlığından sorumlu idi.
2. Şeyhülislâm, bütün kadıların, ruhanilerin ve Şii ileri gelenlerin başı idi.
3. İşik (Eşik) Ağası veya Neseğe başı, şahın teşrifat işlerinde görevli olanların başı olup elinde büyük bir sopa ile dolaşırdı. Mansıp sahiplerine şahın fermanını

¹²⁶ İtimadü'ssaltana, a.g.e, ss.322-323.

ulaştırmaktan sorumluydu. Emrinde birkaç Ferraş (odacı) bulunurdu. Ferraşlar nöbetleşe saltanat çadırının temizliğini yaparlardı.

4. Mihmandarbaşı, lke sınırları içerisine giren yabancı elçilerin karşılanması ve ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgilenirdi. Elçilerin isteklerini divana bildirir ve verdikleri yazıları vezirlere teslim ederdi. İkinci dereceden olan mihmandarlar bunun başkanlığında çalışırlardı.

5. Mhrdarbaşı, saltanat mühürlerini boynunda taşır ve şahın fermanlarını mhrlerdı.

6. Mir Ahurbaşı veya Mesul-u İstabl-ı Mahsus, eskiden büyük meziyetlere sahip idi. Zira saltanat ıstablı (tablası) yani suçluların kaldığı yerler sığınma ve gizlenme yerleri olarak kullanılmıştır. Suçlular, Mir Ahurbaşı'dan izin almadan buralarda kalamazlardı. Bu gelenek uzun müddet yürürlükte kalmıştır. Suçlular firar edecekleri meknı bulamamışlardır.

7. Hace Başı veya Reis-i Hace Serayan, önemli bir nüfuza sahip olduğundan sarayın yüksek rütbeli ricali bile ona büyük saygı gösterirlerdi. Hacebaşı sarayın harem kısmıyla ilgilenirdi. Bazen ülkeyi bir baştan bir başa gezerek saray için güzel kızlar tespit ederdi. Kızların saraya getirilmesi için ilk önce anneleri ile görüşüp onların iznini alırdı.

8. Nazırbaşı, Saltanat mallarının güvenliğinden sorumluydu. Sarayın i kısımlarını teftiş ederdi. Nkerlerin (hizmeti, uşak, çırak) seçimi ve azledilmeleri onun sorumluluğundaydı.

9. Odundarbaşı (Otakdarbaşı), sarayın muhafazasından ve av için lazım olan saray arabalarının hazırlanmasından sorumlu idi. Odundarbaşı'nın emri altında sarayın aydınlatılmasından sorumlu Meşaldarbaşı bulunurdu. şıkarcıbaşı veya

Mirşikar, avcılık işlerinden ve hazırlığından sorumlu idiler. Bunların emrinde Sekbanbaşı, Nigehban-ı Segân Şikari (av köpekleri muhafızı) ve Tavushan Ağa bulunmaktaydı. Tavushan, atmaca ve şahinlerin sorumlusuydu.

10. Anbardarbaşı, saraydaki zahire, azık ve yiyecek maddelerinin temin ve muhafazasından sorumlu idi. Emri altında çalışan Bezbaşı ve Kahvecibaşı, kahve ve şerbet gibi içeceklerin hazırlanmasından sorumlu idiler.

11. Sandukdarbaşı, saraydaki elbise ve hediyelerden sorumlu idi. Şah'a takdim edilen elbiseler ve hediyelerin muhafazası ondan sorulurdu. Aylık olarak bunları hazinedara bildirirdi.

12. Şaterbaşı, sayıları yüz civarında olup şahın atının önünde giden dinamik ve zeki gençlerden sorumlu idi. Elllerinde kısa değnekler olup şahın atı ile birlikte hareket ederlerdi. Resmi törenlerde ise şehzadeler de atın iki tarafından yürürdü. Şaterbaşı, herhangi birinin izin almadan şaha yaklaşmasına müsaade etmezdi¹²⁷.

13. Fermannevis makamı daimi gelirlerin alınması için fermanlar yayınlanınca ön plana çıkmaya başlamıştı.

14. Münşi-i Memalik, siyasi mektupların muhafazasından, hazine-i amire intizamından ve saltanat mührünün kontrolünden sorumluydu. Münşi-i memalik bu dönemde Mustovfi-i memalik, İşik Ağası (Hacib-i Derbar) ve Mühürdar-ı Saltanatın işlerini de üstlenmişti.

15. Muirü'l-Memalik veya Reis-i Külli Hazine, ülkenin bütün vakıflarını, uluslar arası siyasetini ve maliyesini sadrazama bağlı olarak idare ederdi. Bunun maiyetinde nazırlar, serriştedaranlar, leşkernevisanlar ve mostovfiler çalışırdı¹²⁸.

¹²⁷ Murtaza Ravendi, *Tarih-i İçtimai-i İran* IV/1, Tahran 1980, ss.341-342.

¹²⁸ Tunukaboni, *a.g.e*, ss.215-216.

Avrupa’da meydana gelen içtimai, iktisadi ve siyasi değişmeler ile sanayide yeni tekniklerin kullanılması İran’da etkisini göstermişti. Hükümet şekli ve idari teşkilatın çeşitli sahalarında yeni uygulamalar başlamış, devlet ricali ve fikir adamları arasında hükümet şekli ve devlet yönetimi ile ilgili yeni düşüncelere ortaya çıkmıştı.

Feth Ali Şah döneminde Avrupa ile ilişkilerde epey bir ilerleme olmuştu. Bu nedenle Şah bir ilke imza atarak Abdu’l-Vehhab Mutemu’d-devle İsfahani’yi dış işlerini yürütmekle görevlendirmişti. Ayrıca bu dönemde Batı’daki örneklerine benzer Dâhiliye, Hariciye ve Fevaid bakanlıkları kurulmuştu. Böylece sadrazamın yetkisi ve görevleri bu bakanlıklara dağıtılmış, sadrazamlık da en önemli vezaret olarak varlığını sürdürmüştü¹²⁹.

Kaçarlar dönemindeki en önemli idari ıslahatlar sadrazam Mirza Taki Han (Emir Kebir) tarafından yapılmıştı. Sadrazam unvanını kullanmayan Mirza Taki Han, *Emir-i Nizami* unvanıyla yetinmişti. Hükümetin görev ve sorumluluklarını; Saray Maliyesi, İmaret Teşkilatı, İstifa, Yabancı Devlet İşleri, İçişleri ve Divanhane kurumlarına dağıtmıştı¹³⁰.

Emir Kebir kapsamlı bir ıslahat hareketine girişmişti. Devlet memurlarının sorumluluklarını yerine getirmeleri konusunda oldukça hassas davranarak rüşvetin önüne geçmeye çalışmıştı. Devlet matbaasını düzene koymuş, posta teşkilatını kurmuştu. Başkentte güvenliğin sağlanması amacıyla polis kurumunu tesis etmişti. Ayrıca Hariciye Nazırlığı görevini kendisi üstlenmiş, İran’ın Paris’teki elçisini dışişleri yardımcılığına tayin etmişti¹³¹.

¹²⁹ Tunukaboni, *a.g.e.*, s.216.

¹³⁰ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Harezmî, Tahran 1983, s.206.

¹³¹ Ahmed Tacbahş, *Tarih-i Temeddün ve Ferheng-i İran-ı İslâmi (Devre-i Kacariye)*, Şiraz 2003, s.446.

Nasirü'd-din Şah, Avrupa'ya düzenlediği gezilerde gördüklerinden etkilenmiş ve yenilikleri İran'da hayata geçirmeye gayret etmişti. Polis teşkilatının güçlendirilmesine çalışmış, telgraf ve demiryolu hatlarının inşasını başlatmıştı. Şah, bu şekilde saltanatını da güçlendirmeyi umuyordu.

Şah, 1854'te askeri düzensizliği gerekçe göstererek subayların ordu üzerindeki yetkilerini artırmıştı. Sadrazamın dış işler ve maliye konusundaki yetkilerini başka bir vezire vermişti. Bu durum 1858 tarihine kadar devam etmişti. Nasirü'd-din Şah, bu tarihte yayınladığı bir ferman ile sadrazamdan memnuniyetsizliğini dile getirerek sadrazam Mirza Ağa Han Nuri'yi görevden almıştı¹³². Bundan sonra devlet yönetiminde iş bölümüne giderek hükümet işlerini 6 bakanlığa dağıtmıştı¹³³. Ayrıca Şah önemli konularda önemli işlerin vezirlerden oluşan Vüzera Şurası'nda (beşli vüzera) görüşülmesini, herkesin burada görüş beyan etmesini istemişti¹³⁴. Böylece vezirler rahat çalışma olanağına kavuşmuş hatta gerektiğinde Şah'a cevap verme hakkına sahip olmuşlardı¹³⁵.

¹³² Muhammed Cafer Hurmuci, *Tarih Kaçar*, be Kuşeşe Hüseyin Hadiv Cam, Ney, Tahran 1984. s.240; Mehdi Kuli Hidayet, *Guzareş-i İran* III-IV, 1984, ss.83-84.

¹³³ Hurmeci, a.g.e, s. 240; Mehdi Kuli Hidayet (Muhbirü'l Saltanai, *Gözüreş-i İran*, Mukaddem-e Said Vaziri, be ehtemam-e Ali Soti, Baski 2, Nogra, Tahran 1984, ss. 83-84

¹³⁴ Teklif edilen beşli vezirler şurası daha sonra altı vezirden oluşmuştur. Bu tarihten sonra İran'ın devlet işlerinin sorumluluğu vüzera meclisine geçmiştir. Ülkenin her yerinde ve sınır boyları da dâhil her yerden bu vüzera sorumlu olmuştur. Maliye, asker, eğitim, sınırlar ve birçok devlet işi ile birlikte yabancı devletlerle münasebetler bu kurumun mesuliyetine verilmiştir. Vüzera, devlet hazinesine yılda 200.000 tümen gelirin gireceğine ve bu paraları memleket için harcayacaklarına inanmıştır. Vüzera, taşradaki idarecilerin reaya karşı davranışlarında kendilerine hesap vereceklerini ve vergi toplarken reayadan fazla para talep etmeyeceklerini söylemişlerdir. Askerin devlete düzen vereceğini, maaşlarının zamanında ulaştırılacağını taahhüt etmişlerdir. Berat-ı Divan'ın itibarsız olmadığını ve 2.000 tümene verileceğinin söylemişlerdir. Devlet beratının altın ve gümüş olduğu söylendikten sonra taşra hâkim ve valilerinin kötülüğü ortadan kaldırmakla yükümlü oldukları bildirilmiştir. Vüzera'nın beş üyesi sürekli olup birinin ayrılması durumunda hemen başka biri yerine geçmiş, azalma ve çoğalma olmamıştır. Bunlar aynı zamanda vüzera-yı muhtar unvanına sahip olmuş, sözlerinde birlik olmuşlardır. Hükkam, bunlara arz yazarak cevap alma hakkına sahip olmuştur. Vüzera-yı Derbar-ı Azam gayr-ı muhtar sayılmıştır. Hazinesiden yıllık 200.000 tümeni sarayın Enderun kısmına harcama olarak ayırmışlardır. Vüzera-yı Muhtar, devlet ile ilgili her türlü maslahatı bilip hüküm verme hakkına sahip olmuştur. Verilen kararları uygulama ise vilayet ve eyalet idarecilerinin görevi sayılmıştır. Vergilerin toplanmasından sonra merkeze gönderilen gelirler bu beşli vüzera tarafından kabul edilmiştir. Halktan 1000 tümenlik cep masrafı adı altında veya aylık 2.000 tümen istedikleri de olmuştur.

Vezirler heyeti sadrazama karşı sorumlu olmayıp doğrudan Şah'tan emir almışlardı. *Meclis-i Derbar-ı Azam* veya *Darü's-Şura-yı Kübra-yı Devlet* denilen ve sadrazam, vezirler, büyük şehzadeler, rical ve ayanın katıldığı meclis şahın emrettiği konuları görüşmüştü. Ancak görüşmeler neticesinde ortaya çıkan kararların uygulanması konusunda son söz Şah'a bırakılmıştı¹³⁶.

Müceddü'l-mülk, yazdığı risalede bu meclis hakkında şunları söylemiştir; *“Bu meclis, farklı hayallerde ve ahvalde olan kişilerden oluşmuştu. Onların kalbi ve dili arasındaki mesafe güneşe olan uzaklık kadardı. Onların seçimi istihkak-ı akli değil, nakli bir imtihan ile olmuştu. Bu mecliste onların reyi maslahat-ı umumiden hariç beğenilirdi...”*¹³⁷”

1860 yılında ilim, sanayi ve ticaretten sorumlu üç vezaret daha ihdas edilmişti¹³⁸. Bundan sonra bunlara Vezayif Vezareti eklenmiş¹³⁹, 1866 yılında Şah'ın isteği doğrultusunda yedi vezaret daha merkezi yönetime dâhil edilmişti¹⁴⁰.

Sadrazam Mirza Hüseyin Kazvini Müşirü'd-devle zamanında yani 1872'de merkezi yönetim Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Ceng, İlim, Derbar, Fevaid-i Amme, Ticaret ve Ziraat ve Vezaret'ten oluşmaktaydı¹⁴¹.

Nasirü'd-din Şah, seyahatlerinde Avrupa'nın yönetim şekli ve orduları hakkında bilgi sahibi olmuştu. Avrupa'da okumuş Mirza Hüseyin Müşirü'd-devle'yi

Vüzera hükkamın azlı ve nasblarını da sorumluluğuna almıştır. Bu heyet beş kişiden bazen de altı kişiden oluştuğu kaydedilmiştir.

Bu heyet her gün üç saat devlet işiyle meşgul olmuştur. Daha sonra kendi bakanlıklarında işlerle uğraşmaya devam etmişlerdir. Yaptıkları işlerde birbirleriyle meşveret ederlerdi. Bkz. Yektayi, *Maliye-i Kişver der Zaman-ı Kacar*, ss.155-159.

¹³⁵ Mostufi, *a.g.e.*, s.88.

¹³⁶ Şemim, *a.g.e.*, s.190.

¹³⁷ Mirza Muhammed Han Mücedülmülk, *Keşfü'l-Ğaraib-i Meşhur be Risale-i Mecdiye* (Tahkik. Fazlullah Gürgani), Tahran 1872, s.86.

¹³⁸ Ali Emîni, *Bist Sal Be'de ez Emir-i Kebir Muttazamın-ı Şerh-i Evzah-ı İran*.1979, ss.28-29.

¹³⁹ İtimadüsaltana, s. 143.

¹⁴⁰ Meşkûr, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁴¹ Mostufi, *a.g.e.*, s.139.

Darü's-Şura-yı Kübra (Derbar-ı Azam)'yı kurmakla görevlendirmişti¹⁴². Bu meclis başlangıçta iki gün, daha sonra tatil günleri hariç haftanın her günü toplanıp altı saat çalışmıştı. Ramazan aylarında pazartesi ve salı günleri açık kalmıştı¹⁴³. Meclis, memleketin önemli meselelerini görüşerek bu konulardaki düşüncelerini Şah'a bildirmişti¹⁴⁴. Meclisin görüşmeleri gizli olmuş, fakat halka cevap verilmesi gereken durumlarda alınan kararlar *Rozname-i Kesir*'de yayınlanmıştı. 1861'den önce açılan bu meclis meşrutiyetin ilanından iki yıl öncesine kadar devam etmişti. Meclisteki üye sayısı ilk önce yirmi dörde daha sonra otuz beş kişiye kadar yükselmişti. Bu meclisten geriye üç adet dağınık tutanak kalmıştır. Bunlar içersinde Osmanlılar ile ilgili İstanbul Türkçesi ile yazılmış kayıtlar da bulunmaktadır¹⁴⁵.

Mecliste yapılan görüşmeler tutanaklara geçirildikten sonra sadrazam, onun yokluğunda meclis reisi tarafından imzalanarak Şah'a sunulurdu. Meclis-i Şura-yı Devlet iki gruba ayrılırdı. Birincisi meclisin tabii üyeleri yani idarede görev almış olanlardan, ikincisi ise ahaliden seçilenlerden oluşuyordu. Bunların meclise üyelik şartları, azledilme usulleri, sayıları, bahse konu olan meseleleri, vazifeleri, mecliste bulunma halleri tutanaklarda belirtilmektedir¹⁴⁶.

Nasırü'd-din Şah, 1874'de bütün vezaretlerin yetkisini kendi uhdesine almıştı. 1891 yılında ise vezaretlerin sayılarını on üçe çıkartmıştı. Bunlar; Savaş, Hariciye, Adliye, Azemi, Derbar-ı Azam, Hazine ve Gümrük, Dâhiliye ve Maliye,

¹⁴²Hidayet, *Gozareş-i İran*, a.g.e, s.95; Mostufi, bu meclisin üyelerini 111 olarak vermiştir.

¹⁴³Ruzname-i Devlet-i İran, Numara: 517, Ramazan 1278 Kameri, s.2.

¹⁴⁴Kuruş Nevruzi Muradi, " *Meclis-i Şura-yı Devleti* (Darüşşura-yı Kübra)", *Peyam Baharestan* Sal: 2, Şumare: 7,2010, s.971.

¹⁴⁵Gulam Muhsin Efzalülmülk Kirmani, *Kurasete'i Ma'yi*, El yazma, Kütübhan-e Meclis, 1303/1886 Mrc: 9450, s.372.

¹⁴⁶Fazlül-mülk, a.g.e, s.374.

Vezaif ve Evkaf ve Posta, Defter-i Leşker, Felahet ve Ticaret, Ulum ve Telgraf ve Maden, Fevaid-i Amme, İntibaât ve Darü't-Tercüme-i Hassa vezaretleriydi¹⁴⁷.

Bu dönemde sadrazamın atanması ve azli şah tarafından yapılmıştı. Diğer vezirler de Şah'ın görüşleri doğrultusunda sadrazam tarafından tayin edilmişlerdi. Bütün devlet işleri meclisin başkanı olan sadrazamın huzurunda Meclis-i Vüzera'da görüşülmüşü. Vezirler pazartesi ve perşembe günleri saat sekizde sadarette Tertib-i Meşveret-i Vüzera adı verilen oturumlara katılmışlardı.

Her vezir sadrazama karşı sorumluydu. Vezarethaneler sadece kendi işleriyle uğraşır, diğer vezarethanelere müdahale edemez ancak gerektiğinde fikir teatisinde bulunabilirdi. Vezarethanelerde çalışanların maaşları ve çalışma durumları Şuray-ı Vüzera tarafından belirlenirdi. Vezirler sadrazamın iznini almaksızın çalışanların sayısını değiştiremezdi¹⁴⁸. Mirza Hüseyin Müşirü'd-devle zamanında ıslahatlar için kanun ismiyle layihalar tanzim edilmişti. Bu şekilde vezirleri ve devlet memurlarını kontrol altına almak istemişti¹⁴⁹.

Nasirü'd-din Şah, ikinci Avrupa seyahatinden döndükten sonra yayınladığı kanun ile Heyet-i Devlet ve Şura-yı Devlet'in toplanmasını değiştirdi. 1881'de yayınlanan ferman şöyle idi:

“Devlet işlerinin düzenli olması, reyanın mutlu olması ve onlar arasında zulmün kalkması, askeriye'nin intizamlı olması ve mühimmat-ı askeriye'nin düzenli idaresi için kanun ve tedbirlerin süratle uygulanması gerekmektedir. Bu devletin

¹⁴⁷ Verheram, *Tarih-i Siyasi ve Sazmanha*, a.g.e, s.91.

¹⁴⁸ Muhammed Hasan Han İtmadu'l- Saltana, *Miratü'l Buldan*, Tahkik: Abdul Hüseyin Nevayi ve Mir Haşem Muhades, C. 3, Daneşgah Tahrân Tahrân 1998. s. 163.

¹⁴⁹ Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran*, Tahrân C.1, Ferdevsi, Tahrân 1992. s. 412.

*yararlı ve sahîh bir teşebbüsüdür. Bu fermanı yazmamdaki amacım iktidarımın sağlam olması içindir...*¹⁵⁰»

1882 /1299 yılının sonuna doğru vezarethane sayısı on dört idi. Bu değişikliklerin sebebi idari teşkilatın gelişmesi ve genişlemesi değil sadece Şah'ın isteğinin bu yönde olmasıydı. 1882 yılı sonunda İran devlet teşkilatın bünyesinde şu vezaretler bulunmaktaydı: Ceng, Düvel-i Harice, Adliye, Derbar-ı Azam-Hazine ve Gümrükler, Dâhiliye, Maliye, Vezaif-Evkaf ve Posta, Defter-i Leşker, Ticaret, İlim-Telgraf ve Maden, Fevaid-i Amme, Sanayi, Bekaya, İntibaat ve Darü't-tercüme-i Hassa.¹⁵¹ Eminü'd-devle, 1894'de mevcut vezarethanelere Vezir-i Halvet ve Vezir-i Bina'nın da eklendiğini, bunların müstakil olarak çalıştığını kaydetmiştir. Bu şekilde meşrutiyet ihtilaline kadar merkezi yönetimde çeşitli değişikliklerin olduğu görülmektedir¹⁵².

2.3. Meşrutiyet Dönemine Kadar Devlet Teşkilatı ve Nezarethanelerin Vazifeleri

2.3.1. Mali Teşkilat (Divan-ı İstifa)

Vergilerin toplanması ve bütçenin hazırlanması gibi mali işlerden Mustovfi-i Memalik sorumlu olmuştu. Bu durum Kaçar dönemi boyunca devam etmiştir. Şah, devlet ricali içerisinde kendisine yakın olanı bu göreve tayin etmişti. Mustovfi-i Memalik bütün mali işlerin yürütülmesinden sorumlu olduğu için her yıl hesap

¹⁵⁰Bkz: Muhammed Hasan Han İtmadu'l, Tarih Muntazam-ı Nasiri, C.3, Duniyaye Kitap, Tahran 1998.

¹⁵¹Mirza Ali Han Eminüddeve, *Hatıratı Siyasiye Mirza Ali Han Eminüddeve*, Emir Kabir, Tahran 1991. s. 217.

¹⁵²Zahra Şeci'i, *Vezaret Vaziran der İran ba Mukedemeyi Şapur Rasih*, C.1, Daneşgah Tahran, Tahran 1976. s. 102.

vermek zorundaydı. Bu kurumda çalışan Mustovfiler, vergilerin toplanması, askerleri harcamaların düzenlenmesi gibi vazifeleri yerine getirmişlerdir. Bunların çalıştığı daireye *Defterhane* adı da verilmiştir. John Malcom, Feth Ali Şah dönemindeki vergilerin toplanması usulünü şöyle anlatmıştır; “*İran’ın vergi toplama tarzı, adliye ahkâmı ile ilgili ve adeta karışmıştı. Onu ayırmak mümkün değildi. Bazı zamanlarda adalet divanı sahibi ve vergi muhassılı aynı kişi idi.*”¹⁵³

Feth Ali Şah döneminde vergilerin toplanmasında bazı zorluklarla karşılaşılıyordu. Örneğin Horasan’da bir müddet idareci olan Kamuran Mirza merkeze vergi göndermeyi reddetmişti. Vergi konusundaki ilk düzenleme Abbas Mirza tarafından yapılmıştı. Abbas Mirza, Mirza İsa Ferahani’nin yardımıyla vergi işlerini düzenli hale getirmişti. Kendisinin idareci bulunduğu Azerbaycan Eyaleti’ndeki vergilerin düzenli toplanmasını emretmiş, vergi miktarı olarak belirlediği ölçünün dışında vergi toplanmasına müsaade etmemişti. Bu dönemde Vezir-i Defter mali işlerin sorumlusu olarak tayin edilmişti. Vergiler bir defterde toplu olarak kaydedilmeye başlanmış, toplanan vergiler de Vezir-i Defter tarafından kontrol edilmeye başlanmıştı¹⁵⁴.

Feth Ali Şah, kendi döneminin sonlarında eyaletlere asker göndererek ödenmemiş olan vergileri toplamaya çalışmıştı. Şah, Fars Eyalet valisi Hüseyin Ali Mirza’nın merkeze vergi göndermemesi üzerine harekete geçerek onu itaat altına almıştı. Aynı şekilde Horasan valisi üzerine de oğlu komutasında ordu göndererek divani vergiyi ödemesi istenmişti.¹⁵⁵ Mirza Ebu’l-Kasım Kaim Makam’ın kısa

¹⁵³ John Malcolm, *Tarih İran, (Çve. Mirza İsmail Heyret)* Senaiyi, Tahran 2004. s.239.

¹⁵⁴ Mecid Yektani, *Maliye-i Kişver der Zaman-ı Kacar*, Mecelle-i Berresiha-yı Tarihi, Sal-ı Heştum, 1973, Şumare: 6, s.141.

¹⁵⁵ İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, s.808.

sadrazamlık döneminde maliyenin gelir ve giderleri bir düzene koyulmuştu. Şah ve saray için belirli bir maaş tahsis edilmişti. Divan üyelerinin maaşları makul bir seviyeye çekilmişti. Gelirler sistemli bir hale getirilerek toprağa bağlı olan vergiler düzenlemişti.¹⁵⁶ Mülk sahiplerine emlak vergisi koymuş ve bu vergilerin toplanmasını sağlamıştı. Esnaftan alınan tohum vergisi daha sonra mülk sahiplerinden de istenmişti¹⁵⁷.

Verginin düzenli hale gelmesi için vergi karşılığında asker alma sistemi getirilmişti. Her köyün ne kadar asker vereceği belirlenmiş, asker vermeyi reddedenler vergi ödemek zorunda bırakılmıştı. Böylece ordunun nefer ihtiyacı da karşılanmıştı. Bu sistem Kaçar dönemi sonuna kadar devam etmişti.

Vergilerin düzenli toplanması için gösterilen gayretlere rağmen İran'ın gelirleri azalmış, buna karşılık giderleri çoğalarak ekonomik durumu günden güne daha kötüye gitmişti. Bu durum karşısında eyaletteki yöneticiler ister istemez halktan zorla vergi toplamaya kalkışmışlardı. Ancak halkın toplanan vergiler karşısında huzursuz olması ve ülkede çeşitli karışıklıklar çıkması nedeniyle ahaliyi karşılama almak istemeyen idareciler vergi toplamaktan kaçınmaya başlamışlar, vergi vermek istemeyenlerin vergilerinin merkez tarafından toplanmasını istemişlerdi. Ancak buna rağmen devletin ekonomik durumunun düzeltilmesi için vergilere *baç* ve *kalkane*¹⁵⁸ adları altında yenileri eklenmişti. Ağa Muhammed zamanında kaldırılan *resm-i tuyul* tekrar toplanmaya başlanmış, önde gelenlerin sahip olduğu emlak gelirlerinde vergi alınmış, çiftçiler ise ürünlerinin %20'sini vergi olarak devlete ödemek zorunda

¹⁵⁶ Su ve toprak mülktür. Emlak ve Esnaf üzerine vergi bağlamıştır.

¹⁵⁷ Mecid Yektayı, *a.g.e.*, s.98.

¹⁵⁸ Hizmet karşılığı.

bırakılmışlardı¹⁵⁹. Ayrıca güvenliğinin sağlanması ve memurların yaptıkları hizmetler karşılığında köy halkından *sürsat* adı altında vergi alınmıştı¹⁶⁰.

Maliyedeki en büyük ıslahat Emir Kebir tarafından yapılmıştı. Emir Kebir devlet harcamalarını kısıtlamış ve gelirleri çoğaltmak için gayret etmişti. Ücretlerin kısıtlanmasından sonra devlet gelirleri %10 artmıştı¹⁶¹. O döneme kadar kiraya verilen gümrükler tekrar devlet kontrolüne alınmıştı. Bütün vilayetlere mali işlerin düzenlenmesi için vilayet yönetiminden bağımsız çalışacak memurlar göndermişti. Daha önce devlet tarafından ahaliye verilen beratların gerçek olanlarının tespit edilmesini ve satın alınmasını istemişti. Mirza Yusuf Mustovfi-i Memalikin maiyetine mustovfiler vererek devlet bütçesi hazırlatmıştı¹⁶².

Islahat programının ikinci aşaması ülkedeki tımar ve zeamet ve aylık gelirlerin düzenlenmesi olmuştu. Tımar ve aylık defterlerin yenilenmesine karar verilmiş, tımarın ortadan kaldırılması veya el konulması üzerinde durulmuştu.

İran'da iç karışıklıklar ortaya çıktığı zaman mahalli idareciler, merkeze taahhüt ettikleri vergileri göndermekten imtina etmişlerdi. Bu sorunun ortadan kaldırılması için vergi usulünün düzenlenmesine ve gelirlerin artırılmasına çalışılmıştı. Her yere muhassıllar gönderilerek ödenmemiş vergilerin tahsil edilmesine gayret edilmişti. Ayrıca muhassılların işlerini kolaylaştırmak için vilayetlerdeki yöneticilerin muhasıllara tabi olduğu karar bağlanmıştı. Öte yanan alınan tedbirler sayesinde tarım ve sanayi üretiminde artışlar sağlanmış, ticaret geliştirilerek vergi gelirleri yükseltilmişti.

¹⁵⁹ Sykes, s.252.

¹⁶⁰ Yektayi, a.g.e. s.144.

¹⁶¹ Muhbirüssaltana Hidayet, Gozareş-i İran III-IV (Tahkık. Muhammed Ali Savti), Tahran 1983, s.70.

¹⁶² Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, ss.266-271.

Emir Kebir'in gayretleri neticesinde çiftçinin üzerinde büyük bir mali külfeti olan sürsat vergisi kaldırılmıştı. Bununla birlikte yapılan incelemeler sonucunda yeni yerler vergiye bağlanarak devletin gelirleri artırılmıştı. Ayrıca *Defter-i Halisecat* (devlet arazilerinin kaydedildiği defter) güncellenmesi ve vergilerin düzenlenmesiyle yirmi milyon tümenin (on milyon İngiliz lirası) devlet hazinesine girmesi sağlanmıştı¹⁶³.

Emir Kebir mali alandaki hedeflerine ulaşabilmek amacıyla Muhammed Ali Mirza'nın oğlunu Fransa'ya göndermişti. Bu şekilde Fransa'daki mali sistem ayrıntılı bir şekilde anlaşıldıktan sonra¹⁶⁴ Emir Kebir Fransız usulüne göre direktifler hazırlatarak mahalli idarecilere göndermişti. Bu teşebbüslerden sonra 1850'de, yani bir yıl sonra yeni bir mali düzenlemeye gidilerek vergilerin Beytülmal'da toplanmasına karar verilmişti¹⁶⁵.

Emir Kebir'in gayretleriyle yöneticilerin sınırsız yetkileri azaltılarak ülke genelinde bağımsız çalışan vergi memurları ortaya çıkmıştı. Buna ilaveten hazineden sorumlu vezir ve vergi memurları bütün eyalet ve vilayetlerle doğrudan iletişime geçmişlerdi. Altı Mustovfi, altı adet vergi bölgesinden sorumlu olarak mali işleri yürütmüşlerdi. Bütün gelir ve giderlerin ayrıntılı bir şekilde tespit edilmesiyle bütçe oluşturulmaya çalışılmıştı.

Bu dönemde devletin en önemli gelir kaynakları; arazi, mezra, esnaf, hayvan, maden, gümrük ve pasaport vergisiyle devlet arazisinin işletilmesiyle gelen paralardı.

¹⁶³ A.g.e, ss. 272-281.

¹⁶⁴ Yektayi, *Tarih-i Darayi*, s.

¹⁶⁵ Yektayi, *Maliye der Devre-i Kacar*, s. 148

Arazi vergisi iki bölüme ayrılmıştı. Birincisi buğday, pirinç, ipek, nohut ve sudan tahsil edilirdi. İkincisi ise tuz, alçı taşı, demir, çömlek toprağı, firuz taşı ve diğer bazı değerli taşlardan toplanırdı. Bunlardan alınan vergi miktarı % 5 ile % 15 arasında değişmişti.

Mustovfi-i memalik, meşrutiyete kadar olan dönemde ülkenin mali işlerini (Vezaret-i Hazine), sadrazamın ve şahın etkisi olmadan idare etmişti. 1898/1316'da Vezaret-i Maliye'nin kurulmasıyla mali teşkilat içerisinde önemli bir yer elde etmişti.

2.3.2. Vezaret-i Evkaf

Bu vezaretin görevi, vakıf malları üzerindeki ihtilafları gidermek idi. Mütevellî veya mevkuf-u aleyhim, devletin vâkıfa vereceğı payın ödenmemesi durumunda merkezden şikâyetçi olabilmekteydi. Mütevellî ile hükümet arasındaki ihtilaflar, büyütülmeden halledilmeye çalışılmıştı.

Vezaret-i Evkaf, görevi bakımından çok önemli sayılmamış, ulemanın maaşlarını ödeyen bir kurum olarak kalmıştı. Ancak bu birimde çalışanların ücretlerinin başka kurumlarca ödenmesi olası karışıklıkların çıkması önlemiştir¹⁶⁶. 1864'te (1281) Emir Kebir'in katili Hacı Ali Han Feraşbaşı, İtimadü's-saltana unvanıyla Vezaret-i Evkaf'ın başına getirilmişti.

¹⁶⁶ Emîni, *a.g.e*, ss.42-43.

2.3.3. Vezaret-i Maliye veya İstifa

Devlet teşkilatındaki düzenlemeler ile mal ve can güvenliğinin sağlanması ülkede vergi gelirlerinin artmasını sağlamıştı. Ancak Müceddü'l-mülk hükümeti zamanında batıdan ilham alınarak yapılan yenilikler sıkıntılara sebep olmuştu. Eski uygulamaların ve adetlerin terk edilmesi İran coğrafyasında yaşayan Fars, Tatar, Moğol, Arap, Afgan, Rum ve Türkleri huzursuz etmişti.¹⁶⁷ Mirza Malkum; “Biz, *Türk Boyu’nun bize bayındır vilayet töresi ve vergi toplama tedbirleri getirdiğini hayal ediyoruz. Kısaca devlet büyükleri ister istemez ömürlerinin sonunda açıkça bilmelidirler ki, vergi tahsiline ek olarak bu gelenek İran’da uygulanmaktadır. Diğer bir gelenek de onlara nispetle şimdiki gelenekte top gibidir. Ok ve yay ile topu söndürmek kolaydır. Vergi toplamada yeni akli icatlara gidilerek Frengistan’dan alınabilir. Sonraki üç yılda İran şahı bu akli otuz kurur¹⁶⁸ paraya alacaktır.*”¹⁶⁹

Emir Kebir, hazine nezaretini kendi uhdesine almıştı. Ancak onun ölümünden sonra bu konuda çeşitli değişikliklere gidilmiş, son olarak Nasirü'd-din Şah zamanında Dâhiliye ve Maliye nezaretleri birleştirilmiş başına da 1883'te Mirza Yusuf Han Mustovfi getirilmişti. Bu vezaret kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır:

1-Vezaret-i Defter-i İstifa (Maliye Nezaretı) bir vezir, Mustovfi grubu, memur ve muhasipten olmuştur.

¹⁶⁷ Mecddülmülk, a.g.e, s.33.

¹⁶⁸ Kurur: 19.yy’ın sonlarına kadar İran’da kullanılan sayı sıfatlarından biridir. Yaklaşık beş yüz bin sayısına karşılık gelmektedir.

¹⁶⁹ Mirza Malkum, a.g.e, ss.88-89.

2-Vezaret-i Resail-i Hassa (Dâhiliye) ise bir vezir, sekreter ve Mustovfi'den oluşmuştur.¹⁷⁰

Dosersie, İran'daki vergi toplama ile ilgili olarak şunları kaydetmiştir; “İranlı Müslüman olduğu halde vergi ödemiyor. Her Hristiyan ve Yahudi aile reisi on iki buçuk frank vergi ödüyordu. Fakat her toprak sahibi, ev, dam, hamam, dükkân ve benzeri gelir getiren mülk sahipleri de devletin hakkını ödüyorlardı. Bu gelirler şahısların ellerinde bulundurdıklarından geliyordu. Bunlar aynı zamanda devletin dışarı gönderilecek hediyelerini temin ediyorlardı.”¹⁷¹

Kaçar saltanatının ilk döneminde devletin önemli sabit gelir kaynaklarını sürsat veyahut düzenli olmayan vergiler oluşturmuştu. Sabit olan kaynaklar; 1- Güvenilir ve kalıcı vergiler. 2-Saltanat ve divan hasları arazisinden gelen gelirler. 3- Gümrükler. 4-Mukataa kiralrı olarak dört gruba ayrılmıştır. Sürsat gelirleri de kendi içerisinde iki gruba ayrılmıştır; 1-Umumi müsadereler. 2- Hediyeler¹⁷². İran-Rus savaşları sırasında hazinenin para ihtiyacı olmasından dolayı vergilere olan ihtiyaç artmıştı. Cari vergilere ek olarak eyaletlerden hayvan ve mezra vergileri alınmıştı.

Reaya, değişik zaman ve mahallerde istenen vergilerden kaçmak için yer değiştirmeye başlamıştı. Hükümetin vergi talebinden kurtulmak için çareler aramış, başka yerlere gitmek için icazetnameler peşine düşmüştü. Bölgeye giden memurlar

¹⁷⁰ Şemim, a.g.e, ss.271-272; Verheram, *Teşkilat-ı İdari...*,ss.339-340.

¹⁷¹ Kenneth Dvrsy, *İran der 1839-1840 Sefaret Fevkalade Kenneth Dvrsy*(Çvr. İhsan İşraki)Semt, Tahran 1983. s.107.

¹⁷²Ferzam Eclali, *Beniyan-ı Hükümet-i Kacar (Nizam-ı Siyasi-i İli ve Divansalari-i Modern)*, Tahran 1994. s. 40.

bazı reayayı yerinde bulamadığından yer değiştirmeleri engellemek amacıyla bazı yasaklar getirilmişti¹⁷³.

Ali Ekber Bina, vergilerden bahsederken *sadır* ismini kullanmış, bunları kemer sıkma vergileri saymıştı. Ona göre bu vergiler Şah'ın seyahate çıkması veya seferler için toplanıyordu. Ayrıca saltanat ailesi için bina yapımı ve düğünler için de vergi alınmaya başlandığını kaydetmişti¹⁷⁴.

Gümrük vergisine ek olarak *rahdar* ismiyle caddelerin girişinde dahi vergi alınmıştı. Hükümet, caddelerde tüccarın mallarını rahat nakletmesini sağladığından bu hizmetlerine karşılık onlardan yol vergisi almıştı¹⁷⁵. Ticarete ön planda yer alan Tebriz, Şiraz ve İsfahan şehirleri Kaçar hükümeti için gelir bölgeleri olmamış, daha çok ziraatın yapıldığı yerler vergi kaynağı sayılmıştı.

Kaçar idaresi döneminde devletin diğer gelir kaynakları arasında gümrükler, posta ve telgraf hatları oldukça düzensizdi. Bunların içinde en büyük payı gümrük gelirleri almaktaydı. Gümrük vergisi, ihracat ve ithalatta ayrı ayrı alınmaktaydı. Hazine vezirinin en önemli sorumluluğu gümrük ve darphane üzerinde toplanmaktaydı. Bu iki önemli kurumun idaresi 1898'de (1316) Naus başkanlığındaki Belçika heyeti ve İngiliz görevlilere emanet edilmişti¹⁷⁶. Nasirü'd-din Şah döneminin sonlarında mali buhranlardan kurtulmak isteyen hükümet mansıpları satmaya başlamıştı. Örneğin serheng, yaver ve sertıp gibi askeri görevlere talip olan kişi bu makamlar karşılığında belli bir miktar para ödemek zorundaydı. Zamanla tümen komutanlıkları da satılmaya başlanmıştı. Böylece parayla askeri

¹⁷³Verheram, *Tarih-i Siyasi ve Sazmanha...*, a.g.e, s.98.

¹⁷⁴Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Daneşgah Tahran, Tahran 1969, s.71.

¹⁷⁵A.g.e, s.72.

¹⁷⁶Ali Ekber Velayeti, *Tarih Revabet Hariciye İran der Devran Nasirü'ddin Şah*, Vezaret Umur Hariciye, Tahran 1993. s.478.

rütbe sahibi olanların sayısı hızla artmıştı. Ancak bu durum kargaşaya neden olmuş, hatta sözlük karşılığı bulunmayan çok sayıda unvan ortaya çıkmıştı. Örneğin Nusretü'd-Devle, Nusretü's-Saltana, Nusretü's-Sultan, Nusret-i Hakan gibi ne olduğu tam olarak bilinmeyen binlerce rütbeli kişi türemişti¹⁷⁷.

Malkum Han, Tanzimat Defteri'nin otuz dokuzuncu kanununda vezaret-i maliye ilgili olarak şu önerilerde bulunmuştur; *“Birinci fıkra, maliye nezareti vezaret-i mahsus dairesi, vergileri taksim dairesi, vergi tahsili dairesi, havale dairesi, hazine dairesi, ölçü dairesinden oluşmalıdır.*

İkinci fıkra, daire-i mahsus şunlardan mürekkep olmalıdır. Defter-i berat, defter-i nevşecat, defter-i sept, defter-i efrat ve defter-i muhasebat-ı vezaret.

Üçüncü fıkra, destgah-ı vusul, darphane, gümrük, dolaylı ve düzgün vergiler, düzensiz vergiler, halisecat, mevkufat, barut ve tömbeki dairelerinden oluşmalıdır.

Dördüncü fıkra, hazine dairesi, defter-i dâhil ve hariç olmak üzere ikiye ayrılmalıdır.

*Beşinci fıkra, İstifa'nın vergi üzerinde müdahalesi yoktur. İstifa'nın görevi maliye kurallarını düzenlemek ve devlet muhasebesine ait kuralların icrasını sağlamaktır.*¹⁷⁸”

Mirza Malkum Han, maliye ile ilgili olarak kırk usul-u kanunun Tanzimat defterinde bulunduğundan bahsetmiş ve vazifeleri yirmi iki maddede beyan etmiştir.

¹⁷⁷ Murtaza Ravendi, *Tarih Ectemaîy İran*, Emir Kebir, Tahran 1994, s.225.

¹⁷⁸ Muhit Teba Tebayi, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Malkum*, Daneş, Tahran 1948. ss.41-42.

Madde: 1- Vergi vezareti, her yıl daire aracılığıyla bütün eyaletlerde toplanacak olan verginin taksimini yapacak, hâsıl olan vergiyi sekiz daire arasında taksim edecek ve her vezaretin masrafını bir kitapçık içerisinde tertip ettirerek kayıtları düzenli olarak tutacaktır. Daha sonra bu kayıtları Tanzimat Meclisi'ne teslim edecektir.

Madde: 2- Meclis-i Tanzimat, verginin taksimatı ve vezaretlerin masraflarını kontrol edecektir. Kontrolden sonra tashih ederek şahın imzasına sunacaktır.

Madde: 3- Şah'ın imzasından çıktıktan sonra vergi veziri tarafından ve daire aracılığıyla bütün eyaletlere gönderilecektir.

Madde: 4- Her vilayette bir genel tehvildar olacaktır.

Madde: 5- Her eyalette bir tahvildar olacaktır.

Madde: 6- Her bölükte bir muhassıl veya on tane maliye ferraşı olacaktır.

Madde: 7- Genel tahvildar şah tarafından tayin edilecektir.

Madde: 8- Bu memurların görevleri kanun ve özel kararlar ile sınırlandırılacaktır.

Madde: 9- İran'da toplanan bütün vergiler vergi vezirinin tasarrufunda olacaktır.

Madde: 10- Her vezir, vezaret harcamalarını kendi vezaretinin vergi defterine göre sınırlı sürede berat alacaktır.

Madde: 11- Berat-ı vüzera tamamıyla vergi veziri ile ilgili olacaktır.

Madde: 12- Vergi veziri, berat-ı vüzerayı tahkik ettikten sonra daireye gönderecektir.

Madde: 13- Daire-i Havale, beratın sıhhatini tetkik ettikten sonra vergi defteri ile uyumlu olduğuna bakarak hazine dairesine gönderecektir.

Madde: 14- Beratın sıhhati tetkik edildikten sonra işleme konulacaktır.

Madde: 15- Vergi defterine kaydedilen sermaye iki saat içerisinde alınacaktır.

Madde: 16- Maliye Veziri, vüzeranın masrafları için lazım olan para hazinede yoksa bunu mutlaka bildirerek berat yazılmasını engelleyecektir.

Madde: 17- Hiçbir vezir kendi vezaretinin masraflarına ayrılan taksimat ve vezaret şartlarının dışında bir harcama yapmayacaktır.

Madde: 18- Fevkalade çıkan masraflar için özel bir ferman alınacaktır.

Madde: 19- Ölçü Dairesi, vergi dairesinin yaptığı işleri kontrol ederek hazine kayıtlarını kayıt altında tutacaktır.

Madde:20- Bütün muhasebeler her ay yapılacak ve istifa dairesine teslim edilecektir.

Madde: 21- İran'ın bütün muhasebatı İsti'fa tarafından tahkik olunacaktır.

Madde: 22- Bu kanunun uygulanması Maliye Veziri'nin uhdesindedir.¹⁷⁹

¹⁷⁹Muhit Teba Tebayi, *a.g.e.*, ss. 43-45.

2.3.4. Posta ve Telgraf

Yeni bir Postahane'nin tesis edilmesi Feth Ali Şah zamanında düşünülmüş, Kitapçe-i Geybi veya Defter-i Tanzimat'ta da dile getirilmiştir; *“Başka ülkelerde üstü kapalı (fayton) ateşli arabalar üç yüz elli fersahı bir günde gidiyorlar. İran'da devlet ulakları çoğunlukla gidecekleri yerin yolunun yarısını yürüyerek gidiyorlar.”*¹⁸⁰

Posta teşkilatı 1849 yılında Emir Kebir tarafından kurulmuş, başına da Şeref Han getirilmişti. Posta idaresi bir yıl içinde teşkilatlanmasını tamamlamıştı¹⁸¹. Posta teşkilatı, İran'daki mektup ve emanetleri taşıma imtiyazının yanında yabancıların da mektup ve emanetlerini taşımıştı. Postane, 1873'te (1290) Yollar Vezareti tarafından idare edilmişti. Aynı yıl, Postane Vezareti ve Resail-i Hassa idaresi Mirza Ali Han'a verilmiştir. O da Avusturya'dan gelen heyeti Postane işlerinde istihdam etmişti¹⁸².

İran'da mektupların üzerine yapıştırılan pul, ilk defa Nasirü'd-din Şah zamanında 1286'da (1869) Tahran'da yapılmıştı. Telgraf da devletin önemli bir gelir kaynağı sayılarak mukataa şeklinde kiraya verilmişti. Kuzeydeki telgraf işletmelerini Ruslar, güneydekini ise İngilizler almıştı¹⁸³.

¹⁸⁰ Muhit Teba Tebayi, *a.g.e*, s. 6.

¹⁸¹ Mostufi, *a.g.e*, s.75.

¹⁸² Postahane-i Nur, 1291'de Avusturyalı Raider tarafından kurulmuştur. Ulakhane kanunu, yeni kurallar ile birlikte 1292'de çıkmıştır. Bkz. Ademiyet, *a.g.e*, 1972, ss.453-455.

¹⁸³ *A.g.e*, s. 455; Hidayet, *Güzareş-i İran*, *a.g.e*, s.124.

2.3.5. Halisecat

Şah'a ve devlete ait olan topraklara halisecat denilirdi.¹⁸⁴ Nadir Şah zamanında medrese ve camilere bu emlaktan tahsisler yapılmıştı. Ağa Muhammed Han, isyancıların buralardan beslendiği endişesiyle kısıtlamaya gitmiş, bu kısıtlama Nasirü'd-din Şah zamanında daha da artmıştı. Böylece devlete ait toprakların miktarı artmaya başlamıştı.

Bu dönemde halisecat içerisinde yer alan toprak sahiplerinin isyan etmesi veya vergi ödememesi nedeniyle devletleştirilen topraklara *zabti* adı verilmişti. Halisecat toprakların diğer bir çeşidi ise *bezri* yani tohum ekilen topraklardı. Bunlar Muhammed Şah döneminde çiftçilerin kıtlık sebebiyle terk ettikleri topraklardı. Divan mübaşirleri bu toprakları tekrar bayındır hale getirmek için köylülere verilmişti. Buraları işleten köylüler muayyen zamanlarda devlete ödeme yapmamışlar, arazileri hassa haricinde kalmıştı.

Diğer bir çeşit toprak ise *intikal* olup devlet tarafından köylüye verilmişti. İntikal, geniş arazilerine işletilemeyen kısımlarının belirli bir süreliğine köylülere verilmesi sistemiydi. *Sebti* denilen topraklar ise devlet adına reayanın ekip biçtiği topraklardı. Halisecât (hassa) toprakların bir çeşidi de *Tuyuli* idi. Bu topraklar bazı askerlere vazife karşılığında verilmişti. Toprağı alan asker, devlete başka askerler temin etmek zorundaydı. Bunlar daha çok aşiretlerin bulunduğu bölgelerdeydi¹⁸⁵.

Devletin hassa (halisecat) toprakları zamanla değişmeye başlamıştı. Bazı Kaçar şahları bu toprakları para karşılığı kiraya vermeye veya satmaya başlamışlardı.

¹⁸⁴ Pavlovich-Terya-Iranesky, *Se Makale Derbare-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran* (Çvr.. M. Huşyar), Tahran 1978. s.11.

¹⁸⁵ Ahmed Tacbahş, *a.g.e*, ss.403-404.

Buralardan elde ettikleri paraları şahsi ihtiyaçları için kullandıklarından, devlet önemli bir gelir kaynağından mahrum kalmıştı¹⁸⁶.

Han olarak adlandırılan idareciler devletin bu zayıf tarafından istifade ederek hassa toprakların bir kısmını zapt etmeye başlamışlardı. Bu şekilde hassa toprakları gittikçe daralmış, XIX. asrın ortalarında İran'ın kuzeyindeki hassa toprakları hanların eline geçmişti. Hanlar topraktan elde ettikleri güçle yanlarında devamlı silahlı kuvvetler bulundurmaya başlamışlardı¹⁸⁷.

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren pirinç, pamuk, keten, meyve gibi ürünlerin ticaretinin artmasıyla devlet memurları ve mescit imamı da toprakla uğraşmaya başlamışlardı. Sermaye sahipleri hanların ve sarayın topraklarını satın alarak ziraatla uğraşmaya başlamışlardı. Böylece *malikan* adıyla yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı.

Malikan sınıfının elindeki toprakların genişlemesi devletin vergi alanını daraltmıştı. Emlak (arazi) vergisi ürün olarak ödenmeye başlanmış, daha sonra bunun kaldırılması sıkıntılara sebep olmuştu. Büyük arazi sahipleri devlet memurlarına rüşvet vermeye başlayınca iltimaslar artmıştı. Devlet buralardan alacağı vergiyi alamaz duruma gelerek mali sıkıntıya düşmüştü. Malikan denilen geniş arazi sahipleri de zamanla orta halli köylü sınıfına dönüşmüştü.

Büyük topraklara sahip Malikan veya Malikler, her yıl devlete ödemeleri gereken vergiyi kendileri bizzat ödeyerek memurların sebep olduğu sıkıntılardan kurtulmaya çalışmışlardı. Bu dönemde vergiyi toplamak önemli bir mesele olmuş,

¹⁸⁶ Eminüddevle, *a.g.e*, s.174.

¹⁸⁷ Pavlovich, *a.g.e*, s.12.

köylü ve mülk sahiplerinin omuzlarına devlet tarafından ağır ödemeler yüklenmişti¹⁸⁸.

Meşrutiyet devriminden sonra ortadan kaldırılan tımar sahiplerinin yerini büyük mülk sahipleri almıştı. Emlak sahipliği bu devirde gelişme göstermiş fakat eyalet hanlıkları, ordu komutanları da kendi mülklerini korumuşlardı. Bu dönemde şehirli mülk sahibi gruplar, yeni mülk sahibi sınıfı arasına girmiş, aynı zamanda hükümet zemindar-i haliseyi elinde tutmuş ve bazı durumlarda tarımın kalkınması için bu toprakları satmıştır¹⁸⁹.

2.3.6. Gümrük

Mirza Takı Han yeni bir gümrük kanunu çıkarmış ve gümrüğü doğrudan devlet idaresine sokmuştu. 1875'te bütün gümrükler Gümrük Bakanlığı'na bağlanmıştı. Mirza Kahraman Emin Leşker gümrükler hakkındaki tüm çalışmaları gümrük müteahhitliği altında toplamıştı. Mirza Emin müsrif bir adamdı. Gümrük gelirlerinin artırılması konusunda herhangi bir başarı sağlayamamıştı.

2.3.7. Darphane

1877 yılında muhtelif şehirlerde, eyalet ve vilayet merkezlerinde sikke basılmaktaydı. Darphane Amiri Tahran'da idi. Darphane Amiri olan Dost Ali Han bir

¹⁸⁸ A.g.e, ss.12-13.

¹⁸⁹ A.K.S.Lambton, *Malik ve Zari-i*, (Çvr: Menuçehri Emiri), 4baskı, İlmi Ferhengi, Tahran 1998, ss.266-337.

müddet Hazine Bakanlığı yapmıştı. Vergilerin toplanması, saltanatın mücevherleri ve hazine malvarlığının muhafazası da ona emanet edilmişti. Devlet gelirlerinin arttırılması üzerine, devlet gelirlerinin boyutuna ürün maliyeti eklenmişti. Sikke basımında ayarın tayin edilmesi için Darphane Amiri tarafından her şehre bir memur gönderilmişti. Darphane aynı yıl, uzman bir Alman ve birkaç Fransız'ın gözetimi altında Tahran'da düzenlemişti. 1879 yılında Mirza Ali Han Eminü'd-devle gözetiminde, yeni bir darphane aracı Mirza Takı Emin Sultan Abdarbaşı tarafından kullanılmıştı¹⁹⁰.

Muhammed Hasan İsfahani 1883 yılında Darphane Emirliğine geçirilmişti. Darphane, Maliye Vezirliği olmuştu. İngilizlerin girişiyle İran'da Şahensahi Bankasının kurulmasından sonra Darphane, 1890 yılında bankaların gözetimi altına girmişti. 1896 yılından bu zamana kadar bu minval üzerinde kalmıştı. Muzaffere'd-din Şah'ın tahta oturmasından sonra Darphane Amirliğinin idaresi İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır. Belçikalı Müsteşarlar Darphane işlerini idare etmişlerdir.¹⁹¹ Mirza Malkum ise darphane hakkında, ülkenin tamamında bir tane darphanenin bulunması gerektiğini açıklamıştı¹⁹².

2.3.8. Dışişleri Bakanlığı

Bu bakanlık, genel olarak *Divan-ı Resail* olarak bilinmekteydi. Bu Divan'ın reisi Vezir-i Azam'ın gıyabında veya Sultan tarafından sefir ve vezir adına yapılan

¹⁹⁰Yektai-ı, Maliye Der Zaman Kaçar, *a.g.e*, s.159.

¹⁹¹Curzon, *a.g.e*,s.615.

¹⁹²Muhit Taba Taba-i, *a.g.e*, s.49.

siyasi memuriyetlerin seçimini yürütmüş, aynı zamanda belge ve antlaşmaları düzenlemiştir.

Fetih Ali Şah zamanında bu divanın vazifeleri, İran dış ilişkilerine bağlı idari işlerin mesuliyeti ve bağımsız kurumlar üzerinde siyasi ilişkilerin geliştirilmesini gözetmekti. Mirza Abdü'l-vehhab Neşad “Mu'temidü'd-Devle” bu kurumun bakanlık unvanı kullanmadığını ifade etmişti. 1824 senesinin başlarında bu kurum “Dış Devletler Bakanlığı” adı ile kurulmuştu. Hacı Mirza Ebu'l Hasan Şirazi, Fetih Ali Şah tarafından Dışişleri Bakanlığı ile görevlendirilmişti.

Ülkenin içişlerinin tanzimi Sadaret-i Üzma Divanı'na tâbi kurumlardan olan Defter veya Resail divanında yapılmaktaydı. Dışişleri Bakanlığı'nın kurulmasının ardından, ülkenin içişlerinin düzenlenmesi yabancı devletlerin tarzında kurulan İçişleri Bakanlığı'na devredilmişti. Muzaffere'd-din Şah zamanında hazırlanan, Şaban 1319.H (1901) tarihli Dışişleri Bakanlığı kanununda, kurumun yetki ve vazifeleri belirlenmişti. Dikkat çekici bir nokta içişlerinde nüfuzlarını oldukça artıran Rus ve İngiliz temsilcilerinin sayısı Dışişleri Bakanlığı'nda azaltılmıştı.

Emir Kebir'in başkanlığında, Dışişleri Defterliğine çok önemli bir yer verilmişti. Daha sonra bu manayı ifade etmede çeşitli tanımlamalar kullanılmıştı. İran Dışişleri İkinci Bakanı Ebu'l-Hasan Şirazi, bu lafızlardan tamamen manasız olan “Umur-u Gurba” ter kibini seçmişti. Ancak bu tabir çok erken terk edilerek onun yerine hemen hemen aynı anlamı ifade eden “Mehmam-ı Harice” kullanılmıştı. O zamanın resmi yazışmalarında “Umurat-ı Düvel-i Harice”, Emir zamanında ise “Umur-u Harice” ve “Vizâratı Meham-i Düvel-i Harice” unvanları kullanılmıştı. Emir Kebir zamanında Dışişleri Bakanlığı'nın kadrosu genişletilmişti. Petersburg ve

Londra’da daimi elçilikleri ile Bombay, Osmanlı ve Kafkasya’da konsoloslukları onun zamanında kurulmuştu.

Konsoloslar Tahran’a düzenli rapor göndermekten sorumlu tutulmuşlardı. Emir Kebir tercüme için bir heyet oluşturmuş ve tercümanların yetiştirilmesine çalışmıştı. Büyükelçiliklerin bütün mektupları ve onlara verilen cevaplar belirli defterdarlıklarda kayıt altına alınmıştı. Bizim bugün yaptığımız çalışmaların temeli de bu kayıtlardır. Emir Kebir, Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nin kucusudur.¹⁹³

Dışişleri Bakanlığının 1883 yılındaki en geniş kapsamlı teşkilat dağılımı aşağıdaki gibidir:

A) Beş idareyi içerir:

1- Elçiliklerin mukaddemi, Tercüme Evi ve Basım İdaresi

2- İngiliz İdaresi

3- Rus İdaresi

4- Osmanlı İdaresi

5-Diğer komşu olmayan devletlerin idaresi¹⁹⁴

B) Bakana bağlı Bakanlık Genel Defterliği, birkaç sekreter, yaver ve birkaç bakan yardımcısı.

C) Beş büroyu içerir: Tespit ve Kayıt Defterliği, Ticaret Defterliği, Teşrifat ve Gümrük Defterliği, Temel Hatlar ve Tercüme Defterliği, Muhasebe Defterliği.

¹⁹³ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, a.g.e, ss.210-214.

¹⁹⁴ Tunikabuni, *a.g.e*, s.223.

D) Azerbaycan vizesi ve Azerbaycan Temsilciliği.

E) Horasan, Fars, Gilan Golestan ve diğer önemli vilayetlerin temsilcileri.

F) Yurtdışında İran büyükelçilikleri ve temsilcileri.¹⁹⁵

2.3.9. Kalıcı Elçiliklerin Kuruluşu

Nasirü'd-din Şah zamanında Avrupa'da yerleşik büyük elçiliklerin kurulmasına başlanmıştır. İran yönetimi o zamana kadar sadece gerek gördüğünde diğer devletlere geçici bir elçi gönderiyordu. 1851'de Emir Kebir zamanında Tiflis, Hacı Turhan, Bağdat, Bombay'a başkonsolos ve konsoloslar; İstanbul, Petersburg ve Londra'y da daimi elçiler tayin edilmişti. Tebriz şehrinde de yabancı devletlerle yapılan anlaşmaların uygulanması ve yabancıların İran'daki işlerini yürütebilmeleri acenteler kurulmuştu.¹⁹⁶

2.3.10. Tahran'da Polis Teşkilatı (Nizamiye Bakanlığı)

Nasirü'd-din Şah Avrupa'ya yaptığı ikinci seferden sonra Tahran Polis Teşkilatı için bir subay istihdam edilmesini istemiş ve yeni bir teşkilatın kurulması için girişimde bulunmuştu. Bu subay, Avusturya ordusunun hizmetinde bulunmuş, İtalyan asıllı Kont Dümont Fort idi. Bu kişi maiyetindeki yardımcısı, bir bölük tahvildar, müsteşarlar, şehrin ileri gelenleri ve idare karakolu ile birlikte asayişten

¹⁹⁵ Verehram, *Tarihi Siyasi Ve Sazman...*, s.97.

¹⁹⁶ Mostufi, a.g.e, s 91.

sorumluydu.¹⁹⁷ Kont Fort'un polisin vazifeleri ile suç ve cezalar hakkındaki önerileri Şah tarafından uygun bulunmuş ve Şevval 1296'da (1879) onaylanarak kanunlaşmıştı¹⁹⁸. Tahran Hâkimi ve Saltanat Naibi Mirza Kamuran'a bu önerinin uygulanması için yetki verilmişti¹⁹⁹. Bu idare, araştırma dairesi olan şubeler; Hırsızlık Tespit Şubesi, Şehir Nizamı Şubesi, Sorgulama ve Soruşturma şubesi, Sekreterlik ve Lojistik Şubesi vs şubeler ile çalışmaya başladı. Kont Ford, polis için özel bir üniforma hazırlatmıştı. Şehirdeki her mahalle için, Emniyet Müdür Yardımcısı sıfatıyla, aynı zamanda mahalle kethüdası olan bir polis tayin etmişti²⁰⁰.

1880 yılında Polis İdaresinin adı Nizamiye İdaresi, daha sonra ise Nizamiye Bakanlığı olarak değiştirilmiştir. Tahran hükümetinin Saltanat Vekili Kamuran Mirza, Kont Ford'un en güçlü ve zorlu rakiplerindendi. 1880 yılında Savaş Bakanlığı'nı ele geçirmişti. Bundan sonra da Saltanat Naibi'nin askerlerine de polisin yetkileri verilmişti. Sonunda Kont Ford istifa etmiş ve Şah'ın emir subayı olarak Tahran'da kalıp, generallik payesi almıştır. Mirza Ebu't-turab Han Nizamü'd-devle, Nizamiye Bakanı olmuştur²⁰¹

2.3.11. Yüce Adalet Bakanlığı

Kaçarlar zamanında önceki dönemlerde olduğu gibi davalar şer'i ve örfi olmak üzere iki mahkemede görülüyordu. Şer'i davalara temel dayanağı İslam

¹⁹⁷ Emin'el-devle, *Hatirat-i Siyasi-i Emin'El Devle*, Emeği Geçen Hafız Farman Farmaiyan, 3.Baskı, Emir Kebir, Tahran 1991, ss.55-57 ve Polis İran, *Şehrbani-I Koll Kişver*, Tahran 1976, s. 54.

¹⁹⁸ İtimad-ı Saltana, *Elmaasir ve elAasar*, a.g.e, s.164.

¹⁹⁹ Polis İran, a.g.e, s.55.

²⁰⁰ A.g.e, s75.

²⁰¹ Joannes Fauvriier, *3 Sal der Derbar İran*, (Çvr: Abbas İkbâl Aştıyani), be Kuşes-ı Humayun Şehidi, Dunyayi Kitap, Tahran 1983, ss.245-246.

hukuku olan Şeriat mahkemesi bakıyordu. Bu mahkemelerin başkanlığını fakihler ve müçtehitler yürütüyordu. Örfi davalara devlet temsilcilerinin sorumluluğunda Divan'da bakılıyordu. Şeriat ve örf arasındaki ayrım net olmadığından bu tarz bir hukuk sisteminde karışıklıkların ortaya çıkması kaçınılmazdı. Mahkemelerin yetki alanları konusundaki belirsizlik de çoğu zaman adaletin sekteye uğramasına neden oluyordu²⁰². Mirza Mehdi Nevab, Hacı Mirza Akkasi zamanında borçlar konusunda şu rivayeti dile getirir: *“Bir de bir büyük bir serveti divandan çaldı ve yüklü bir rüşvet gönderdi. Merbut olmayan bir kişiyi çok iyi bir parayla normal olmayan surette yazdı. Mustovfiiler normal olmadığı için onu reddetiler. Adam Mustovfiilerin hepsini dışarı çıkararak şu şiiri söyledi:*

Kadı senden beş tane salatalık rüşvet alırsa

*Senin için yüz tane bozuk kavuna mal olur”*²⁰³.

Adalet sistemindeki düzensizlik İran'ın yabancılar nazarında kanunsuz bir toplum gibi gözükmeye sebep olmuş ve İran'da geçmiş yüzyıldaki reform hareketinin en önemli ideolojik unsuru olan “Kanun-u Hahi”nin geri dönmesi gerektiğini ortaya koymuştu.

Muhammed Şefi Kazvini, İran'daki kadınların hediyeler almasının sıradan bir durum olduğundan bahsetmişti. Ona göre bu durum memleketin kaderini olumsuz etkilemiş ve İran halkını değersizleştirmişti²⁰⁴.

²⁰² Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, s.307.

²⁰³ Mirza Mehdi Nuvab Tahrani, *Düsturü'l-Ukab Risale-yı İntikadi ve Siyasi ez Evayeli Esri Kaçar*, Tahkik Seyed Ali Al Davud, 1 Baskı, Neşri Tarih-ı İran, Tahran1997. ss.61-62.

²⁰⁴ Muhammad Şefi Kazvini, *Kanun-ı Kazvini İntikat Uzai-ı İctimai-ı İran Devre-ı Naseri*, be Kuşş-e İrec Afşar, Telaiye, 1991, s.486.

Kaçarlar döneminde idari alanda bazı ıslahatlar yapılmış olsa da din adamlarının nüfuzlarından dolayı yargı kurumlarında dikkate değer bir değişiklik olmamıştı. Emir Kebir adalet sisteminde de reform yapmaya çalışmıştı. Bu reformlar; Şeriat mahkemesinin ıslahı, Adalet Divanhane binasının yapımı, dini azınlıkların davalarındaki düzenlemeler ve işkencenin önlenmesi gibi birkaç cepheden yürütülmüştü²⁰⁵. Emir Kebir'in zamanında şeriat mahkemelerin işlerinde sınırlamalar yapılmıştı. Davalar başlangıçta Divanhane'de incelenerek karara bağlanıyor, ikinci aşamada, Şeriat Mahkemesi'ne gönderiliyordu. Şeriat mahkemesinin hükmü teyit ediliyor veya mahkemece alınan karara itiraz ediliyordu.

Adalet sisteminin düzenlenmesi için ilk adım Sadrazam Hacı Mirza Akkasi'ye bağlı Muhammed Şah zamanında atılmış, 1846 yılında işkencenin önlenmesi için bir ferman yayınlanmıştı²⁰⁶. Fakat devletin zayıflığı dolayısıyla hâkimler fermana kulak asmamışlardı. Ondan sonra Mirza Taki Han ve Mirza Hasan Han Sepehsalar'ın bu konuda önemli girişimleri oldu. Ancak onların reformlarının geçerlilik süresi iktidar oldukları zamanla sınırlı kalmıştı.

İtimadü's-Saltana, Maaserü's-Sultaniye'de mübaşir ve valilerinin suçluları kulak ve burun keserek, kısas yaparak cezalandırıldıklarını belirtmişti. Ancak bu cezaların infazı için devletten özel bir izin almaları gerektiğini bilmiyorlardı. Ona göre padişahın adaletinin tezahürü bakımından bunlar üzücü olaylardı. Bu gibi infazları engellemek amacıyla 1871 yılında bir ferman yayınlanmıştı. Buna göre

²⁰⁵ A.g.e, s.309.

²⁰⁶ A.g.e, s.312.

bütün hâkim, mübaşir ve valiler önce suçu ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alacak ve bu kayıtlar merkeze sunulacaktı²⁰⁷

Nasirü'd-din Şah zamanında “Adliye Bakanlığı” adıyla yeni bir kuruluş tesis edilmişti. Vilayetlerde hâkimler, mesul oldukları yargının vaktinden de sorumluydular. 1859 yılında Abbas Kuli Han Cevanşir (Mutemidü'd-Devle) yargı hükümlerine (özellikle cezai konularda) bir tutarlılık kazandırılması için “Beylerbeyi” denilen temsilcilerin vilayetlere gönderilmesini istemişti. Ancak bu temsilciler gönderilmeden önce Adliye Bakanı değişmişti²⁰⁸.

Bu dönemde halk haklarını aramak için mümkün olduğunca devlete başvurmamaya çalışıyordu. Çünkü davalar genellikle din adamlarının baktığı mahkemelere sevk ediliyordu. Bu nedenle davalılar kendi aralarında anlaşmaya çalışıyorlardı.

Devlet makamları vesilesi ile Şeriat mahkemesinin hükmü,”takdimi”²⁰⁹ve icra hakkı aldıktan sonra icra olunurdu. Devlet makamlarının veya hâkim’in değişmesi ihtimaller arasında değildi. Bir kimse zararına olan hükümde, o hükmün “nasih” olanın ortaya çıkarıp ve “mensuh” olan önceki hükmü kullanabilmesi bir fırsattı. Cinayetin iddia edildiği veya yaralanma gibi ceza davaları da Şeriat Hâkimi’ne gidiyordu. Darp ve yaralama diyetini tayin edip, hüküm veriyordu ve vazifeli makamlar nezdinde verilen hüküm icra ediliyordu. Devlet Makamı ya da Hâkim suçluyu çağırıp, onun sahip olduklarından ya kendisi ya da yaralı için pay alıyordu. Nasirü'd-din Şah, katl durumunda daha katıydı ve katil için en hafif ceza

²⁰⁷İtimad-ı Saltana, *a.g.e*, ss.174-175.

²⁰⁸Emini, *a.g.e*, s.51.

²⁰⁹Verilen hediye ve rüşvete takdimi denilirdi.

olarak idamını istiyordu²¹⁰. Toplu bir gurup savaşında bir kişiyi öldüğünde, o dava uzun süre sonuçlanamıyordu. Zira katil belirli değildi.

Özet olarak, mali ya da ceza davalarında tanıkların ve kethüdaların dâhil olmasıyla karar alınabiliyordu. Önemli mali ve soy davalarında cezanın infazını hükümet yapardı.

Resmi olarak kamudaki standart uygulama- ne hukuki, ne cezai- İslam Fıkıh'ı ile idi. Fakat fakihlerin ihtilafı, şura'ya müracaat olunan içtihadı karışıklıkları, hâkimlerin ahlak, zekâ ve görüş ayrılığı, buna ilaveten; davası olan iki taraf (mali hükümlerde) veya hususi iddiaları (cinai hükümlerde) olan kişilerin olduğunda nasıl amel edecekleri konusunda ittifak kuramıyorlardı.

İran'da yeni kanun koyuculuğu tarihi, Sepehsalar Adliye Bakanlığı ile başlamıştı ve yeni Adliye makamı onun ve Mirza Yusuf Han Musteşarıl devle' nin çabaları ile kurulmuştu²¹¹.

1863 yılında, "Büyük Divanhane Yönerge Kitapçığı" adıyla bir dizi yasa yayınlanmıştı. Mirza Hasan Han Sepehsalar reform yasa tasarısının ilk merhalesini Adalet Bakanlığı ile başlatmıştı. Aynı zamanda Vezayif ve Vakıflar bakanlıklarının da sorumluluğunu kabul etmişti²¹². Yakın arkadaşı olan Mirza Yusuf Han, Adliye Bakanlığının müsteşarı olmuş ve Adliye kanunlarının geliştirmesine doğrudan katılmıştı. İlk üç ayda; Adliye Teşkilatı bina edilmiş ve 1870 tarihinde Vaka-i Adliye gazetesi basılmıştı. Gazetenin başmakalesinde; adalet sistemi, halkın eğitimi, halkın anlayışının arttırılması, halkın refah ve zenginliğinin arttırılması, adaletin icrasına

²¹⁰ Emini, *a.g.e*, s.52.

²¹¹ Tunukabuni, *a.g.e*, s.225.

²¹² İtimadu'Seltene, *a.g.e*, s.133.

mani olan kuruluşların kaldırılması dile getirilmiş fakat Vaka-i Adliye gazetesi çok erken kapatılmıştır. Teşkilatın ilkinde dört meclis ve ya mahkeme kurulmuştu. 1- Tahkik Meclisi, 2- Kanun düzenleme Meclisi 3- Cinayet Meclisi 4- İcra Meclisi. Sonradan bunlara emlak ve ticaret meclisi adı altında iki meclis daha eklenmişti.

119 maddeyi içeren İran Adalet hane ve Adliye Bakanlığı kanunu, 1871 yılı Temmuz ayının başında yürürlüğe girmişti. Bu kanun, sonraki Adalet Bakanlığının 1879 yılında hazırladığı yirmi iki maddelik kanun tarhından daha iyi ve daha topluydu. Hatta bu kanunu meşrutiyet öncesi yapılan kanunların en mükemmeli olarak anmak gerekir²¹³.

Büyük Adliye Bakanlığı Teşkilatı 1883 yılında aşağıdaki unsurlardan meydana gelmişti:

- 1- Adliye Bakanı ve bakanın özel meclisinden oluşan merkezi bir parlamento.
- 2- Divanhaneler parlamentosu, şer'i, hukuki işlerin yüksek mercii.
- 3- Tahkik, dava ve borçlar Meclisi.
- 4- Cinayet ve Ticaret Meclisi
- 5- İcra Meclisi

XIX. yüzyılda tüm çabalara rağmen Şah'ın ve ulemanın olumsuz etkileri nedeniyle adalet sistemi tam olarak ıslah edilememişti²¹⁴. “Yek Kelime” risalesinin yazarı, Müşirü'd-devle “İhtar” gazetesindeki bir makalede şöyle yazıyordu: “Adliye Bakanlığında... çok şaşkındı. Hiç kanun ismi duymuyordum. Verdikleri her hüküm kendi çıkarlarındaydı ve dayandıkları bir kanun yoktu.”²¹⁵

²¹³ Ademiyet, *Endişe-i Tereki ve...*, s.176.

²¹⁴ Şemim, *a.g.e*, ss.283-284.

²¹⁵ Ruzname-ı Ahter, sayı:41, yıl:8, 30 Ağustos 1882.

Mirza Melkem Han, Defter-i Tanzimat'ta, Adliye Divanı hakkında otuz beş kanun beyan eder:

1.Madde: İran'da üç kısım Divanhane olacaktı: ilki; Divan-ı Islah, ikincisi; Divan-ı Adliye üçüncüsü; Divan-ı Âlâ.

2.Madde: Her vilayette bir Divan-ı Adliye olacaktı.

3.Madde: Her nahiyede bir Divan-ı Islah olacaktı.

4.Madde: İran'ın tamamında tek bir Divan-ı Âlâ olacaktı ve Divan-ı Âlâ'nın mahalli Saltanat Karargâhı olacaktı.

5.Madde: Divan-ı Islah, bir Divan Beyi ve iki silahlı kişiden oluşur.

6.Madde: Divan-ı Adliye, dört kadı, bir müvekkil, bir reis ve sekiz hademedenden oluşur.

7.Madde: Divan-ı Adliye Reis'inin lakabı, Divan-ı Adliye Hâkimi'dir.

8.Madde: Divan-ı Âlâ, bir reis, on Hâkim, bir müvekkil, iki müvekkil naibi ve beş hademedenden oluşur.

9.Madde: Divan-ı Âlâ Reis'inin lakabı Divan-ı Emir olacaktı.

10.Madde: Divan müvekkillerinin ve reislerinin azlı ve nasbi, Şehinşah Hazretlerine aittir.

11.Madde: Devlet Divanhanelerinin tümünün idaresi, Adliye Bakanlığının sorumluluğundaydı²¹⁶.

²¹⁶Muhit Taba Tabaiy, *a.g.e*, ss.37-38.

2.3.12. Maden, Telgraf ve İlim Bakanlığı

Bu Bakanlık, Maden ve Sanayi, Telgraf ve Posta ile Fen olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. 1883 yılında bu Bakanlık, Darü'l-Fünun, Devlet Hastanesi, Hıfzıssıhha, Tebriz Devlet Medresesi, Telgraf İdaresi, kurumlarından müteşekkil ve Houtum-Schindler başkan idi.

Kaçarların ilk döneminde ilk önce Darü'l-Fünun ve onunda ardından 1856'da Fen Bakanlığı kurulmuştu. Sağlam bir teşkilat ve temele sahip olmayan bu bakanlık iktisadi durumu denetlemek amacıyla kurulmuştu.

Meşrutiyet İnkılâbı ve Muzaffere'd-din Şah döneminde Maden ve Sanayi Bakanlığının adı geçmemişti. Nasirü'd-din Şah ve Muzaffere'd-din Şah zamanında, halkın sağlığı konusunda hassasiyet gösterilmişse de meşrutiyet öncesine kadar bu konuda harekete geçilmemişti. 1851'de devlet hastanelerinin kurulmasıyla hıfzıssıhha unvanı ile doktorlar istihdam edilmişti. 1868'te Devlet Hıfzıssıhha Meclisi oluşturulmuş, Meşrutiyet döneminde Sağlık bakanlığı ve Sıhhiye İdare binası kurulmuştu. Fen Bakanı 1883 yılında Ali Koli Han Muhbir ed- Devle olmuştu.

2.3.13. Vezareti İntibaat ve Darü't-tercüme Has

Tercüme çalışmalarına Abbas Mirza ve Mirza Büzürg Kaim Makam'ın vezareti döneminde başlanmıştı. Tebriz, Tahran'da matbaa kurulmuş, Fransızca ve İngilizce'den tarih kitaplarının tercümesine hız verilmişti.

Emir Kebir'in sadrazamlığı döneminde Devlet Tercüme Ofisi, Darü'l-Fünun'un kuruluşu kitap tercümesini ve yayımını artırmıştı. Öğretim üyelerinin ve

mütercimlerin yazdığı ya da çevirdiği kitapların basımı için Darü'l-Fünun'a bağlı olarak Devlet Matbaası adı verilen bir matbaa kurulmuştu. İlk önce devlet tercüme ofisinde bir tercüme heyeti oluşturulmuş, daha sonra şu üç bölümden oluşan bir vezaret hane teşkil edilmişti:

1- Darü't-tercüme, İntibaat, Isfahan Ferheng-i Muntebaa gazetesinin de dâhil olduğu gazetelerin idaresinden sorumluydu.

2- Danişveran-ı Nasiri adı verilen te'lif heyeti.

3- Devlet bahçelerinin, imaretlerinin, su hatlarının idaresi.

Bu vezaret hanenin başında 1300/ 1883 yılında Muhammed Hüseyin Han Sani'u'd-devle bulunuyordu.

2.3.14. Vezaret-i Ticaret ve Fellâhat

Kaçarların ilk döneminde Osmanlı Devleti ve Rusya ile savaşlar meydana gelmişti. Bu savaşlar İran ekonomisine önemli ölçüde zarar vermiş, ülke genelinde üretim azaldığından İran, Batı mallarını tüketir hale gelmişti. Böylece ülkenin sahip olduğu altın rezervi azalmıştı.

Bu dönemde rakibi Fransa'yı geri bırakan İngiltere siyasi nüfuzunu artırmıştı. Böylece İngilizler çeşitli imtiyazlar kazanarak gümrük vergisinden muaf olmuştu. İngiltere ve Rusya aralarında anlaşmalarından İran ekonomisi bu iki devletin kontrolüne geçmiş böylece İran ekonomik anlamda bağımsızlığını yitirmişti.

İran bir tarım ülkesiydi, ihracatının çoğu tarım ve hayvancılık ürünleriydi. İran'la alışverişi olan ülkeler, bitkisel ve hayvansal ham maddeleri iç pazardan mümkün olduğunca ucuza almaya çalışıyorlardı. Bunlar İranlı üreticilerle birinci elden irtibata geçemiyordu. Bu nedenle İran mallarının yabancı müşterileri, ticari malların kuzey ve güney limanlara taşınmasını tüccar ve satıcılara bırakıyorlardı.

Gümrük düzenlemeleri de İngiltere ve Rusya'nın yararınaydı. Rusya uzun süre İran dış ticaretini elinde tutmuştu. Öyle ki dış ticarete Rusya'nın payı yüzde kırk beş, İngiltere ve Hindistan'ın yüzde yirmi beş ile otuzdu²¹⁷.

Yabancılar imtiyazlar tanınması, çiftçilerin hükümetle olan mali ilişkileri, daha sonra da Nasirü'd-din Şah'ın yurtdışı seyahati İran'ın ekonomik durumunu iyice bozulmasına neden olmuştu. Ekonominin geliştirilmesi konusunda en ileri adımların Emir Kebir tarafından atıldığı söylenebilir. Onun zamanında sanayileşme, tarımı geliştirme ve ithalatı azaltıp ihracatı artırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuştu. Milli sanayinin kurulması için fabrikaların inşası, teknik adamların eğitimi için Rusya'ya gönderilmesi, dışarıdan nitelikli insanların getirilip çalıştırılması ve yerli üretime destek verilmesi gibi çabalar Emir Kebir zamanında ortaya çıkmıştı. Onun gayretleri neticesinde İran ekonomisi yeniden canlanmaya başlamıştı.²¹⁸

Bu dönemde İran vatandaşlarının maden çıkartabilmesi için fermanlar çıkartılmıştı. Maden işlenmesinin sağlanması için de Darü'l-Fünun'a Avusturya'dan uzman hocalar ve madenciler getirilmişti. Ayrıca kumaş üretimini artırmak için yeni makineler getirilmiş ve bu işin uzmanı dört usta istihdam edilmişti. Bu konuda

²¹⁷ Âverî, *a.g.e.*, ss.154-155.

²¹⁸ Âdemiyet, *Emir Kebir ve İran*, ss.307-308.

İngiltere yardım etmekte isteksiz davranınca 1850 yılında altı kişi Rusya'ya, iki kişi de Türkiye'ye gönderilmişti.

Yine bu dönemde ipek dokuma sanayisi nicelik ve nitelik bakımında geliştirilmeye çalışılmış bu amaçla Kaşan'dan iki usta İstanbul'a gönderilmişti. Bu çabalar sonucunda Tahran'da iplik örme, Tahran ve Şemiran arasında pamuklu kumaş, Kaşan'da ipek dokuma, Sâri ve Barfuruş'ta şeker ile kristal, Kum'da da çini fabrikası açılmıştı. Semaver, araba ve Amerikan usulü soba yapımı bu zamanda başlamıştı. "Sanayi Sitesi" kurulmuş ve ticareti geliştirmek için Atabey Çarşısı inşa edilmişti²¹⁹.

Sosyal güvenlik ve çiftçilerin haklarının korunması tarımın gelişmesi için iki gerekli şarttı. Eski usullerin terk edilmesi ve çiftçilerin desteklenmesi sayesinde tarımsal üretim artmış, yeni ürünlerin ekimine başlanılmıştı. Nasiri Barajının inşası, Şuşter Köprüsünün yapımı, şeker kamışı ekiminin yaygınlaştırılması Emir Kebir'in önemli projeleri arasındaki yerini almıştır. 1849 yılında Amerikan usulü pamuk ekimine başlanmış ve 1850 yılında Gorgan Baraşı inşa edilmiştir²²⁰.

Sonraki yıllarda yabancılara imtiyazlar tanınması, çiftçilerin devletle mali ilişkileri, Nasirü'd-din Şah'ın yurtdışı seyahatleri İran ekonomisini tamamen bozmuştu. İngilizler ve Ruslar İran'la ticaret hacmini artırmışlardı. Özellikle Kafkas Demiryolları 1775'te Taşkent'e ulaşınca Horasan'dan Rusya'ya ihracat üç katına çıkmıştı. Amerika ve Avrupa pazarlarında İran halısına olan ilgi olağan üstü artmıştı. Bu şekilde halı dokumacılığı çok karlı ve istikrarlı bir sektör haline gelmişti²²¹.

²¹⁹ A.g.e, ss.377-394.

²²⁰ A.g.e., ss.395-400.

²²¹ Âverî, a.g.e, s.190.

İran'ın iç ve dış ticareti senet ve havalelerle yürütölmekteydi. İran ve Rus bankasının kuruluşuna kadar Zerdüşt ve Yahudi azınlıklar sarraflık yapıyorlardı. Rus Borçlanma Bankasının kurulması kredi alımı ve ticareti oldukça kolaylaştırmıştı. İran'ın bankası Şehinşahi Bank bu zorlu rakibi karşısında hazine bakanlığına dayanarak sınırsız sermaye ve krediyle ticaret alanına girmişti. Bir müddet sonra da para basma yetkisi elde etmiş, daha sonra da devlet darphanesini doğrudan kontrolü altına almıştı²²². İran Şahenşahi Bankası İran'da yol yapımı konusunda da bir imtiyaz elde etmişti.

Özetle ticaret, finans ve bankacılık Ticaret ve Tarım Bakanlığı idaresinde yürütölmesi gereken faaliyetlerdi. Ancak bu bakanlık yalnızca bu görevi yerine getirmiyordu. Meşrutiyet öncesine kadar bu bakanlıkta üç kısım vardı:

- a) Bakanlık dairesi: bakan, bakan vekili ve üç münşi.
- b) Mühakımat meclisi, Muhasebat meclisi ve tervici meclisi.
- c) Bakanlığın taşra teşkilatı sayılabilecek eyalet ve vilayetlerdeki tahkik meclisleri²²³.

Daha önce de ifade edildiği gibi Allah'ın yeryüzündeki gölgesi sayılan Şah'ın yetkileri sınırsızdı. Bu durum Emir Kebir döneminde de değişmeden devam etmiştir. Bir başka değişle her ne kadar hükümeti ve yargı organını halka karşı sorumlu saysa da Şah'ın mutlak iradesini sınırlandırmamıştı. Mirza Yakup Han'ın Nasırü'd-din Şah'a sunduğu “Ariza-i mahremane” adlı risalede; Emir Kebir'in *anayasa* denen,

²²²Curzon, *a.g.e.*, s. 618.

²²³Muhammed Hasan Saniuddevle: *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, s. 49; Şemîm, *a.g.e.*, s. 280; Verherâm, *Tarih-i Siyasi-yi Sâzmânâ*, s.102.

Şah'ın yetkilerini sınırlandıran bir idari sistem kurmak istediği ancak buna Rusların engel olduğunu belirtmişti.

Meşrutiyet öncesi idari alanda yetkileri paylaştıran bir anayasa yahut Nasırü'd-din Şah'ın kaleme aldığı “Desturu'l-Amel-i Umur-ı Divani” gerekli görülmüştü. Anayasa on kural üzerine hazırlanmıştı. Bu anayasanın temel ilkeleri; dönemin şartlarına uygunluk, ülke ve devlet işlerinin yeniden düzenlenmesi, yeni kanunların çıkarılmasının sağlanması, herkesin yasalar önünde eşit olmasıydı. Fıkıhla ilgili konuların da yeniden düzenlenmesi gündeme gelmişti. Dünyevi işlerle ilgili olan meselelerin, Farsça kanunlar hazırlanarak çözümlenmesi düşünülmüştü.

Hazırlanan ilk anayasa taslağı ihtilaflar nedeniyle kabul edilmemişti. İkinci tasarı yetkin hukukçuların çalışmalarıyla hazırlandı ve 1872 Anayasası olarak kabul edildi. Böylece istibdat yönetimi kanun devletine dönüştürüldü. Yetkiler bakanlar arasında paylaştırıldı. Hükümetin özgürce karar almasının ve çoğunluk görüşüne göre hareket edilmesinin önü açıldı²²⁴.

Mirza Malkum Han'ın ifadelerine göre bu anayasa beklentileri boşa çıkarmıştı. Çünkü bakanlar kurulu düzenleme ve yürütme işini birbirine karıştırdığından bu kurulun hiçbir faydası görülmemişti²²⁵. Ona göre düzenleme heyetini yürütme heyetinden ayırmadıkça devlete çeki düzen verilemezdi. Bu nedenle düzenleme organı muhakkak kurulmalıydı. Zira İran Devleti'nin kurtuluşu bu kurumun tesis edilmesine bağlıydı²²⁶.

²²⁴ Âdemiyyet, *a.g.e*, ss.209-210.

²²⁵ Muhî-i Teba Tebayi, *a.g.e*, s.19.

²²⁶ *A.g.e*, ss.20-21.

2.4. Meşrutiyet'ten Sonra İdari Teşkilat

Nasırü'd-din Şah iktidarının ellinci yılında Mirza Rıza Kirmani tarafından düzenlenen bir suikasta uğramıştı. Uzun bir bekleyişten sonra Muzaffere'd-din Şah, 1313/1896 yılında 44 yaşında beşinci Kaçar Şah'ı olarak tahta çıkmıştı.

Nasırü'd-din Şah'ın istibdat idaresinin olumsuz etkileri, İngiliz ve Rusların sadece kendi çıkarlarını düşünen politikaları, yabancılara tanınan imtiyazlar ve borçlanma İran halkını canından bezdirmişti. Mirza Hüseyin Sipehsalar ve Emir Kebir'in gerçekleştirdiği ıslahat ve değişimlerin katkısıyla bu hoşnutsuzluk muhalif ve özgürlükçü bir halk hareketine dönüşmüştü. Halkın özgürlük talepleri 1916 (1324) yılında Kaçar saltanatını, meşruti monarşiye evrilmesini sağlamıştı. Bu sisteme göre Anayasa, yürütme ve yasama organını ayırmıştı. Yürütme organının iki görevi vardı:

1- Kanun taslağı ve tasarıları hazırlamak, genel devlet politikasını belirlemek, bunları milli meclise onaylanmak üzere sevk etmek.

2- Bütün devlet kurumlarının meclis tarafından oluşturulmuş komisyonlarca yürütmek.

Böylece bakanlar kurulu devletin her alanda izleyeceği politikayı belirlemekle görevlendirilmişti.

2.4.1. Bakanların Tayini ve Görevden Alınışı

Anayasasının 46. Maddesi gereğince bakanların seçilmesi ve hükümetin görevden alınması padişaha bırakılmıştı. Bakanlar kurulunun faaliyetleri de meclisçe

kontrol edilecekti. Anayasanın 29. Maddesi'ne göre başbakan bakanlar kurulundan sorumluydu. Ancak kabinenin görevlerini yürütebilmesi için güvenoyu alması gerekiyordu.

2.4.2. Bakanların Sayısı ve Bakanlık Şartları

Bakanlar kurulu üyeleri bakanlarla bakan müşavirlerinden oluşuyordu. Her bakanlığın başında bir bakan bulunuyordu. Ancak bakanlıkların sayısı ihtiyaca göre meclisin vereceği karara bağlıydı. Bunun içindir ki bakanlıkları sayısı sabit kalmamış sürekli değişmişti. Bakanlıkların teşkilatlanması bakanlar kurulunun yetkisindeydi.

Bakanların ve bakanlar kurulunun seçimi her ne kadar padişahın iradesi ve iki meclisin çoğunluğunun onayıyla oluyorduydu da Anayasa aşağıdaki şartları da gerekli görmüştü: 1- Müslüman olmak, 2- İran asıllı olmak, 3- İran vatandaşı olmak.

Bakanın dindar olması ya da On İki İmam itikadına bağlı olması şartı yoktu. İran asıllı olmaktan kasıt Medeni kanunun 976. Maddesine göre İran'da ya da dışarıda doğmuş olmasına bakılmaksızın babasının İranlı olması demekti. Öte yandan bakanlar ve başbakan milletvekilleri arasından seçilemezdi.

Bakanlar meclise karşı sorumluydular. Suç işlerlerse Yüce Divan'da yargılanırlardı. Bakanlar gerektiğinde faaliyetleriyle ilgili meclisi bilgilendirmek zorundaydılar.

Gensoru şu durumlarda verilirdi: 1- Faaliyetlerin kanunlara aykırı olması, 2- Kanunlara göre hareket edilmemesi, 3- Ülkeyi kötü idare etme, 4- İç ve dış siyasette

yanlış uygulamalar. Anayasanın 27. Maddesi uyarınca bakanlar kurulu bir ay zarfında gereken açıklamayı yapmak zorundaydı.

2.4.3. Bakanların Yetkileri

1- Bakanlığı teşkilatlanmasını sağlamak ve hükümet politikalarıyla uyumlu yol haritaları belirlemek.

2- Devlet memurlarının tayin ve görevden alma işlemlerini yürütmek ve devlet birimleri arasındaki uyumu sağlamak.

3- Bakanlığı ilgilendiren kanunların yürütmelerine ilişkin yönetmelikleri çıkartmak ve bakanlıklar arasında uyumlar çalışmak.

4- Hukuki işlerin yürütölmesini gerçekleştirmek.

5- Bakanlık kurumlarının ve memurlarının çalışmalarını takip etmek.

6- Bütçe hazırlanmasında yardımcı olup kanunların ve bakanlar kurulu kararlarının uygulanmasını sağlamak.

2.4.4. Başbakanlık Kurumu

Meşrutiyet döneminde başbakanlık hükümetin merkeziydi. Meşrutiyetin ilk döneminde ülke yönetimi aşağıdaki sekiz bakanlık tarafından yürütölüyordu: 1- Adalet bakanlığı, 2- Maliye bakanlığı, 3- Dışışleri bakanlığı, 4- İçişleri bakanlığı, 5- Bilim bakanlığı, 5- Ticaret bakanlığı, 7- Ordu bakanlığı, 8- Maden ve yol bakanlığı.

Bakanlıkların yapısı teşkilat bakımından meşrutiyet öncesi gibiydi, ancak Meşrutiyet döneminde bakanlar kurulunun ülke içerisindeki görevi tamamen değişti. Bu kurum, istibdat döneminin aksine Anayasanın 27 Maddesi uyarınca diğer iki erkten ayrılmış ve yargılama usulü ve yargı teşkilatını meclis onayına bırakmıştı.

Maden ve yol bakanlığı meşrutiyetin ilk bakanlıkları arasındaydı. Ancak daha sonraki hükümetlerde bu bakanlığın sorumluluğundaki işler Kamu Yararı Bakanlığı'na yürütülmüştü. Bu bakanlığın kuruluşu meşrutiyet öncesine dayanmaktadır. Ticaret Bakanlığı ve Kamu Yararı Bakanlığı bazen bağımsız ve zaman zaman da birlikte çalışmışlardır. Sağlık ve Hayır işleri Bakanlığı da meşrutiyetin son dönemlerinden 1921 (1300) yılına kadar varlığını sürdürdü. 1925 (1304.Ş) yılına kadar görev yapan bakanlar kurulu ve bakanlık teşkilatlarında çok önemli değişiklik görülmemiş, çoğunlukla sekiz ila on bakanlık görev yapmıştı. Bu konuda üzerinde durulması gereken önemli bir mesele 61 Meşrutiyet hükümetinden hiç birinde aşağıdakiler dışında danışman bakan bulunmamıştır:

1- Vüsukud'devle hükümeti, Mordad 1879/1296.

2- Mirza Hasan Han Müşirü'ddevle, 1881/1298.

3- Muhammed Veli Han Sipehsalar-i A'zam, Aban 1881/1298.

Başbakan çoğunlukla İçişleri Bakanlığı bazen de Harbiye ve Dışişleri bakanlıkları görevlerini üstlenmişti²²⁷.

²²⁷ Tunkâboni, *a.g.e*, s.242.

2.4.5. Eyalet ve Vilayet Yönetimleri

Bu dönemde eyaletler birçok bölük, belde, kaza ve kasabaya bölünmüştü. Buraların yöneticileri ya doğrudan padişah tarafından yahut da bölgenin bağlı olduğu eyalet valisi tarafından belirlenmekteydi. Yöneticilerin maiyetinde çeşitli unvanlarla görevliler bulunmaktaydı. Bölgelerin yönetimi genellikle padişahın yakınlarının ya da padişaha sadık olanların ellerindeydi. Mecdülmülk eyalet ve vilayet yöneticileri hakkında şöyle yazmaktadır: *“Yöneticiler Maliye Bakanlığı’nın talimatıyla görevlendiriliyorlar. Güya vilayetlerin gerçek yöneticileri, halkın mallarının sahibi, yetim çocukların babası idiler. ...”*²²⁸

Aslında halkın durumu hiç önemsenmemiş, yöneticiler bölgelerinin mali gelirlerini, hükümet masrafları, resmi harcamaları, asker giderlerini vs. hepsini halktan toplayarak artırmışlardı.

Eyalet yöneticileri, bölgelerinde yarı bağımsız gibiydiler. Her bir vali, idari ve özellikle mali işlerini yürütmek üzere maiyetinde birkaç bürokrat bulundurmaktaydı. 1839’da Muhammed Şah zamanında siyasi bir misyon için İran’a gelen Fransa’nın olağanüstü elçisi Kont de Searsi, ülkenin idari birimlerini şu şekilde anlatmıştır: *“İran, on eyalete bölünmüştür. Bu eyaletlerinin her birinin başında bir vali sınırsız yetkiyle halkı soyuyor. Temsilcileri yahut memurları aracılığıyla vergileri topluyor, savaş sırasında askerleri padişaha yolluyor. Gerçekte bu kişinin yetkileri oldukça fazladır, iş göremez hale gelene kadar şahın gazabını çeker. Bu durumda ‘sevgili’ efendisinin emriyle ya başını yitirir ya gözlerini. Şahıs hükümetlerinin olduğu ülkelerde güçlü kimselerin akıbeti budur. Kendilerine verilen en yüksek makam*

²²⁸A.g.e, s.36.

ardından yokluklarını getirir.”²²⁹ Devamında padişahın hevesine yahut valinin ayrıcalıklarına göre genişliği değişen eyaletleri şöyle sıralamaktadır.

Azerbaycan, merkezi Tebriz.

Giylan, merkezi Reşt.

Mazenderan, merkezi Barfuruş.

Irak-ı Acem, merkezi Tahran.

Fars, merkezi Şiraz.

Kirman, merkezi Kirman.

Horasan, merkezi Meşhed.

Gorgan, merkezi Esterabad.

Kurdistan, merkezi Kirmanşah.

Huzistan, merkezi Şuster.

Yazar şunu da eklemiştir: *“Bu eyaletler mıntika, nahiye, şehir, köy gibi çok sayıda küçük bölgelere de ayrılmıştır. Her biri şah tarafından imtiyaz olarak ülkenin büyüklerine verilmiştir.*”²³⁰

Bunlara ilaveten her eyalet yöneticisinin vezirleri, hizmetçileri, bekçileri, işçileri ve memurları vardı. Frizer, Feth Ali Şah’ın torunlarından babası Mazendaran valisi olan İskender Mirza hakkında şöyle yazmaktadır: *“Ayrı yönetimleri olmayan*

²²⁹Kont de Desersu,, *İran der 1839-1840*,(Çev. İhsan Eşrafi), Neşr-i Danişgahi, 1. bs. Tahran 1983, s.108.

²³⁰A.g.e, s.109; Muhammed Hüseyin Han i’timadüddeve,

birkaç küçük kardeşinin de böyle teşkilatı var. Şehzade Muhammed Kuli Mirza'nın yirmi beş çocuktan oluşan bir ailesi ile geniş bir haremi var. Bunlar yıllık masraf çok artırmış, çocuklarını kendisine bağlı diğer yönetim yerlerinde görevlendirerek yükünü hafifletmeyi düşünmüştü. Bu nedenle de yöneticilerin beraberindekilerle yerleşmeleri çok ağır oluyordu, zira küçük bir sarayın masraflarına ve buradaki hırslı erkâna tahammül etmek gerekiyordu.”²³¹

Yine Nasirü'd-din Şah zamanında İran'a gelen Ahmet Emin de yönetim tarzı hakkında şunları söylemektedir: *“Tahran'ın yönetimi Şahın üçüncü oğlu Nayibüssultana Kamran Mirza'ya verilmiş, kendisi buna ilaveten Harbiye Nazırlığı da yapıyor, Vezir-i Tahran unvanlı bir yardımcısı da var. Tahran'ın yönetimi üç idari merkezden (polis, maliye ve düzenleme) oluşuyor. Polisin yetkileri oldukça sınırlıdır. İran otuz beş vilayete bölünmüş. Vilayet yönetimi belirli bir peşkeş karşılığında veriliyor. Vilayetlerin taksimatı sabit değil. Çoğunlukla şehirlerin özel isim ve unvanları var; Darussaltana-i Tebriz, Darulilm-i Şiraz, Darulmülk-i Taberistan, Belde-i Tayyibe-i Hemedan gibi. Tebriz vilayeti önem bakımından ilk sırada geliyordu. İsfahan ve Horasan eyaleti ikinci derecede öneme sahipti.”²³²*

Sınır eyaletlerinin durumu da pek parlak değildi. Horasan sınırları hakkında Mecdülmülk risalesinde şöyle yazmaktadır: *“İran devleti, Rus devleti gibi bayındırlık ve uygarlık için çabalamak yerine, Türkmenleri zayıflatıp her eyalete de Türkmenleri külâh ve silahlarıyla korkutsun diye bir sultan yerleştirmişti. Sultanlar saltanatlarının devamı için asla Türkmenleri rahatsız etmeye razı olmazlardı. Ne zaman onların yağma yaptığını haber alırlarsa onları Horasan'ın içlerine davet*

²³¹ James BaillieFraser, *Sefername*, (Çev. Menuçehr Emîrî), Tus, Tahran 1985, s.253.

²³² “İran der Sâl-i 1311 hk”, Telhis ez Mecelle-i Berresiha-yi Tarihi, yıl 9, sayı 405, s.85 ve devamı.

*ederler ki yağma haklarını daha iyi alabilsinler. Onlar da nihayet İran devletinden yeni imtiyazlar elde ederler”.*²³³ Sınır boyları yöneticilerinin tavırları, buradakilerin başka ülkelere göçmelerine sebep olmaktaydı²³⁴.

Yazar İran hükümetine ülkeyi iyi yönetebilmek için şöyle bir öneride bulunmuştu:

1. İran otuz bölgeye ayrılacaktır.
2. Bu bölgelerden her biri vilayet adını alacaktır.
3. Her vilayet iki ya da üç eyalete bölünecektir.
4. Her eyalet iki ila beş nahiye bölünecektir.
5. Her nahiye iki ila beş bölüğe bölünecektir.
6. Vilayetin yöneticilerine vali denecektir. Her eyaletin başına nayibüleyale, her nahiye başına kaymakam, her bölüğün başına da müşerref denilecektir.
7. Bu otuz valinin tayini ve azli Padişah hazretleri tarafından yapılacaktır.
8. Vilayet bünyesindeki yöneticilerin tayini İçişleri Bakanı'nın bilgisi dâhilinde valinin yetkisinde olacaktır.
9. Her vilayette 50 sayılı kanun uyarınca bir yönetim meclisi bulunacaktır.
10. Bu kanunun hayata geçirilmesinden İçişleri Bakanı sorumlu olacaktır.²³⁵

²³³ Mecdülmülk, a.g.e, s.41.

²³⁴ A.g.e., ss.42-44.

²³⁵ Muhî-i Teba Tebayi, a.g.e, ss.35-36.

Ülke yönetimindeki en önemli sorunu rüşvet ve yolsuzluktu. Bu dönemde İran'da yönetim ticareti ve makam ticareti adları altında rüşvet başını alıp gitmişti. Şah için 'hediye ve peşkeş', din adamları için 'hakkulceale', tüccarlar için 'hakkulamel', bürokratlar için de 'rüşum' gibi çeşitli adlar altında haksız kazanç kapıları bulunmaktaydı²³⁶.

Taşranın durumuna geçmeden önce eyaletlerin farklı halk sınıflarına değinecek ve sonra buraların idaresi ele alınacaktır.

2.5. İran Toplum Yapısı

Bu dönemde İran toplumu yöneticiler, din adamları ve üreticiler olmak üzere üç gruba ayrılmıştı.

2.5.1. Âlimler, Ruhaniler veya Şer'i Kanun Uygulayıcıları

Âlimler ve ruhaniler dinin hükümlerini yorumlamakla görevliydi. Buna ek olarak eğitim sistemi ve okullarla ilgili meselelerden bunlar sorumluydu. Keşf-ü'l Garayip risalesinin şunları söylemektedir:

Hak ve gerçeğe Hidayet eden ve dini birleştiren, imamın vekilleri ve ünlü âlimlerin gelişmesi ve onların düzenli olması milleti koruması Allahın ilahi ödevlerini yerine getirmekle, aydınlığa ışık tutmaya yetersizlerdir. Zamanın getirdiklerine uygun olarak bugünkü şartlara göre davranırlar. Biliyorlardı ki, zulmü

²³⁶ Emîni, *a.g.e.*, s. 51; Hidayet, *Guzariş-i İran*, s. 115.

kaldırmakta yeni bir adım atarlarsa ve onun zararı halk ve İran devletine olup da halk çaresiz kaldığında kendi malını ve evladını, makamları siparişle edinirler. Hayırlı bir söz söylerlerse, Yüce Allah onlara yardım etmeyecektir... Devlet ve millet kuralları gözden düşecek. Çok çeşitli kurallardan dolayı adaleti sağlamak çok zor... İkiyüzlülük ve bencillik ulemayı ayırmış ve onları üçe bölmüş: Birinci derece ilmin gerekliliği, sabır, kibarlık, bozulmamak ve ev eşyasını korumak onları diğer işlerinden alıkoymuş, dilleri ağızlarında kılıçları kınında, şeriatın aslanıdır, kimseye saldırmaz! Eğer bir tane zulme uğramış insan ona itaat etse ve onun savunmasına girse ve çare dilense kendi çıkarlarına ters düşen en ufak bir şey olsa, çaresizce Mehдинin gelişine kadar sabret diyecek... Her biri bir koltuğa ve mihraba sahip olmuşlar, izinsiz ve büyük ulemanın haberi olmadan şer'i davalara bakıyorlar²³⁷.

2.5.2. Tüccar ve Esnaf Sınıfı

Bunlar, sayısız imtiyazlara sahip, ülke ekonomisine katkıda bulunan en saygın sınıf olarak kabul edilmekteydi. Genel olarak ticaret işi babadan oğla miras şeklinde intikal etmiştir. Bunlar genel olarak namuslu, iffetli ve inançlı olarak bilinmişlerdir. Halk birikimlerini saklamak ve değerlendirmek amacıyla paralarını bu kişilere emanet etmiştir. O zamanlar Avrupa'da yaygın olan banka usulü şeklinde ki görevi ciddi bir güvenle İran'da tüccarlar yürütmüşlerdir. Sınıf kurallarına uyarak işçi ve sanat grupları kendi başkanlarını seçmişlerdir.

²³⁷ Mecculmülk, *a.g.e.*, ss.25-27.

İşçiler fevkalade ciddi ve yetenekliydi. Bunlar ürettiklerini piyasaya sürmüşlerdir. İşçilerin ücretlerinde bir standart yoktu ve ücretler işverenlerin insafına kalmıştı.

2.5.3. Köylüler ve Ziraatçılar

Bu dönemde İran toplumunun büyük bir kısmı köylü ve ziraatçıydı. İran eyaletlerinde yaşayan insanlar aşiretler halinde göçebe tarzı bir hayat sürmekteydi. Her büyük aşiret kendi içinde küçük taife ve kollara ayrılmakta bu grupların her biri de kendi başkanlarını seçmekteydi. Bu örgütte aile veya kabilenin en yaşlıları saygı görürdü. Aşiretin tüm fertleri ittifak içindeydiler. Aşiretin menfaati için beraber hareket etmiş, birlikte savaflara katılmışlardır. Aşiret reislerinin geniş arazileri ve çok sayıda mülkleri vardı. Ekonomik güçlerini kullanarak aşiret fertlerinden birkaç bin kişiyi emirleri altına almışlardı. Hem ekonomik yönden hem de askeri yönden güçlü olan aşiret reisleri bir nevi küçük devletçikler oluşturduklarından daima devlet için problem olmuşlardı. Merkezi hükümet aşiretleri kendine bağlamak için onlardan rehineler alma yoluna gitmişti. İsyan veya herhangi bir olumsuz durumda bu rehineler öldürülmüştü²³⁸.

Kabile reisinin, kendi kabile fertlerine dayanarak oluşturduğu kudret ve nüfuz tıpkı şahın kendi reayasına dayanarak oluşturduğu güç gibiydi. Her kabile reisi kanun koyucu, kadı, komutan ve bazen de dini lider sayılmıştı. İlhan Sarayı, merkezi sarayın küçük bir örneğiydi. Bütün resmi uygulamalar çok az bir değişikliklerle orada da uygulanmaktaydı. İlhan kendi hükmettiği mıntikalarda kadir-i mutlaklı. O tahta

²³⁸Verheram, *Tarih-i Siyasi ve Sazman....*,s.131.

geçtiği sırada kendi kabile fertlerinin şikâyetlerini dinleyip gerekli hükümleri çıkartmış, emirleri de derhal uygulanmıştı.

Aşiretler devlet memurlarının işlerine karışmalarından ve vergi ödemekten hiç de hoşnut olmamışlardı. Devlet memurları aşiret gençlerinden asker toplamış ve aşiretlerden vergi tahsil etmiştir. Vergi aşiret reisi tarafından aşiret mensupları arasında bölüştürülmüştür. Toplanan vergiler hokkam aracılığıyla merkezi hükümete teslim edilmiştir²³⁹.

Her biri kendi içinde kollara ayrılan İran'ın en önemli aşiretleri, Kürt, Bahtiyari, Kaşkaî, Hamse Fars, Kuh-i Giluye, Memsini, Huzistan, Kirman ve Beluçistan, Azerbaycan ve Tahran civarındakilerden ibaretti²⁴⁰.

2.5.4. İran Çölleri Sakinleri

İran'ın çöl sakinleri kendilerine has bir yaşam tarzına ve özel kurumlara sahiptiler. “*İran Siyasi ve Diplomasi Tarihi*” kitabının yazarı bu konuda şöyle yazmaktadır: “*Beylerbeyi ya da aşiret yöneticileri bizzat padişah tarafından atanıyorlardı. Daruğе veya güvenlik işlerinden sorumlu kişi (Şehrbani), hâkim veya beylerbeyi tarafından tayin ediliyordu. Kabile reisleri, devlet memurları ve önde gelenler tarafından seçilirlerdi. Büyük aşiret reislerine devlet tarafından yüksek rütbeler verilmişti. Bunların yönetim alanları üzerinde mutlak hâkimiyetleri vardı. Bu durum merkezî hükümetin gücünü kaybetmesine neden olmuştu.*”²⁴¹

²³⁹Bina, a.g.e, s.72.

²⁴⁰Bina, a.g.e, ss.62-69.

²⁴¹A.g.e. s.70.

Bu dönemde vilayetin önemli mevkilerine gelmek isteyenler bunun karşılığında bir miktar para ödemekteydiler. Mansıp müzayedeye çıkarılmış ve en çok ödeme yapan makamın sahibi olmuştur. Müzayedeyi idare edenler güçlü insanları kayırmışlar sıradan insanların mansıp sahibi olup olmamasını pek de önemsememişlerdir²⁴².

Eyalet defterdarları genellikle işin ehli olmadıklarından insanlara zulmetmişlerdir. Hatta bilgisizlikleri o dereceye varmıştı ki padişaha ait toprakları vergiye bağladıklarını bile fark edememişlerdir²⁴³.

Bir risale yazarı, cahillerin iş bilmezliği ve uyuşuklukları nedeniyle devletin ömrünün kısaldığını beyan etmiştir. Ona göre elli sene boyunca hiçbir eyalete müfettiş gönderilmemiş, İran Devleti'nin vergileri hesaplanmamıştı. Aslında vilayetler ayrıcalıklı kişilerin süresiz tasarruf ettiği mülkleri gibiydi²⁴⁴.

Her yıl nevruzdan önce Mustovfiler vergi toplanması için talimatlar yazmıştır. Vergilerin bir kısmı çeşitli masrafları karşılamak için kullanılıp geriye kalanın da hazineye gönderilmesi gerekmekteydi²⁴⁵. Vergilerin doğru dürüst toplanması için vergiler somutlaştırılmış ve Boniçe tarzı tüm ülkeye yayılmıştı. Ancak yetkililer, cimrilikleri ve hırsları nedeniyle sürekli vergilerin artırılmasını istemişlerdi. Bu nedenle halk gereğinden çok daha fazla vergi vermek zorunda kalmıştı.²⁴⁶

²⁴² Mecidülmülk, *a.g.e*, ss.29-30.

²⁴³ *A.g.e*, s.32.

²⁴⁴ Kulam Hüseyini Zergeri Nejat, *Risaleye Siyasi Esri Kaçar* 1.baskı, Milli Kütüphane, Tahran 2001, s.141.

²⁴⁵ Mustovfi, *a.g.e*, s. 393.

²⁴⁶ *A.g.e*, s. 101.

Emir Kebir'in teşebbüsleri neticesinde 1850 yılında her biri bir mustovfinin gözetiminde olan vergi bölgeleri oluşturulmuştu. Böylece vilayetlerde vergi toplama konusunda tek yetkili mustovfi olmuştu. Mustofviler dört adet vergi defteri hazırlamakla sorumlu olmuşlardı. Vergi konusunda hazırlanan talimatların bir tanesi mustovfinin, diğer nüshası da yöneticide bulunmuştu. Hassa mustovfileri toplanan vergileri düzenledikten sonra bununla ilgili bir evrakı memleket mustovfilerine teslim etmişlerdi. Memleket mustovfileri ise merkezdeki mali işleri incelemişlerdir.

Arazi vergileri nakdi ve ayni alınıyor ve merkeze gönderilmekteydi²⁴⁷. Aşiretler askeri hizmetleri bulduğundan arazi vergisini ödememiş, ancak aşiret beyleri hayvanları için vergi ödemişlerdi. Göçebe aşiretlerden yayladıkları veya kışladıkları yerlerde konaklama vergisi alınmaktaydı. Eğer bunlar halise topraklarından konaklarsa ot vergisi de vermişlerdi. Devlet memurlarının masraflarını bulundukları bölgelerde oturan ahali karşılamak zorundaydı²⁴⁸.

Vilayette vergilerin toplanması ile ilgili Kazvini şöyle yazmaktadır: “*Her ne kadar vilayet için indirim yapılmışsa da hâkimlerin gelirleridir. Bunlar vergileri gerekli yerlere harcamıyorlar rüşvetle işlerini yürütüyorlardı. Her bir vilayette harap köyler için dahi divani vergilerinin toplanmasını istiyorlardı. Divani vergilerin toplanmasıyla yetinmedikleri gibi başka şeyleri toplamaya da meylediyorlardı. Valiler halkın durumunu bilseler elbette ahalinin durumunun düzeltilmesi için görevlendirileceklerdi.*”²⁴⁹

²⁴⁷Yektayi, Maliye-yi Kışver der Zeman-ı kaçar, ss.148-149.

²⁴⁸Yektayi, a.g.e, s.145.

²⁴⁹Kazvin, a.g.a, s.131.

Kazvini'nin Kanunname adlı eserinde yöneticilerle ilgili şu bilgiler verilmektedir: “*Vilayet memurluğuna gönderilen hâkim peşkeş²⁵⁰ kararına sahiptir. Her vilayet istidat kararını onlardan alır, yabancı devletlerde bu kanuna halkın satılması denilirdi. Hâkim peşkeş yetkisine sahip olduğundan dolayı gönlü ciddi bir şekilde fiyat arttırmadan yanaydı. Eğer padişah halkın riayeti hayalini taşıyorsa elbette peşkeş almazdı. Belki yöneticinin kendisi isterdi kendi ihtiyarına divan-ı alaya hizmet etsin diye bir şekilde “hükümet misafirliği” geleneğine göre devlete hizmet etsin diye. Çünkü hâkimler haindirler. Elbette vicdani olarak bakıldığında kusurlu olan devlettir.*”²⁵¹

Vilayet idarecilerinin halktan talep ettiği şeylerden biri de her yılın sonunda “iş farklılığı” şeklinde isimlendirilen vergilerdi. Mecidülmülk kendi risalesinde ki beyanında uygulanan adaletsizliklere şu şekilde işaret etmektedir: “*Hükümetin ezdiği grup olan İran’ın fakir ve düşkünleri, yönetimden yakınıyorlardı. Lisanı hal ile ‘külli riyaset’e tapıyorlardı. Yılın sonunda ‘iş farklılığı’ Tefavüt-i amel²⁵² olarak isimlendirilmişti. Bu kimin hükmündedir? Padişah adalet ve insafla idarecilerin saldırılarının ne şekilde olduğuna dair her yere ferman gönderir... O bahsi geçen Tefavüt-i amel köyün ileri gelenleri için zahmetsiz kazancın sebepleridir. Zira onun karşılığında iki üç kat alıyorlar. Görevler ve ‘istisvabi’ halka bölüştürüyorlar ve kalan son parçayı da elde etmenin yollarını arıyorlar... Yıllarca fakirler ve zayıflar asıl vergileri ödemekten acizlerdi ve kim tarafından verildiği bilinmeyen cezalarını da çekmelilerdi. Kuşkusuz bu yükü taşıyor ve devletin devamı için de dua ediyorlar!*”

²⁵⁰Peşkeş: Hediye adı altında bir çeşit rüşvet.

²⁵¹Kazvini, a.g.e, ss.83-85.

²⁵²Tefavüt Emel: İş farklılığı adı altında rüşvet ismi

Bu Tefaviüt amelden ve ‘Gayib mahal(gizlenmiş mekânlar)’ ve ‘mütevaffık’ dan yeni bir ticaret ortaya çıkmış ki bu müzayede pazarına benzer. Bir fark vardır ki o da şudur: müzayede pazarı ve muamelesinden hiç kimse yasaklı değildir ve bu pazardan ise devlet tarafından eğitim görenler yasaklıdırlar. Onların özellikleri padişahın onların düzenli maaşlarına daha meyilli olmasıdır.”²⁵³

Muhammed Şefi’-i Kazvini Kanun-ı Kazvini kitabında peşkeş geleneğinin İranlı kadıların yürütüldüğünü dile getirmektedir. Ona göre bu durum İran toplumu için bir talihsizlikti. Çünkü eğer peşkeş iyi bir şey olsa diğer hükümetler de bu usulü icra ederlerdi²⁵⁴.

Gozareş-ı İran kitabına göre İran vergileri yaklaşık iki kurur²⁵⁵ idi. İki-üç bin de peşkeş geleneği ile hazineye girer bu miktar eğer adaletli bir şekilde elde edilmişse önemli olmazdı. Hâkim(yönetici) ve amalin (işçiler, görevliler) saldırıları halkın yükünü ağırlaştırıyordu, ordu ve yöneticiler vilayet halkına yük olmaktaydı. Hakanın (padişahın) çocukları halkın en büyük yüküydü ki her bir vilayeti yönetiyordu ve hiç kimsenin şikâyeteye dahi kudreti yoktu. Biliniyor ki İran’a yer patatesi getirmişlerdi. Şah şöyle demişti; “*Bize ne peşkeş verecekler ki öldürme izni verelim.*”²⁵⁶

Mirza Malkum Han Nazımuddevle'ye göre İran'da yönetimi tehdit eden ve tüm vilayetlere yayılmış olan bir veba vardı. Bu hastalık devleti, şehirleri, insanların geleceğini yerle bir etmekteydi. Bu korkunç belaya İran'da “müdahil” denilmişti. Ne

²⁵³Mecidülmülk, *a.g.e*, s.85-87.

²⁵⁴Kazvini, *a.g.e*, s.85-87.

²⁵⁵Kurur o dönemde 500.000 tümene tekabül eden para birimi.

²⁵⁶Hidayet, *Gozariş –i İran*, s. 48.

yazık ki hiçbir vezir bu vebayı bertaraf etme gücünü kendisinde bulamamıştı²⁵⁷. Yine ona göre İran devletinin yönetim anlayışı eskimiş olduğundan var olan idari sistem iki üç bin yıl öncesinin uygulamalarından ibaretti²⁵⁸.

Müşiruddevle iktidara geldikten sonra eyalet vergileri konusunun düzenlenmesi için büyük çaba harcamıştı. 1872 yılında rüşveti önlemek amacıyla *Mali Birlik* yazısını kaleme almıştır. Burada devlet memurlarının rüşvet almalarından yakınmış, bu şekilde devlet büyüklerinin bu kötü alışkanlıklarını terk etmeleri için gayret etmişti. Rüşvet alanların azledilip, cezalandırılacakları konusunda tehditler savurarak yöneticileri yola getirmeye çalışmıştı²⁵⁹.

Bu dönemde kaleme alınan risalelerden her biri benzer toplumsal sorunları ele almış ve ülkenin daha iyi idare edilebilmesi için çeşitli çözümler, öneriler getirmişti. Tanzimat Defteri'nin yazarına göre Avrupa'da iki çeşit fabrika vardı. Bunlardan biri teknoloji, diğeri ise kanun ve insan üretir. Kitaba göre bir vilayetten vergi alınacaksa ilk önce bu işin kanuni alt yapısı hazırlanmalı ve vergiler bu kanuna göre toplanmalıydı. Böylece vergi tahsildarları kanunlara göre hareket edecek ve bu şekilde keyfi uygulamaların önüne geçilecekti²⁶⁰.

Kazvini'ye göre İran geleneği gereğince vilayet yöneticilerinin adamlarının maaşları yoktu. Yönetici atandığı zaman onun maiyetine beş yüz amele verilirdi. Hâkim çete hizmeti karşılığında amelelere peşkeş verirdi. Bunların her birinin yüz

²⁵⁷ Muhit Teba Tebayi, s.6.

²⁵⁸ A.g.e, s. 12.

²⁵⁹ Mustovfi, a.g.e, s.117.

²⁶⁰ Muhit, Taba Tabayi, a.g.e, ss.16-17.

tümenden beş yüz tümene kadar masrafları vardı. Bu masraflar da şüphesiz halktan alınmıştı²⁶¹.

Genel olarak bu dönemde İran'da yaşam koşulları çok kötüydü. Ulaşım sorunlu, can ve mal güvenliği önemli bir sorundu. Bu durumda doğru dürüst vergi toplanamadığından memurların ve ordu mensuplarının maaşları düzenli bir şekilde ödenememişti. Bu nedenle askerler görevini yerine getirmemiş, fırsatını buldukça ordudan firar etmişlerdi. Bu şekilde düzen günden güne daha da bozulmuştu.

Düzensizlik o kadar ileri boyuta varmıştı ki kimin vali olduğu bile tam olarak bilinemiyordu. Bu nedenle başkaları devlet adına vergileri topluyor ve topladıklarını devlet muhaliflerine aktarıyorlardı. Böyle bir kaos ortamında ahali haklı olarak vergi vermek istemiyor, vergi tahsildarlarına direniyordu²⁶².

Vergilerin toplanmasında özellikle güney eyaletlerinde sorunlarla karşılaşılıyordu. Sedik'ü-l Mülk'ün gönderdiği telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla top-tüfek kullanılmadan vergilerin tahsil edilmesi mümkün olmuyordu. Ahali vergi ödememek için örgütleniyor ve devlet güçlerine karşı direniyordu²⁶³.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki bu dönemde İran bir kargaşa ortamına sürüklenmişti. Kötü gidişata son vermek için reformlar yapılmışsa da bunlardan istenilen sonuç elde edilememişti. Yönetimde köklü değişiklikler yapılamadığı için ıslahatların ömrü çok kısa olmuş, kanunsuzluk, rüşvet ve kötü yönetim başını alıp gitmişti.

²⁶¹Kazvini, *a.g.e*, s 88.

²⁶²*A.g.e*, s.184.

²⁶³*A.g.e*, s.187.

3.BÖLÜM

İran’da Kurulan Matbaalar

3.1. Matbaanın Tarihi Gelişimi

İran’da *çap hane*, *basım hane* ve *matbaa* olmak üzere üç tabir kullanılmaktadır. Matbaa, Arapça bir kelime olup *tab’ etmek* anlamına gelmektedir. Takizade, *basma* kelimesinin Türkçe olduğunu ileri sürmekte, Osmanlı Türkçesi’nde *basmak* fiili manasına geldiğini ve Batı Türkçesinde *basmağ* olarak kullanıldığını iddia etmektedir. Tab’ etmenin basmak olarak kullanıldığını da eklemektedir. Kelimenin aslı tam olarak bilinmemekle birlikte *Moğol* menşeli olduğu üzerinde durulmuş, bu dönemde Moğol hükümdarlarını tasvir için *basma* kelimesinin kullanıldığı kaydedilmiştir²⁶⁴. Muhtemelen harflerin kullanılması ve yerleştirilmesi sırasında uygulanan basınçtan gelmektedir.

Bazı araştırmacılar *çap* kelimesinin *çav*’dan geldiğini, Âbaka Han’ın oğlu Khaton Han zamanında Farsçaya girdiğini söylemektedirler. Kâğıt paraların basımı için kullanılmıştır²⁶⁵.

²⁶⁴Hasan Takizade, “Çaphane ve Ruzname Der Iran” (Tah. Abdulkirim cerbezdedar), *Mecelle-İ Kaveh*, şumare v, devre-i cedit, Esatir, Tahran 1970, s.11.

²⁶⁵Şirin Beyani, *Din ve Devlet Der Iran Ahd-İ Moğol* I, Tahran, 1992, s. 456.

bu tabirleri buralara bağlayarak okumuşlardır. Hindistan dilinde *çap*, *mihr* yâda *mühür* manasında kullanılmıştır. Parçaları mühür ve tahta kalıplarla oymak suretiyle birleştirdiklerinden *çehapaniya* ve *çehapare* olarak söylemişlerdir. Tab' etme sanatı bu şekilde yani mühür vurma ve tahta kalıplara işleme şeklinde geliştiğinden *çehapaye* şeklinde kullanılmaya devam etmiştir²⁶⁶.

Tarihin en eski medeniyetlerinden birini oluşturan Çinliler, matbaa ve kitap basmayı 712-756 yıllarında icat etmişlerdir. Kalıplar yaparak kitapların basımını gerçekleştirmişlerdir²⁶⁷. Ancak bunun için hem çok masraf yapmışlar ve hem de çok para sarf etmişlerdir. Moğol dönemi vezirlerinden Reşidü'd-din Fazlullah, ilk defa Çin'in matbaa tekniğini dile getirmiştir²⁶⁸. Ancak matbaanın teknik olarak kullanılması ve tahta kalıplardan kurşun kalıplarına geçilmesi 1450'de alman Gutenberg tarafından sağlanmıştır²⁶⁹. Hareket eden metal harflerin kullanılması ilim dünyasına ve medeniyete büyük katkı sağlamış ve kullanım alanı yaygınlaşmıştır. Matbaanın icadı insanlığa büyük hizmet yapmış, aşamalı olarak Almanya'dan sonra Fransa, Hollanda, İngiltere, İsviçre ve İtalya'da kullanılmaya başlamıştır. İran'ın matbaa ile tanışması on üçüncü asrın ilk yarısında olmuştur. Fakat bu kâğıt paralar daha sonra halk arasında pek kullanılmamıştır. Müctebi Minevi, bu kelimenin çaptan gelmediğini, yaklaşık yüz kırk yıl önce yazılan İran seyahatnamelerinde tab ve çap kelimelerinin

tekrarlandığını ve Mısır'dan önce İran'da kelimenin

kullanıldığını söylemeye gerek duymayacak kadar sarih olduğunu kaydetmiştir. Muhtemelen Farsça konuşan Yahudiler önceden matbaa kullanmayı

Bazıları Türkiye ve Mısır'daki kitapların basımını *tab* ve *tabaāt* olarak bildikleri ve biliyorlardı. Zira 1546 yılında İstanbul'da Tevrat'ın bir nüshası Hatt-ı Raşî İbberi-i bir kısmı da Hindistan'daki kitapların basımını *çap* ve *çhape* olarak gördükleri için

²⁶⁶Müctebi Minevi, *Tarih Ferheng, Ba Karvan-i Marifet, Tarih-i Temeddün*, Harezmi Tahrir 1973, s.427.

²⁶⁷Mudur Şaneçi, Kazım, *Macmua Makalat*, Astan-I Kutsu Razavi, Maşhed 1995, s.43.

²⁶⁸Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih* (tash. Behmen kerimi), Tahrir 1995.

²⁶⁹Sued Del, *Tarih Kitap: Az Kohantarin Devran Ta Asr-I Hazır*(Çvr. Mohemed Ali Haksar), Meşhed, Astan-i Kutsu Razavi,1993, s153

Farsı olarak basılmıştır²⁷⁰. Daha sonra yarım asırdan fazla yani 1607’de bu ilk nüsha Krimit Misyonerleri tarafından İsfahan’ın Culfa şehrine götürülmüştü. Buradan o dönemde İran’ın payitahtı olan ve Ermenilerin yaşadığı şehrindeki Vanek Kilisesi’ne götürülmüştü. Burada büyük zorluklarla *Zebur Davut (Sağmus)* ve daha sonra *Ruhani Papazların Hayat Hikâyesi* ismiyle Ermeniceye çevirip neşretmişlerdi²⁷¹.

Matbaa, ilk defa 16. asrın sonlarında ve 17. asrın ortalarında (1640) İranlı Ermeni tüccarlar tarafından İran’a getirilmişti. Ermeni harfleriyle satın alınarak İsfahan’ın Culfa şehrinde getirilmişti. İlk olarak Ermenice birçok kere kitaplar basılmıştı. Takizade, matbaanın Osmanlılardan önce İran’a geldiğini iddia etmektedir. Zira İngiltere’deki *Daire-i Maarif-i İngiltere* “Ermeni Edebiyatı” maddesinde, Ermenice yazılan büyük bir sayfanın 1050’de İsfahan’ın Culfa şehrinde tab’ edildiği kayıtlıdır. Bu sayfanın konusu ise *Çöl Pederlerinin Raporu* ismini taşımaktadır. Bu hikâyeden anlaşıldığına göre Arap matbaasının İran’a girişi Osmanlıdan önce olmuş, 1728/1141’de Arap tab’ı İran’a gelmiştir. Bununla ilk basılan kitap ise Türkçe tercüme olana *Sahah-ı Cevheri*’dir. Diğer harflerle basma Osmanlıdan daha öncedir. 1488-1489/894’te ilk matbaa binası Yahudiler tarafından İstanbul’da inşa edilmiştir. 1546-1547/953’te ilk Arapça kitap olarak İbrani harfleriyle Tevrat basılmıştır²⁷².

İlk Farsça kitaplar Hindistan’da basılmıştır. Hindistan İngiliz işgaline uğradığı sırada buranın resmi ve halk kültür dili olarak Farsça egemendi. *Doğu Hindistan Kumpanyası* görevlileri halkı idare etmek, emirleri yayınlamak için mecburen Farsçayı kullanmışlardı. Bunun ilk belirtilerini 1774’te Doğu Hindistan

²⁷⁰Nasireddin Perviz, *Tarih-i Ruznamenigari-i İraniyan ve Diğer Paresi Nevi San*, C. Peydayeş, 1998.

²⁷¹Hasan Takizade, *a.g.e*, ss.526-530.

²⁷²*a.g.e*, s. 528.

Kumpanyası'nın kararlarının İngilizce ve Farsça olarak basılmasında anlamaktayız²⁷³. Ancak matbaanın İran'a girişi diğer medeniyet unsurları gibi geç olmuştur. Bu konuda Avrupalı seyyah Tournier, burada basılan kitaplarda beyaz kâğıdın ve kaliteli mürekkebin kullanılmadığını söylemektedir. Diğer taraftan Ermeni gençlere yazmayı öğretmek istemediklerini sadece İncil'i yazmayı öğrendiklerini ve kitap yazan yazıcıların ekmeklerinden olmasını istemedikleri için matbaa işlerinin aksatıldığını kaydetmiştir²⁷⁴.

Fransız seyyah Şarden ise *Büyük Seyahatname* isimli eserinde İranlıların bugüne kadar yüzlerce defa matbaayı istediklerini faydasını ve zarureti bildiklerini ama şimdiye kadar başarılı olamadıklarını söylemiştir. Şahın nezdinde itibarlı ve ilim sahibi olan sadrazamın, kardeşinin 1676/1087'de kendisinden matbaanın öğrenilmesi için Avrupa'ya gönderilmesini teklif ettiğini ve böylece İran'a matbaayı getirmek istediğini kaydetmiştir. Ayrıca kendisine Arapça ve Farsça kitaplar verdiğini, onun da bu kitapları Şaha gösterdiğini ve izin aldığını; ancak paraya sıra geldiği vakit bunun gerçekleşmediğini söylemiştir²⁷⁵.

Şarden'den yüz yıl sonrada İranlılar matbaayı ilgi göstermediler. Elbette Safevi hanedanının yıkılmasından sonraki kargaşa ve Eşariye ve Zendiye dönemlerinin savaşlarını bu hususta görmezlikten gelmemek gerekir. Ama bu dönemde de bu tekniğe ihtiyaç duyulduğunda matbaayı kurma imkânı olan bazı sektörler de vardır. İran devlet adamları tarafından meziyetlerin varlığı kabul edilmekle birlikte matbaanın geç girmesinin nedenleri incelenebilir.

²⁷³ Pervin, a.g.e,s.19.

²⁷⁴ Jean Baptiste Tavernier, *Sefername-i Taverniye*, (Çvr. Hemid Erbab Sirani) Nilufer, c.2, Tahran 2004, s.597

²⁷⁵ Jean Chardin, *Seyahatname-i Şarden*, (Çvr. Muhammed Abbasi), der. Atik ve Bastani, Baskı 2, C.4, Tahran 2009 , ss.274-283

3.3. Devlet Eliyle Kurulan Matbaalar

Kaçar döneminin ileri gelenlerinden Şehzade Abbas Mirza Nâibbû's-Saltana ve onun veziri, Kaim makam Ferahani İran çağdaş kültür ve uygarlığına ulaşmak için ilk adımları atmışlardır. Mirza Abbas, te'lif ve tercümeğe yönelmiş ve onu yaymak için Tebrizli Mirza Zeynel Abidin'den teknik basım öğrenmiş ve ilk matbaayı Tebriz'de kurmaya çalışmıştır.

İlk matbaa Feth Ali Şah zamanında Tebriz'de kurulmuştur. Takizade bu hususta; *“1233/1818 yılında Tebrizli Ağa Zeynel Abidin'in basım haneye typografi (matbaacılık) özel ismini verdiğini, sultan Abbas Mirza Nâibbû's-Saltana himayesi altında harf basımını Tebriz getirdiğini, Azerbaycan valisi olduğu dönemde küçük bir matbaa kurduğunu ve bir müddet sonra ‘Fetih Name’ adlı bir kitap tamamladığını...”* rivayet etmektedir. Bu kitap İran'da Arap harfleriyle basılmış ilk kitaptır. Bu kitabın yazarı Ebu'l Kasım 1227/1812'deki Rus-İran savaşından hikâyeler anlatmıştı. 1228/1813'te *Sulh name-i Gülistan* (Gülistan Antlaşması) imzalanmıştır.

Bu düzen ilk çap hane olarak bilinmekle beraber, Sulh name-i Gülistan'dan sonra Rusya'dan İran'a girdiğinde basımevi olarak adlandırılmıştır. Azerbaycan eyalet amirlerinden olan Mirza İsa Han'ın ilk eseri *Risde-i Cihadiye* bu basımevinde basılmıştı. Mirza İsa Han'ın oğlu Mirza Ebu'l Kasım'ın eseri olan *Fetihname Risale-i Cihadiye*'den kısa bir bölüm de basılmıştı. Seçkin üstat bilinen ilk makalesinde; Şirazlı Mirza Salih'in bilim ve fen eğitimi için arkadaşıyla 1235 Muharrem /1819 Kasım ayında İngiltere'ye gittiklerini yazmaktadır²⁷⁶.

²⁷⁶ Mahbub-i Erdekani, *a.g.e*, ss.212-213

Tebriz’de, Sultan Abbas Mirza Naib herkesi uygun işlerde görevlendirmiş, İngilizce, Latince, Fransızca öğrenen Mirza Salih mütercim olduktan sonra İran’da Farsça bir kitap basmak için Tebriz’de işe koyulmuş ve basım aletini İran’a götürmüştü. Şirazlı Mirza Salih’in *Sefer Namesinde* matbaanın İran’a girişinin 1235/1820 yılında İngiltere’den getirilen makine ile olduğu ortaya yazmaktadır. Ancak 1235/1820 yılından iki yıl önce Tebriz’de ki matbaanın Rusya’dan getirilmiş olduğunu da söyleyen araştırmacılar vardır²⁷⁷.

1233/1818 yılında Tebriz’de basılan Mirza İsa’nın *Risale-i Cihadiye* kitabı Tebriz’deki çap haneden çıkmıştı. 1233/1818 basımında en beğenilen nitelikleri ve çeşitli harfleriyle 1234/1819 yılında Tebriz’de basılan bu risalenin diğer nüshaları Milli Kütüphanede mevcuttur. Muhammed Bin Abdulmesbur Hubi’nin *Çiçek Aşısı Risalesi* adıyla toplayıp tercüme ettiği, Kaim makam’ın eseri olan *Tıp Risalesi (risale-i pezişki)* yayınlanmamıştır. Fakat 1240’dan (1825) önce basıma girdiği tahmin edilmektedir. Bu zamandan sonra Tebriz Devlet Matbaası *Tebriz Saltanat Dairesi* olarak anılmıştır²⁷⁸.

Bu bilgiler göz önüne alındığında Şirazlı Mirza Salih’in iki tane basım makinesini İran’a getirdiği ve Tebrizi Ağa Zeynel Abidin’in bu girişimden haberdar olmadığı açıktır. Muhtemelen Zeynel Abidin bu girişimleri bilmediği için olağanüstü elçilik üyeliği için gittiği Petersburg’dan diğer birkaç cihazı da Tebriz’e getirmişti²⁷⁹. Şirazlı Mirza Salih basım cihazlarından birkaçını Hilafet Dairesi’ne yani Tahran’a götürmüştü. Takizade, Feth Ali Şah’ın Mirza Zeynel Abidin’i 1825’te Hilafet

²⁷⁷ A.g.e, s. 214

²⁷⁸ Nasıruddin Pervin, , a.g.e., s.20

²⁷⁹ a.g.e., s.214

Dairesi'ne çağırıldığını belirtmiştir. Mirza ondan sonra Mecid Ali'yi harflerin basımı için Tahran matbaasına yollamıştır.²⁸⁰.

10 yıl önce Tebriz'de başlayan Typography yani harflerin basımı 1845'te ortadan kalkmıştı. 1831'de Rus *Esbab-i Muhtesir-i*, taş basımı yani litografiyi (taş basımı) Tebriz'e getirmişti. Ama 1840 yılına kadar çok fayda sağlayamamıştır O tarihten sonra iyi işler yapmış ve 1843'te Aga Abdulali Esbab lithograpyi Tahrana getirmişti²⁸¹. Aynı yıl Tahran'da *Nehşesteyn* kitabını taş üzerine tab' etmekle uğraşmıştı. Bu çap hanede 1824'te *Muherrike'l Kulüp* isimli, Molla Mehdi-yi Nerapi'nin kitabı basıma verilmişti. Miza Abdullah bin Fazllulah'ın topladığı *Mo'cem fi Asar-i Melike'l Acem* ve *Tarih-i Peter Kebir* kitabı onun çabasıyla tamamlanmıştı. Basım işleri yoğunlaşınca Ağa Abdul Ali birkaç iş yerini Aga Mir Bakır'a teslim etmişti. Taş matbaa Şiraz Üniversitesi'nde takriben 1838'te kurulmuş; ama burada sadece bir kitap basılmıştır. İsfahan'da takriben 1844'te lithography işi başlamış ve Molla İbrahim'in topladığı *Risole-i Hüsnîye* tab' edilmişti²⁸².

Fransa'nın bilinen yazarları 1902'de *Matbaa der Haric ez Fresgisten* kitabının Paris'te tab' edildiğini, İran'da matbaanın başında bulunan Dr. Kutun'un 1822 senesinde Mirza Cafer isimli bir gence matbaayı bu şehirde kurdurduğunu söylemektedir.²⁸³

Merhum Muhammed Ali Han ilk matbaa konusunda *İran Gazetesi Tarihi*'nde şöyle yazmaktadır: “1825 yılı sırasında Abbas Mirza Naib taş matbaa cihazını

²⁸⁰ Takîzâde , a.g.e, s. 528

²⁸¹ Lithography

²⁸² Takizade, a.g.e., 528

²⁸³ A.g.e, s. 529, Alıntı Silvester de sacy

getiren, o sanatı da öğrenen, Tebriz'e o cihazı getirip kuran Tebrizli Mirza Caferi'yi Moskova'ya gönderdi.”

Ağa Meşhedi-yi Esed Tebriz'e basımın nasıl geldiğini şöyle rivayet etmektedir: “*Tahran Veziri Şirazlı Mirza Salih, Mirza Esedullah Mani'yi çok masraf ederek basma sanatını öğrenmesi için Petersburg gönderdi ve adı geçen şahıs geri döndükten sonra Tebriz'de Ağa Rıza'nın yardımcısına taş matbaayı (lithography) tesis ettirdi ve Mirza Hüseyin'in hattını o matbaada bastırdı.*”

Mehdi Nerragi'nin *Moherregu'l Gulub* adlı 1832'de basılan Mehdi Nerragi'nin eseri, 1824'te Tahran'da basılan Muhammed Bâkır Meclisi'nin *Celalu'l Uyun* ve *Eyni'l Hayat* ve 1831'de basılan *Heyatu'l Gulub Mehtaf* eserleri, Muhammed Refi Vaz-Geazvi'nin eseri olan *Eb-vabu'l-Cenan*, Rahmet Ali Cevanpur'un *Aruz ve Kafiye* kitabı basılan en önemli kitaplardandır.

Tebriz, Tahran, İsfahan ve Şiraz'dan sonra Urmiye şehrinde 1840'tan itibaren Amerikalı Hıristiyan misyonerler Arapça, Süryanice ve İngilizce harfli dizgi baskısı bir matbaa icat etmiştir. Urmiyede'ki ilk müjdecilerden Amerikalı Dr. Perkin *İran'da 8 yıl* adlı kitabında ilk matbaaları hakkında şöyle yazmaktadır: “1825-1840 yılında küçük ve taşınması mümkün matbaayı Amerika'dan getirdiler. Dua kitaplarının bazılarını Süryani dilinde bastık, şehrin Müslümanları da matbaanın gelişinden memnun oldular. Urmiye'li müneccim başı bizim badirenizi geri çevirdi ve 1257/1841 yılında onun takvimi basmamızı ve eski Süryani dilinde Zebur basmaya başlamamızı istedi.”²⁸⁴

²⁸⁴Erdekani, a.g.e, s.214, alıntı DR.J. Perkin

Bununla birlikte İran'a ilk dizgi baskısı girmiştir. Fakat uzun bir müddet ortadan kalkmıştı ve taş basması canlılık kazanmış, Türk ve Arap ülkelerinin aksine harfle dizgi baskısı İran'da ve Hindistan'da yerini taş basmasına bırakmıştı. Bunun kanıtı olarak İranlıların ilgilendiği İran kültüründeki sanatsal yaratıcılıkların çok önemli konulardan biri hat olarak bilinmektedir. Revaçta olan ilk sanat basımını İran'da istememişlerdir. Harfle dizgi baskısının yayınlanması ve yaygınlaşmasıyla bu milli sanat ortadan kalkmış ve bu sebeple taş basımı revaçta olmuştur. Diğer taraftan İran ve Hindistan'daki baskı değişimin ilk on yıllık dönemlerinde henüz okuyucuları gözleri saf yazıcılarla tahta basımın ve harf basımını eğrileri olmasına rağmen aşına değildir. Buna ek olarak dizgi baskısı harflerini aşındırmış ve törpülemişlerdi. Yeni harflerin gelmesiyle basım hanenin işleri durmuştu.

İran'da litografiye kötü bir alamet gözüyle bakılmıştı. Maalesef bu çap hanelerden daima bazı konularda kin ve endişe duyulmuştu. Her fırsatta bu kültürel mekânları yağmalayarak ele geçirmişlerdi. Böylece çap hane gelişmeye imkân bulamamıştır²⁸⁵. Taş basımının kolaylıklarını, aletlerinin ve gereçlerinin faydalarını, çap hanenin revaçta olduğunu görmezden gelmişlerdi. Nasirü'd-din Şah Fransa'ya yolculuğu sırasında Arap ve Fransız harflerinin kullanıldığı bir çap hane makinesini beş yüz Osmanlı lirasına satın almış ve o makineyi Tahran'a göndermişti²⁸⁶.

Velihad Muhammed Ali Mirza zamanında küçük bir matbaada İbnu'l Hadidi'in topladığı *Şerh-i Nehce'l Belağ*e kitabı basılmıştır. Resimli matbaa ilk kez Tebriz'de Muhammed Şah zamanında kullanılmış 1843 yılında *Manzume-i Leyli ve*

²⁸⁵ Yehya Ariyepur, *Ez Seba Ta Nima*, İlmi Ferhangi ve Zavvar, C 1, Tahran 2008, s.232.

²⁸⁶ Takizade, , *a.g.e*, s.530.

Mecnuni eseri resimli olarak basılan ilk kitaptır. 1848/1264 Dede Fuzul-i Bağdadi'nin yirmi siyah resme sahip Divan-i Turki adlı eseri basılmıştır.

Bu dönemin matbaalarını devlet matbaaları ve özel matbaalar olarak ayırabiliriz. Devlet matbaaları; Tebriz Saltanat Dairesi, Tahran Hilafet Dairesi ve İsfahan'da olmak üzere üç matbaayla sınırlıdır.

Devlet Matbaasında Basılmış Kitapların İsmi Şunlardan İbarettir:

1-*Rozname-i Sefer-i Frengistan*, Nasirü'd-din Şah, 1328.

2-*Sergožešt-i Ma'suge Nigab-i Ahan*, 1328.

3-*Nohbe-i Sihipri*, Abdurrahim Talbuf, 1329.

4-*Doure-i Tarih-i İnkılâbı-i Kebir Fransa*, El Kesander, Tercüme, Yusuf Murtaza Tebrizi, 1313

3.3.1. Humayuni Matbaası

Devlete ait olan Humayuni Matbaası'nda iki eser basılmıştır:

1-El Fazı Mütegabihi Mutedourl Der Zeban-i Farsı, Muhammed Hasan İtimadulsultan, 1300.

2-*Şerh-i Nehce'l Belağ*e, Muhammed Salih İbn-i Muhammed Bezeğeni, 1320.

3.3.2. Hükümdarlık Matbaası

Hükümdarlık matbaası ilk kez Abdullah Kaçar ile kuruldu. Kanun seçimleri ve meclis şu'rası kitaplarının basıldığı ilk matbaadır.

Bu Matbaada Basılan Kitaplar Şunlardan İbarettir:

1-Yek Sol Der Koşun-i Fransa, Abbas Mirza Bin Ferman Ferma,1319.

2-Sefername-i Mobar Ki Şahinşahi,,Muzafferuddin Şah,1319.

3-Fevaid-i Nasır-i, Halil Sefafi,1320.

4-Kefayetu'l İlim, Hasan Ruşdiye,1320.

5-Vesayili'l Muhabbin, Ca'fer Bin Hüseyin Şoşteri,1320.

6-Vesayil-i Muzafferi, Ala Tebatebayi Tebrizi,1320.

7-Kanun-i Hidmet-i Gezagi, Polkanik, Tercüme: Meşiru'l Devle,1321.

8-Manen Lesku, Abe Pervest, Tercüme; Ebu'l Kasım Suruş, 1322.

9-Tesfiru'l Fıthurrazi, Ebu'l Fethrazi, Tercüme; Muhammed Kazım Tebatebayi, 1323.

10-Risale-i Hoca-i Mirza Sadık Tebrizi, Saik Tebrizi,1323.

11-Ma'rifetu'l Beda-i Filfünun, Losun Duşez, Tercüme; İso Tabib.

12-Nasihu'l Rumuz, Mahmud Bin Yusuf Mazenderani,1324.

13-Usul-i İlmi Ca'feri, Abdurrezzak Han,1327.

14-Klasik (Seyyid-İ Hikayet)Tercüme Ve Te'lif; Halil Segafi,1328

15-Kavanin-i Fransa, Lopoldemabi Loler, Tercüme; Muhammed Ali Haşmed Sultan,1328.

16-Hümayun name, Bedayi Nigar (Bita).

Bunun dışında *Özel Meclis Matbaası* bağımsız olarak çalışmıştı. Fakat devletin kontrolündeydi. Bu matbaanın müdürü Mirza Seyid Muhammed Sadık Tebatebayi idi. Bu matbaa basıldığı bilinen yalnız bir kitap mevcuttur ve o da Melik Han'ın eseri olan *Risale-i Usul-i Temedden* eserdir (1325).

3.4. Özel Matbaalar

Özel matbaalar içinde en faal üç matbaa bulunmaktadır. Bunlardan Güneş Matbaası ilk özel matbaa olmasının yanı sıra mükemmel bir teşkilata sahipti. Bu matbaanın faaliyet tarihi 1305-1324/1887-1907 yılları arasını göstermektedir. 1324/1907'de son kitabı tab'ından sonra tatile girmiş olan matbaanın malzemeleri *Doğu Matbaası* 'na taşınmıştı.

Güneş Matbaasında Basılan Kitaplar Şunlardan İbarettir:

1-Mulakat-i İlmi Ve Siyasi, Muhammed Nasır Bin Ca'feri,1305.

2-Tefahiye, Aristo, Tercüme; Baba'l Fazıl Keşani.

3-Pihnahen Şahan, Baba'l Fazıl Keşani, 1311.

4-Sefine-i Talibi, Talibuf, 1319.

5-Gadet-i İngilizisi, Tercüme; Ali Gelihan.

6-Esru'l Şehadet, Muhammed Bin Mehdi Eşrefi, 1322.

7-Ladan-ı Kamelya, El Kesander Duma, 1322.

8-Hikayet-i Hermez Mısri, Corci Zeydan,1322.

9-Sergazeşt-i Armanus, 1322.

10-Merate'l Aşigin, Rızagali Mirza Mecnun Muragei,1322.

11-Turbetu'l Nebiyat, Tercüme; Azizullah Bin Muhammed Ali Han, 1323.

12-Feth-i Endülüs, Corci Zeydan, Tercüme; İbrahim Han, 1322.

13-Jil Belos Löşaj, Tercüme; Muhammed Kirmanşahi, 1323.

14-Nizanname-i İdare-i Nezaret, Mohsul-i İbrişim İran, 1323.

15-Puluerzhi Bernarden Dosen Pir, Tercüme; İbrahim Neşad, 1324.

16-Tarihi Çin, Tercüme; Muhammed Nedimu'l Sultan.

17-Dokter-i Firovun, El Kesander Dunan, 1324.

18-Hıffz-i Sıhha, Ali Ekber Nefisi, Bi Ta.

İkinci özel matbaa olan *Farus Matbaası* Ermeniler tarafından Tahran'da kurulmuştu. Tahran'ın en fazla kitap basan matbaası olan Farus Meclisin bombalanmasından sonra kapatılmıştır.

Bu Matbaada Basılan Kitapların İsimleri Şunlardan İbaredir:

1-Sın'eti Ekkasi, Poparyan,1321.

2-İlm-i Defterdar-İ, Tercüme ve Telif: Mesud Han, 1323.

3-Keşfu'l Esrar, Core Rinulder, Tercüme: Hüseyin Han Sadri'l Meali, 1326.

4-Usul-i Egayid, Esedullah Herekani, 1329.

5-Hezar ve Kâbus, El Kesander Duno, 1329.

6-Diyar-i Eşkebar, Haruniyan, Tercüme: Metavus Mulkiyani, 1329.

7-Faidu'l Tercüman, Mehdi Geli Hedayet, 1330.

8-Ticaret-i Geli Rengin Be Renkhoyi Cuherek, 1332.

9-Kanun-i Ceza-i Örfi, Firuz Mirza Fermanefermo, 1335.

10-Usul-iHifzu'l Sıhhe-i Gabelgi Cedid, Matilud Danpes, 1299-1300.

11-Rapert-i Ameliyat İdare-i Enstütü Pastur-i Dovleti Aleyh İran, Josef Menar, 1300.

12-Mıntıge-iAmuzgar, Habibullah Amuzgar, 1301.

13-Zeraet-i Penbe, Ebu'l Kasım Züriyostın, 1302.

14-Nizanname-i Meşk Tophane-i Sebki Sehrayi Meşk Ateş Bar, 1302.

Özel matbaaların en önemlilerinden biri olan *Beraderan-i Bakraf* (*Bakırzade*) *Matbaası* ise 1912-1913/1331'e kadar *bakraf* adıyla çalışmış bu tarihten sonra *İnkılab-ı Kebir Fransa* kitabının basılmasıyla devlet matbaasıyla adını Beraderan-i Bakırzade olarak değiştirmiştir.

Bu matbaada basılan kitaplar şundan ibarettir:

1-Risale-i Bitari Der Husus Şinahten-i Esb, Tercüme: Muhammed Ali Mirza Ahmet Sultan, 1330.

2-Sefername-i Antuvan Şerli Ve Ser Robert Şerli, Antoni Şerli, Tercüme: Avanis, 1330.

3-Kitab-ı Abi, Tercüme: Ebu'l Kasım Han ve Diğerleri, 1303.

4-Toverniye, Jan Baptist Tavernie, Tercüme: Ebuturab Nuri, 1331.

5-Rukamebol Yunusun Duteran, 1331-1302.

6-Şehriyar-i Haşmend, Tercüme ve Telif: İbrahim Zincani, 1331.

7-Siyasetu'l Muhammediye, Yusuf Tebrizi, 1332

8-Ehsenu'l Tevarih, Muhammed Ferit, Tercüme: Ali Bin Abdalbaki Mustafa İsfehani, 1332.

9-Şarel Abdulheman, Corci, Zeydan, Tercüme: Abdurrahim Halil, 1333.

10-Napolyon ve İslam, Şerfil, Tercüme: Abbas Han, 1333.

11-Nizanname ve Katolog Mouze-i Milli İran, Berci Hut, 1295.

12-Teşrihi Tefdil-i Hayvanat Ehli, Files Nered, Tercüme: Ebu Talib, 1334.

13-Divan-ı Gaimi Megan, Ebu'l Kasım Bin İsa Gaim-i Megan, 1298.

14-Esrar Sultani, Derbarşahi, Tercüme: Habibullah Eynel Melik, Bi Ta.²⁸⁷

²⁸⁷ Şehla Babazade, *Tarih-i Çap der İran*, Tehuri, Tahran 1999.

4. BÖLÜM

İran'daki İlk Tercüme Hareketleri ve Yansımaları

4.1. İran'da İlk Tercüme Faaliyetleri

Tercüme (çeviri) bir konuşma veya yazının bir dilden başka bir dile çevrilmesi veya başka bir deyişle, kavramın daha anlaşılır olması için bir ifadenin diğer bir ifadeye değiştirilip dönüştürülmesidir. Dört harfli *trcm*²⁸⁸ (tercem) kökü Aramice'dir. Ortacı olan *tercüman* Aramice'den alınmıştır. Uzun anlamıyla kullanılmış ayrıca anlaşılmayanın anlamlı bir ifadeyle söylenmesi veya kullanılması için diğer bir dile çevrilmesi olarak tarif edilmiştir. Tercümanın (çevirmenin) diğer bir anlamı bir konuşmacının konuşmasının bir kişi tarafından açıklanarak ifade edilmesidir²⁸⁹.

İslam Dünyası Ansiklopedisi'nde tercüman (çevirmen), cümleleri ve kelimeleri bir dilden başka bir dile çeviren kişi anlamındadır. Ayrıca *dilmaç peçvak* (çevirmen) ve *tacuran*²⁹⁰ şeklinde adlandırılmışlardır²⁹¹. Osmanlı Türkçesi'nde çevirmen kavramı söz çevirmeni (Şifai çevirmen) anlamındadır. Türkçe sözlükte Tercüman ve mütercim arasındaki farkın tercümanın ağız yoluyla yani sözlü ve mütercimin kalemle yani yazılı- kitabi olduğu şeklindedir²⁹².

İran'da çevirinin tarihçesinin uzun bir geçmişi vardır ve İslamiyet öncesi İran tarihine kadar uzanmaktadır. 19. yüzyılın son yıllarında İran'da bir çeviri rönesansının doğuşu çok sayıda gelişmelerle yol açmıştır. 19. yüzyılın sonlarından

²⁸⁸ ترجم

²⁸⁹ Ahmed Paketçi, "Tercüme Maddesi", *Dâyretu'l Müarîf Bozorg İslâmi*, Tahran 2008, C.15, s.16.

²⁹⁰ دیلماج، پچواک و تاجران

²⁹¹ Hüseyin Neccari, Müjgan Sadiki, "Tercüman Maddesi", *Dânişnâme-ı Cihân İslâm*, Tahran 1382, s.15.

²⁹² Şemsettin Sami, *Kâmusu Türkî*, be Kuşêş Ahmed Cevdet, İstanbul, Akdam, (1317/1900), s.395.

itibaren Avrupa'nın bilim ve sanattaki kabul görmüş düşüncelerinin (akımlarının) çeviri sayesinde İran'a girişi İran aydınları arasında bu fikirlerin yer bulmasına ve Avrupa edebiyatı eserlerinin tercümesi de yenilikçi hareketlerle modern İran edebiyatının doğuşuna vesile olmuştur. Böylece İran'da hükümet düzenini yeniden kurma isteği ve derin özlemi içinde çeviri sayesinde Avrupa'nın sosyal ve kültürel kalıpları İran'da hayat bulmuş ve çok sayıda eserin tercümesine cesaret edilebilmiştir. Tercüme hareketin geliştirilmesinin kökeni bir taraftan egemen grupların baskılarını arttırmasına dayanırken öte yandan batının yenilikçi fikirlerinin benimsenmesi İran'da bu dönemde ciddi telaşlara sebep olmuştur.

Avrupa ülkelerinin, özellikle Fransa elçilerinin artışı, İran'da yabancı dillerin öğrenilmesini gerekli kılmıştır. İran'ın Rusya savaşlarından yenik çıkması orduda reform ihtiyacını gerekli kılmış bu çerçevede yönetmeliklerin, kitapların Avrupaî eserlerin tercüme edilmeye başlaması büyük bir değişime sebep olmuştur. Tercüme hareketleri İranlıların yeni fikirlerle tanışmasında temel bir araç, fikir okulları, edebi eğilimler ayrıca hareketin gerekli bileşenleri için modernistlere değişim fırsatı sağlamıştır. Dünyadaki gelişmeleri dikkate alan Feth Ali Şah (1797/1212) zamanında, Avrupa ülkelerinin siyasi temsilcilerinin İran sarayına seyahatlerinde artış olmuş ve diğer taraftan bazı devlet adamlarının bu perişan durumun ve İran'ın geri kalmışlığının farkına varması sınır savaşlarındaki başarısızlıkla ortaya çıkmış ve çare aramak maksadıyla bir araya gelmişlerdir. Kral Naibi ve İran Kolordu Komutanı Abbas Mirza ve onun birinci veziri Kaim Makam, Sultan III. Selim ıslahatları²⁹³ dönemindeki Osmanlılar gibi ordunun ıslahıyla ve topçuluk ve düzenli askeri

²⁹³Huma Natic, *İran Der Rah Yabi Ferhangi*: 1834-1848, Londra, s.137;Yervand Abrahamiyan *İran Beyn-ı 2İnkılâp: Deramedi ber Came-y Şenasi İran*, Ahmed Gül Muhammedi, *Muhammad Ebrahim Fetahi Veli Laiy*, Ney, Muasir, Tahran 1988, s.68 .

birliklerle ilgili Fransızca eserlerin tercümesiyle modernleşme yolunda ilk adımı atmışlardı.

Tercüme hareketinin başlaması aslında Avrupa'nın teknoloji ve bilimine ulaşmak için hissedilen zorunluluktan doğmuştu. Ama bu arada sürpriz bir şekilde Hristiyan propagandasıyla karşılaşılacak kitaplar da tercüme edilmişti ve kimsenin buna itirazı olmamıştı. Fetih Ali Şah zamanında Henry Martin İran'a gelmiş ve Tevrat'ı Farsça'ya çevirmişti. Hakan onun için yazdığı takdirnanesinde bütün İranlılara bu faydalı kitabı okumalarını tavsiye etmişti. Tevrat bütün şehirlere ücretsiz dağıtılmış, kentlerde özellikle Azerbaycan'da ve İsfahan'da²⁹⁴ Hristiyan okullarının açılması günden güne artmıştı.

Önceleri çevirileri Fransız ve İngiliz müsteşarlar ve askeri heyetler, Avrupalı ve Ermeni tüccarlar ve misyonerler, Osmanlı, Hindistan ve Avrupa'dan dönen öğrenci ve gruplar yapmışlardı²⁹⁵. Yönetim düzeni İran gibi olan ve askeri modernizasyonla ilgilenen Kaçar Devleti, Avrupa'nın yüksek öğretim modelini, yurtdışına giden gruptaki öğrencilerden oluşan bir Darü'l-fünun kurulmasını planlamıştı ve bu gerçekleştirilmişti. Avrupa'ya giden İranlı öğrenciler, az çok Avrupa kültürel yapısı temalarıyla ve öncelikli olarak devletlerarası ilişkilere yoğunlaşmışlardı. Taşbaskı kendi yolunu İran'da bulmuştu. Bunun peşinden İran basınının ortaya çıkışı ve yeni kitap basımı için ilk adımları atılmıştı. Tüm bunlar İran'ın Avrupa dilleriyle daha fazla tanışmasına, çeviri işinin daha fazla önem kazanmasına sebep olmuştu.

²⁹⁴Huma Natık, *Fireng ve Firengi Maabi ve Resale-ı İntikadi şeyh ve Şuyuh*, Mehrdad Mihreban, *Zaman nur*, 1365, s.5.

²⁹⁵Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih Temedun Cedid der İran*, Tahran, ss.9-10.

1849 yılında Tahran’da temelleri atılan Darü’l-fünun, çevirinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Çeşitli konularda eğitim vermeleri için Avrupalı öğretmenler istihdam edilmişti. İranlılar ofiste asistan ve mütercimlerle beraber çalışmaya başlamışlardı. Böylece bu öğretmenler daha çok Avrupa bilimine dair çeşitli konularda birçok ders kitabı derlemişlerdi. Böylece çeviri, İran’ın yeni eğitim politikasının gelişmesinde rol almaya başlamıştı²⁹⁶. Çevirinin gelişimi, alınan bilgi ölçütünde kültürel etkileşimi de artırmıştı. Askerî alanda gerekli olan en eski kitaplar çevrilmişti. Fakat zamanın politikacılarının dünyadaki vaziyetten ve gelişmelerden haberdar olması sebebiyle bir takım tarih, coğrafya eserleri ve seyahatnameler de Farsça’ya çevrilerek ya yazılmış ya da derleme olarak basılmıştı. Örneğin Kirmanşah’ın eseri ve bu eserden sekiz yıl sonra derlenen *Tühfet’lâlem* kitabında ve Mirza Salih Şirazi’nin seyahatnamesinde olduğu gibi ve Mirza Ebul Hasan Elçi de bazen o devrin olaylarından, Avrupa’nın yeni kurulan devletleri ve krallıklarından ve buralarda yaşayan halkların durumlarını aktarılmıştır.

Sir John Malcolm tarafından 19. yüzyılda Farsçaya çevrilen en eski kitap *Newton Şerhi Koperniksin Kavaid Kitabın* unvanıyla bilinmektedir²⁹⁷. Albay Drew Will’in yazdığı top eğitimi ilkelerinin anlatıldığı askeri kitaplar *Giybirt* adıyla bilinen *Sevakül Nizamı* adıyla Mirza Rıza tarafından 1838/1254’de Farsçaya çevrilmişti²⁹⁸. Ayrıca piyade düzeni ve manevra yönetmeliklerini içeren kitaplar da çevrilmişti²⁹⁹. Bu çevirilerdengünümüze ulaşan kitaplarda çeviri tarihine ait delil bulunmamaktadır

²⁹⁶Bkz: Ahmed kerimi Hakkâk, *Tarihçe-ı Tecume der İran*, Tercumey-ı Mectt’l din Keyvani, Fesl Name-ı Mütercim, s.29.

²⁹⁷Sir Can Malcom, *Tarih-i İran*, (Çev: Mirza İsmail Heyret, Senai-i, Taran 2003, s.191.

²⁹⁸*The Encyclopedia of İslam*; New Edition, Leiden,1960-2002,p 102.

²⁹⁹Gaspar Drvvil, *Sefer name-ı Deovvil*, (Çvr. Cevad Muhıbi, Nik Farcam), Taran 2009, s.176.

ve çevirmenlerin isimlerinin bilinmemesi nedeniyle onlardan söz etmek mümkün değildir.

Nâsıreddin Şah döneminde İran sarayında Rişarhan'ın rehberliğinde Avrupâî eserlerden oluşan bir fihrist hazırlanmış ve İran büyükelçisi Fransa'da o eserlerin sağlaması için görevlendirilmişti. Hazırlattığı bu liste felsefe, iktisat, tarih, doğal bilimler, teknik ve coğrafi haritalar, tren maketleri, demiryolu, buhar gemisi ve buhar makinesini kapsayan 47 önemli eseri içermekteydi. Bu siparişler arasında o günün İranlılarına sunulan çok önemli eserler vardı be bu çalışma kültürel ve bilimsel devrim için giriş olmuştur. 35 ciltten oluşan ve içinde Dekart Pascal, Descartes ve Sismund gibi aydınlıkçıların toplum eserlerini içeren Fransızca ansiklopedinin büyük bölümü yıllar sonra İran'a gelmemiştir. O setten bir iki eserden fazla çeviri yapılmamıştır³⁰⁰.

Nâsıreddin Şah döneminde devletin *çevirmen dairesinin* kurulmasıyla ve Darü'l-fünun ve yardımcı Çeviri Okulu vasıtasıyla Batılı eserlerin çevirisi ilk defa düzene girmiş ve uygulanmıştır. Yabancı devletlerle ilişkilerin gelişmesi, Emir Kebir'in çevirmenlerin yetiştirilmesini ve işe yerleştirilmesini sağlamıştır. Devlet çevirmen bürosunda Batılı ve İranlı Hristiyanlardan bazıları ve eğitimli Müslümanlar görevlendirilmişti. Edward Bricis, Andrew Nemsevy, John David, Mirza Melkem Han, Mirza İbrahim, Ağa Neziri(Yemin, 1 saltane), Yahya Han (Muşurudevle), Mirza Muhsin, Mirza Ağa Tebriz'i, Mirza Muhip Ali Yekanlev, Mirza Abdul Resul, Mirza Zeki Mazenderani, Muhammed Kuli Han, Muhammed Rıza Han Kaşani, Muhammed Hasan Han Kaçar³⁰¹,ın da yer aldığı bu merkez Batılı

³⁰⁰Natik, a.g.e, ss.239-243.

³⁰¹Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, Harezmî, Taran 1983, ss.379-380.

eserlerin çevirisi konusunda çok da mühim işler yapamamıştı. Ancak bu çalışmada bulunanlardan bazıları daha sonra başka ofislerde çeviri işine başlamıştır. Geliştirilen çeviri faaliyetleri 1849'da Darü'l-fünun'un kurulması ve yabancı hocaların istihdamına da vesile olmuştur. Bazı ders kitaplarıyla beraber öğretmenlerin öğrencilere anlattığı sözlü derslerin çevirisi de öğrencilerin faydalanması için çevrilip yayınlanmıştır. Askerî ve siyasî okullarda ayrıca benzeri girişimler yapılmıştı.

Emir Kebir zamanında Avrupa'dan İran'a getirilen çok sayıda kitap dikkate değerdir. Örneğin 1849'da Fransa'dan İran'a 323 coğrafya haritası ve 293 kitap getirilmiş ve birçoğu Farsçaya çevrilmişti. Çeviri Okulu'nun kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Çeviri Okulu 1871/1288'de ayrı bir birim olarak çıkmış ve onun için özel bir bina belirlenmiş, başkanlığı Saniüd'devle'ye verilmişti. Aynı yılda resmi ilan yoluyla meclis, 4 dilin dersini Fransızca, İngilizce, Rusça ve İstanbul Türkçesi'yle verilmesini karara bağlamış, dersler ücretsiz ve halka açık olmuştu. Bundaki amaç çeşitli yabancı dillere ilginin artmasını sağlamak ve çeviri işinin gelişmesiydi. Çeviri Okulu'nda öğrenci sayısı üç ayda altmış kişiye ulaşmıştı³⁰². Bu okul zamanın Darü'l-fünun, Dar'ı Teba-ı, Dar'ü'talif okulu gibi ilim ve ticaretin bakanlık bölümü olmuştu, Ancak Zilhicce 1300/1883'ten sonra Nasruleddin Şah'ın fermarıyla bütün bakanlıkların bu merkeze bağlanmasıyla çevirmenler için *Çeviri Okulu Topluluğu* açılmıştı. Böylece Çeviri Okulu'nun bağımsızlığı ve önemi daha da artmıştı³⁰³.

³⁰²Feridun Ademiyet, *Endişe Terki ve Hukümet-I Kanun Esri Sipehsalar*, Harezmi, ikinci baskı, Tahran 1977, s.456.

³⁰³Muhammed Hasan bin Ali İtimad-ı saltana, *Ruznameh Hatırat-ı İtimad-ı saltana*, yayına hazırlayan İrec Afşar, Emir Kebir, Tahran 1971, ss.260-261.

1896'ya kadar bu merkeze başkanlık yapan Muhammed Hasan Han Saniüd'devle Arapça, Türkçe, Urduca, Hintçe ayrıca batı dillerinde çevirmen olarak hizmet vermiş ve ayrıca bu merkezi geliştirmişti. İtimadü'l Sultan zaman zaman çevirmenleri ve çevirisi yapılmış kitapları şahın huzuruna çıkarmış, çevirmenler övgülere boğulunca rahat etmişlerdi. 1302/1884-1885'te Maliye Bakanlığı Komisyonu Çeviri Okulu'na ayda 100 tuman bütçe ayırmayı kararlaştırmıştı. Ancak Şah ödenecek bu miktardan hoşlanmamış ve Çeviri Okulu'na zaman zaman gelen bahşişlerin yeterli olduğunu bildirmiştir. İtimadü's-saltana aynı zamanlarda Osmanlı Devleti'nde yıllık 3000 lira (90.000 tuman) Fransız gazetelerinin çeviri masrafları olarak kullanıldığını yazmaktadır³⁰⁴. İtimadü's-saltana 1893'te bu duruma itiraz etmiş ve 10 yıl boyunca kendi sermayesinde yıllık 1.000 tuman çeviri okuluna bağış yapmıştı. Onun çevirmenlerinin binin üzerinde kitap ve broşürün çevirisini yaptığına işaret edilmiştir.

İtimadü's-saltana geçmiş dönemlerin aksine Padişahın, yaşadığı çağdaki ülkelerin durumu hakkında bilgi sahibi olması gerektiğine inanmaktadır. O, dünya devletleri politikalarının farkında olması gerektiğine ve tüm fikirlerden ve her ülkenin saray olaylarından haberdar olması gerektiğine dikkat çekmekte ve şöyle devam etmektedir: *“Onun için yıllardır bu memleketin tahtında dünya emirlerine itaat edilen İran şahlar şahına göre... Şah bu görevde Darü'l-fünun rektörlüğü koltuğunda bulunmalı... Oluşturulan bütün gazeteler tüm devletlerden, hükümetlerden, eyaletlerden oraya getiriliyordu ve çeşitli dillerden ve lügatlerden Farsçaya çevriliyordu. Her birkaç günde bir defa şahın kutsal bakımından*

³⁰⁴a.g.e, ss.350-351

geçiyordu.”³⁰⁵ *Endpandanis Gazetesi* çevirmeni Mirza Bakır bin Mirza Rıza Müin’i Saltanat, Türk gazeteleri çevirmeni Muhammed Araf Han, *Saint Petersburg Gazetesi* çevirmeni Mirza Alihan, Arap gazeteleri çevirmeni Furuği, bu belgeden 61 doküman el yazması dergi nüshaları mili kütüphanesinde kayıtlıdır. İtimadü’s-saltana ve Nasruledin Şah’ın ölümünden sonra Çeviri Okulu’nun ve matbaanın çalışması güç hale gelmişti. Ancak çevirmenler matbaada ve diğer merkezlerdeki faaliyetlerine devam etmişlerdi.

Muzafferü’-d-din dönemi (1896-1907) bilim adamlarından bir grup 1899’da *Kitap Basımı ve Çeviri Merkezi*’ni kurmuşlardı. Çeviri konusunda bu merkez önemli hale gelmişti. Bu şirket, kendi hisselerinin satış bildirisinde memleket meselelerinin düzenlenmesinde kitabın önemine işaret etmiş ve program ve hedeflerini şöyle duyurmuştu: “*Geçmiş kitapların temiz ve iyi basımlarının sunumu uygun fiyatla olmakla birlikte, derlenen ve çevrilen yeni kitaplar, bilimsel ve güncel bilgileri içerir. Mirza Muhammed Hüseyin Furuği Oğlu Muhammed Ali Furuği ve Muhammed Gazvini bu şirketin çevirmeni ve yazarlarıdır.*”³⁰⁶

Kaçar döneminden kalan tercüme eserler göstermektedir ki Nasiri döneminde tarihi ve coğrafi metinlerin çevirisine dünya siyasi olaylarından haberdar olmak için daha çok önem verilmişti³⁰⁷

³⁰⁵ Muhammed Hasan bin Ali İtimad-ı Saltana, *Elmaasir ve elAasar*, der Çehel Sal Tarhı İran, be Kuşeş İrec Afşar, Esatır, C.1, Tahran 1984, s.15.

³⁰⁶ İrec Afşar, “Nehostin Şirket Mili Teb, i kitab’*, Ceşn name-ı Yahya Mehdevi, be ehtemam-ı Hasan Seyid Areb ve Ali Asger Muhammed Hani*, Hermes, Tahran 1999, ss.57-59.

³⁰⁷ Yehya Devlet Abadi, *Hayati-ı Yehya*, Ferdevsi, C. 1, Tahran 2008, s.201.

çevrilmiştir. Modern tıp, veba hastalığında ya Abile aşısı yapma eğitiminde³⁰⁸ çoklu risaleler çevrilmişti. Örneğin göz tıbbı ile ilgili *Cela'l İyunun* risalesi; Muhammed Hüseyin Afşar tarafından Mirza Rıza'nın yardımlarıyla 1857'de çevrilmiştir. 1863'da cilt hastalıklarında *Ziynetü'l-Ebdan*, 1863'de anatomide *Sirrü'l-Hikme*, 1281'de *Şefaiyet* risalesinin taş basımı yapılmıştır. *Batı Tıp Külliyyatı* /18761292'da ve Fransızca *Tıp Sözlüğü* 1874'de Farsçaya çevrilip basılmıştır³⁰⁹. Askerî eğitim için astronomi kitaplarından biri ve Copernicus kurallarının özeti Newton'un açıklamasıyla çevrilmiştir. Matematiksel bir metin olan *Hulesetü'l-Hisab*'ın özet çevirisi de Mirza Cafer Han Müşirü'd-Devle tarafından çevrilmiş ve yayınlanmıştır³¹⁰. Tüm çeviriler ülkenin ihtiyacından dolayı yapılmakla beraber örneklerinden aşağıda bahsedeceğimiz tarih, felsefe, coğrafya ile ilgili kitapların ve romanlarının İran'ın modernleşmesinde çok büyük bir etkisi olmuştur.

4.2. Tarih Kitapları

1807'de Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın isteğiyle *Kral Numçe ve Rus Çarlarıyla Fransa*³¹¹ *Savaşları Tarihi* kitabı *Havadis Name*³¹² ismi ile Muhammed Rıza Tebrizi tarafından Türkçeden çevrilmiştir. Bazı araştırmacılara göre Abbas Mirza bu kitabı Batının ilerleme ve gelişmelerine olan tutkusu ve İran gibi ülkelerin kadar tarihi kitaplarının çevirisine, özellikle istibdat karşıtı devrimler hakkındaki geri kalmasının sebeplerini gösterdiği için çevrilmesini istemiştir. Ancak bu kitabın eserlerin çevirisine devam etmiştir. İlk bilim eserleri de aynı dönemde Farsçaya çeviri ve derlemesindeki asıl amaç Abbas Mirza'nın Rus yenilgilerinden sonra içine

³⁰⁸Kirimit *Abile kubi*, (Çvr. Mirza Ali Hemedani), 1881/1298, El yazma MRC no: 6278, Meclis Kütüphanesi.

³⁰⁹Irec Parsi Nejad, *DBA, a.g.e*, s.57.

³¹⁰Malcolm, *a.g.e*, c.2, s.275.

³¹¹Kaçar dönemindeki kaynaklarda Avusturya bu şekilde yazılmıştır.

³¹²Muhammed Rıza Tebriz, *Havadis Name*, 1807, El Yazma müracaat, no: 2284f, Mili kütüphane

düştüğü umutsuzluğu teskin etmek için Rusya'nın da yenilebileceğini göstermektir. Kitap, Napolyon ve Napolyon'dan önceki Avusturya fatihlerinden Rusya topraklarına girişinden baksetmekle beraber, kitaptaki bazı bilgilerin birbirleriyle çeliştiğini çevirmek bizzat aktarmaktadır³¹³.

Tarih Bozorg İskender: 1813'de Abbas Mirza döneminde Farsça'ya James Camel çevirdi. Bu kitabı 1847'de Zeka'ül-mülk ismiyle bilinen Muhammed Ali bin Furuği³¹⁴ çevirmiş ve Kâtip Murtaza El-Necm-i Abadi taş baskını yapmıştır. Kitabın mütercimi, İskender Tarihi'ni üç dilde; Fransızca, İngilizce, Arapça okumuş ve sonunda Makedonya tarihine yardımcı önemli konuları ve özetlerini çevirerek birleştirmiş ve onun bu araştırmalar önemli bir eser ortaya çıkarmıştır. Ayrıca İran Edebiyatından Büyük İskender'le ilgili yer alan şiirler de kitabın *Yedi Harika Bölümü*'ne eklenmiştir. Kitabın kaynağında temel yazarı James Camel adı verilmiş fakat kitapta bu kişinin adından bahsedilmemiştir³¹⁵.

James Camel'in İskender Tarihi'nin Rıza Kulu bin Mehdi kulu Serabi çevirisinin bir nüshası milli kütüphanede mevcuttur. Bu kitap beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İskender'in gençliği, ikinci bölüm İskender'in tahta oturması, üçüncü bölüm Kiyan Devleti'nin yok olması, dördüncü bölüm Asya'da İskender saltanatı, beşinci bölüm İskender'in yaptığı işler, kitabın son bölüm ise çevirmenin kitap hakkındaki düşüncelerini ile ilgilidir.

³¹³ a.g.e, s.2

³¹⁴ Abdullah Envar, Mili Kütüphanenin El Yazma Katalogu 1343-1358, İran, 4c, 1330, MRC no: 1680.f

³¹⁵ Cimz Keml, Tarih *İskender-ı Kebir*, (Çvr Muhammed Ali Han bin Furuği mulekeb be Zeka'lmük), Kâtip Murtaza el'Necm Abadi, Tahran 1898, Mraceaat no: 6-18196, Mili Kütüphane.

Tarih-i Petro Kebir³¹⁶ :Voltaire'in bu eseri Abbas Mirza'nın isteğiyle Mühendis Mirza Rıza tarafından İngilizce'den Farsça'ya çevrilmiş ve taş baskısı yapılmıştır. Milli Kütüphane'de bulunan nüshalarda bu kitabın çevirmeni ile Voltaire'in diğer bir eseri *12. Şarl'ın Tarihi*'nin çevirmeni olarak Mirza Rıza Kulu Han Bin Mehdi Kulu Han adı geçmektedir. Tarih-i Petro Kebir kitabına Mirza Ebul Hasan Kaşani tarafından yapılan resimler eklenmiştir. Kitabı yazıya geçiren ise Hüseyin Lavasani'dir.

Yazar bu kitapta güçlü Rus Çarı Büyük Petro'nun hayatı ve döneminin olayları açıklamış ve Petro ile 12.Şarl'ı karşılaştırmasında Rusya'nın kurtuluşu için Büyük Petro'nun bir cankurtaran olduğunu söylemiştir. Kitap iki ciltten oluşmaktadır; birinci cilt Büyük Petro dönemi (132-100), ikinci cilt; 12. Şarl dönemi ile ilgilidir. Bu eserler tarihi olayları aktarmalarının yanı sıra felsefi ve sosyal çözümleri içermekte ve İranlıların tarihi açısından ilk kez bilimsel tarihçiliğin örneklerini taşımaktadırlar³¹⁷. Bu iki cilt daha sonra tek kitap olarak basılmıştır³¹⁸. Polak'a göre bu çeviriler Muhammed Han döneminde yapılmıştı³¹⁹. Cemşit Kiyafar kitabın 1846-1847/1263'te yapılan taş basımına dayanarak çevirmeni olarak Musa Cebrail'e işaret etmekte ve çevirinin de Fransızca'dan yapıldığını ileri sürmektedir³²⁰. Milli Kütüphane'de bulunan kopyalarında Musa Cebrail çevirisi ve

³¹⁶Valter, *Tarih Petre Kebir*,(Çvr. Mirza Rıza kulu han), Katib Hüseyin Ali Levasani, 1847.

³¹⁷Mücteba Minevî, a.g.e,s. 3.

³¹⁸Hüseyin Mirza Gülpaykani, *Tarihi Çap ve Çap Hane der İran*, 1050k ta 1320ş, Tahran 1999, s.445.

³¹⁹Yakup Pulak, *Sefername-ı Pulak*, (Çvr. Keykavus Cehandari, Harezmi, Baskı 2, Tahran 1989,s.192.

³²⁰Cemşid Kiyafar," Tercume", *Guzergah-ı İntikal ferhang-ı gerb der Kitabi Sürüş*, Muasir, Tahran1996, s.70.

Bomba ve Tahran basıları yer almaktadır. Bu kitap İran ve Hindistan'da basılmıştır³²¹.

Tarih-i Tenezul ve Harab-i Devlet-i Rum: Edward Gibbon'a ait bu eser Abbas Mirza'nın isteği ile 1831-1832/1247'de Mühendis Mirza Rıza tarafından yapılmış fakat bu kitap yasaklanmıştır³²²

Tarih-i Çin³²³- 1846 yılında Tebriz'de Abbas Mirza'nın oğlu Azerbaycan Valisi Behmen Mirza'nın isteğiyle İngilizce'den Farsça'ya çevirmiş ve şu ana kadar basılmamıştır. 1815'te İngiltere'den Çin'e, Çin Hakaniyla daha iyi bir ticaret anlaşması yapması için gönderilen heyetin ikinci sekreteri Willis tarafından kaleme alınan ve Çin'e gerçekleştirilen bu geziye dair detaylı açıklamaların bulunduğu bu kitap İngiltere'de basılmış. Bu kitabın Farsça çevirisi, yayınlanmasından 30 yıl sonra Mirza Sadık'ın yardımıyla Edward Berces tarafından yapılmıştır. Ayrıca iyi bir hattat olan Mirza Sadık güzel bir kopyasını yazarak 1846'da Muhammed Şah'a sunmuştur. Kitap da ayrıca Çin toplumunun yaşamından, önemli olaylardan, toplumun gelenek ve göreneklerinden ve coğrafyasından da bahsedilmektedir.

Tarih-i Mufasssal-ı Fransa: Mirza Şefik kaleme aldığı iki ciltlik bu eser Emir Kebir'in isteğiyle Nasruddin Şah'ın çalışması için Farsça'ya çevirilmiştir³²⁴.

Diğer çevirilerden bazıları şunlardır: Kaçar dönemindeki iyi çevirilerden biri olan 3 ciltlik *Büyük Fransa Devrim Tarihi*, çevirisi: Yusuf Murtaza Tebrizi

³²¹Valter İrlendi(1841-1896) *Tarihi Petre Kebir*, (Çvr. Musa Cebreili), Nigarış ve Tahkik Muhammed Ali Katib Muhammed Hüseyin Ali Levesani, Bombay Fabrika Det Persad ve Tahran Daro'lteba-ı Ebdu'l Muhammed, taş baskısı, MRC no: 11337/1

³²² Muhammed Rıza Feşahi, *Nihzet-ı tercüme der Ahd-ı Kaçar*, yıl 9,Negin,sayı99ve 100,s.21

³²³ Elis, *Tarih Çin*,(Çvr. Edvard Bercis ve Mirza Sadik, Azerbaycan), 1847,elyazma Eser, Muracaat no: 10895-5

³²⁴Bkz.Ferid kasımı, *Sergozest Metbüat der Ruzgare Muhammed Şah ve Nasir'lddin Şah*, Vizaret-ı Ferhang ve İrşad, C.1, Tahran 2001.

1331'de³²⁵. Prus ve Alman Devrimi'ni konu edinen *Tarih-i Frederic Guillaume*, yazarı: Būsūe, çevirmeni: Muhammed Tahir Mirza, Bu eser 1899'da Tahran'da basılmıştır.

Tarih-i Napolyon-ı Evvel: Walter Scot'ın aslı Fransızca olan bu eseri 1874'de Mirza Rıza Tebrizi tarafından İngilizce metinden³²⁶ Farsça'ya çevirmiştir. Ayrıca Huma Natık bu kitabın Fransızca aslından Rışar Han'ın çevirdiğini belirtmektedir. Milli Kütüphane'de bu eserin hem taş baskılı Mirza Rıza çevirisi hem de Rışar Han çevirisibulunmaktadır³²⁷. İtimadü's-Saltana Ulum Bakanı olduğu zaman Farsça'ya çevrilen bu kitap on sekiz bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Bazı Fransızca kelimelerin anlamı ve bazı terimler kitabın kenarlarında açıklanmıştır.

Kitab-ı Cenge-i Osmanlı ve Rus³²⁸; Telgraf ve gazete haberlerinden derlenen kitap 17 Nisan 1877/1294 Zilhicce ayından 1879/1296'ya kadar Osmanlı ve Rusya ilişkilerinin haberlerinin çevirisidir.

Şureş-i Rus³²⁹; bu eserin yazarı bilinmez fakat kitabın başında Cebel-i Lübnan Dağını kitaba şöyle başlamaktadır: “Petersburg'un önemli devlet erkânından, tüccar ve milyonerlerden birisi benim babamdır...” Rus Devrimi'nin konu edindiği bu kitap Arapça'dan Farsça'ya çevrilmiş ve değişik 15 bölümden oluşmaktadır. Bu çeviri, yayınlanan broşür örneğinin ilkidir. Ekim-Kasım 1909/1327

³²⁵Feşahi, a.g.e. s.25

³²⁶Natık, a.g.e. s.107

³²⁷Dülaskaj, *Tarih Muhteser Napılon Evel Emperatur Feranseviyan*, Taş basım, Tahran 1869, MRC no: 11692-6; Dülaskaj, *Tarih Muhteser Napolyon Evvel İmparator Feraseviyan*, (Çvr. Rışar Han feransevi), İran, 1869

³²⁸Ferec'ul İlah Tefrişi, *Ceng-I Rus ve Osmanlı 1877-1878*, Tebriz, 1878, Elyazma MRC no: 846/f, İran, Mili kütüphane

³²⁹*Tarih Şureş-ı Rusiye*, (Çvr. Ebdu'l Hüseyini Kirmani), katıp Müdür'l kâtip, Kitap fruşi Şemsulimare, Taşbasım, 1908, MRC no: 18708-6

Şevvalinde kitaplaştırılmıştır. Meşrutiyet İnkılâbında çok etkili olan eserlerden biridir.

Henry Çaharum: Alexander Duma'nın³³⁰,ın kaleme aldığı eser 8 sayfalık bir şiir ve Taki Ziya Leşeker-i Daniş'in bir girişi ile başlamaktadır.

Kitap Hayrat-ı Hisan: Türkçe'den Farsça'ya çevrilen kitaplardan biri olan kitap F harfinden Y³³¹ harfine kadar 3 cilttir. Bu kitap İslam Tarihi'nde önemli rol oynamış kadınları konu edinmekte, birçok alanda başarılı olmuş Arap, İranlı ve Türk kadınlarından bahsetmektedir. Bu kitap Muhammed Zihni Efendinin *Ünlü Kadınlar* eserinin çevirisidir. Kaçar Sultanlarının isimleri, şehzadeler, Kaçar kabile hanları, yönetimi, sadrazam, devlet erkânı kitabın sonunda anlatılmaktadır³³².

Ehsenü't-Tevarih: Mehmet Ferit Bey'in eseri olan Büyük Osmanlı Devleti'nin tarihi de bu dönemde çevrilmiştir³³³.

Takvimü't-Tarih; Osmanlı askeri yazarı olan Mustafa Efendi'nin eseri olan kitap 2 cilt olarak Farsçaya çevrilmiştir³³⁴.

Tarih-i Osmanlı veya Tarih-i Selâtin-i Osmanî³³⁵ (1866); Muhammed Hüseyin Hoyi tarafından 1867'te Farsça'ya çevrilen kitabın yazarı Hayrullah Efendi'dir.

³³⁰ Eleksandir Duma Hanri Çaharum, (Çvr. Mirza Muhammed Emin), Defter Katıp Murtaza Hüseyini Bagani, Taş basım, Tahran 1907, MRC no: 15679-6

³³¹ Seyit Muhammed Zihni, *Hayrat-I Hisan* ve Dibaçe Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana, Meclis Kütüphanesi, Tahran 1887, MRC no:20729-6

³³² A.g.e.

³³³ Muhammed Bey Ferid, *Ehsen'l Tevarih Tarihi Devlet Elliyeye Osmanî*, (Çvr. Abdul Baki Mustufi Isfahani) Tahran

³³⁴ Mustafa Efendi, *Takvimi'l Tarih*, kmşm, El Yazma, Mrc: 247

³³⁵ *Tarih Selâtin Osmanî*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, 1867, MRC no:149

Osmanlı Devleti Tarihi; Henry Manye'nin kalema aldığı eser Zeki Han Bin Mukim Teberi Ali Abadi Mazenderani tarafından Farsça'ya çevrilmiştir³³⁶.

Kaçar döneminde düşünce ve felsefe konularda önemli çevirilerden Descartes'in *Goftar der Reveşe be Karborden-i Akl* eserini *Hikmet Nasiriye ya Kitabe Dyakert*³³⁷ ismiyle Farsça'ya Rahim Musai Hemedani tarafından çevrilmiştir. Özgürlük konusunda John Stuart Mill önemli eserlerinden *Menafe-i Huriyet, Pend Name Marcus, Kaiser Roma*, Rusçadan Farsçaya Abdulrahim Talibov tarafından 1895'te çevrilmiştir³³⁸.

4.3. Coğrafya Kitapları

Cihannümâ-yı Cedid³³⁹ veya **Coğrafya Kure** isimli kitap Ermeni asıllı Can Davud tarafından derlenmiş ve tercüme edilmiştir. Ancak Farsça tercümesi elverişli olmadığından Mirza Hüseyin Debîrû'l-Mülk Ferahâni onu tertipli olarak Farsça'ya kazandırmıştır. Bu eser, Emir Kebir'in Osmanlı Sefareti'nde Nizam Veziri olarak bulunduğu devrede yazılmış ve bir parçada olsa Avrupaî kitaplar formunda hazırlanmıştır.

Bu hacimli eserin sadece iki cildinde dünyanın coğrafi, tarihi, siyasi ve iktisadi ahvalinden bahsedilmekte ve bizzat kendisi tarafından bu değerlendirme yapılmaktadır. Bu kitap, dünyanın beş kıtasında bulunan ülkelerin ve okyanus ötesi

³³⁶El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no:2285-2

³³⁷Rene Descartes, *Hikmet Nasiriye*, (Emil Berene, Rahim Musaiyi Hemedani) Katıp Mirza Agaye Komreiyi, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no:3702

³³⁸Marco Nisan Antalys, *Pend Name Kaiser Roma*, (Çvr. Ebdul Rahim bin Ebu Talib'of Tebriz'i), Ehter Matbaasi, İstanbul, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, 1855, MRC no: 11-402

³³⁹Can Davud-ı Ermeni-Mirza Muhammed Hüseyin Debîrû'l-Mülk Ferahâni(h.1273/m.1857), *Cihannüma-yı Cedid*, Erzurum, Rıza Kulu hatıyla, El Yazması, MRC no 55.

adaların hepsi hakkında olabildiğince dikkatli yorumların yapıldığı ilk Farsça teliflerinden biri sayılmaktadır³⁴⁰. Aynı şekilde bu kitap, her kısmında konuyla ilgili kullanışlı muntazam cetvelleri ve iktisadî istatistikleri ihtiva eden Avrupâî tarz ve üslupla hazırlanmış kitabî bölümleri olan ilk Farsça eser olma vasfına da haizdir. Bu eser Emir Kebir'in dünyayı tanımada ona katkı sağlamış, söz konusu dönemde kendisini en mühim şahsiyetlerden biri haline getirmiş ve birçok akislere yol açmıştır. Aynı zamanda eserde yer alan Tahran ile ilgili şahsi değerlendirmeler de kendisine izafe edilmektedir.

Bu kitapta genel durumlar, tarihi, iktisadi ve siyasi hal ve gidişatla ilgili dikkatli yorumlar yapılmış, maliyet ve satış cetvelleriyle birlikte memleket rayicine uygun fiyatın hangisi olduğu belirtilerek İran Devleti'nin Tümenine karşılık gelen miktar tespit edilmiştir. Özellikle cemiyet, sınaî ürünler, dokumalar, bilumum girdi-çıkıtlar, askeriye, denizcilik, eğitim, kütüphane, hastane, müze, görsel sanatlar, sanayi kuruluşları, basımevi ve nakkaş hane, banka, postane, ihbar kâğıdı, gençlik meclislerine ek olarak Avrupa ülkeleri ve Amerika ile ilgili sayısal değerleri yansıtmaktadır. Ayrıca onların yeni medeni kurumlarıyla yine bu cümleden olarak onların bağımsızlık kanunu, parlamento, meclis, kabine, cumhuriyet, millet, konfederasyon, birleşik cumhuriyetler ve büyük şûra meclislerine de atıf yapılmaktadır³⁴¹. Bu eser, henüz basılmamıştır.

Ketab-i Coğrafiyaye-i Cihan-i İslam³⁴², Muhammed Arif tarafından tercüme edilmiş olan eser muhtemelen 1809/1309'da tamamlanmıştır. Bu kitabın birinci bölümünde insanlık âleminin coğrafi durumlarıyla ilgili bilgiler aktarıldıktan

³⁴⁰ Erdekânî, *a.g.e.*, s.229.

³⁴¹ Ademiyet, *Emir-i Kebir*, *a.g.e.*, ss.184–186.

³⁴² *Coğrafyaya cihan İslam*, (Çvr. Muhammed Arif), El Yazması, 1892, MRC no: 10501–5.

sonra bazı cetvel ve resimlere yer verilmiştir. Ayrıntılı bir şekilde İslam ülkelerinin hudutlarının gösterilmesinin yanı sıra şehirleriyle dağlık mı yoksa ova mı olduğu, fiziki şartlarını ve yine İslam ülkelerinin sahip oldukları göller gösterilmiştir. Bu bağlamda söz konusu bölgelerin Müslüman halklarının inanç ve geleneklerinden söz edilmiş, yine onların eski medeniyetlerinden de ayrıntılı açıklamalar verilmiştir. Bu söz konusu bölgelerdeki medreseler, yazılar ve halkların konuştukları lehçeler hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür.

Coğrafiyaye-i Umumî ³⁴³ Emir Kebir'in emriyle İngiliz asıllı *Flogon* tarafından diğer birkaç Fransızca eserle birlikte Fransızcadan Farsçaya çevrilmiş olan kitap dünyanın beş ikliminden resimler içermekte, bir mukaddime ile beş bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Bu eser, Muhammed Mehdi bin Molla Salih-i Tebrizî'nin tahririyle *Ahund Molla Salih-i Tebrizî Basımhanesi*'nde taş baskıya kavuşmuştur. Kitapta eserin asıl sahibine atıf yapılmamıştır. Tebriz'de sakin Yunanlı *Rafael* isimli başka bir şahıs da dünya haritası ve İngiliz asıllı *Alexander Brenz*'in haritasından kopyaladığı bir İran haritasını esere kaydetmiş ve İngiliz elçisi aracılığıyla Emir'e göndermiştir. Emir, Horasan-Türkistan sınırı onun kabul etmediği şekilde çizildiği için bu haritayı beğenmemiştir. Bu yüzden Hariciye Veziri Muhammed Ali Han “*İran Devleti onun çizdiği haritayı kabul etmemiş ve kendisine iade edilmiştir*” diyerek haritayı geri göndermiştir³⁴⁴.

³⁴³Flogon Rafael, *Coğrafya-ı Umumi*, Tebriz, El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, m. 1850/h. 1266, MRC no: 336-F.

³⁴⁴Ademiyet, *Emir-i Kebir*, a.g.e, s.381.

Emir Kebir'in emriyle vücuda gelen bu eserlerden başka *Rafael'in Haritaları* ismiyle meşhur olan yirmi beş parça Dünya Coğrafyası haritası daha hazırlanarak basılmıştır³⁴⁵.

4.4. Edebi Romanlar

Kaçar Dönemi'nde İranlı mütercimlerin roman konusunda kendilerine özgü bir anlayışları (telakkileri) vardı ve edebiyat denilince sadece bunu anlamışlardı. Kitap okumaktan maksat, sadece eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek olarak algılanmıştı. İran'da kültürün yükselişi ve öğrenmenin yaygınlaşması böyle başlamıştı.

Söylenildiği gibi, bu devredeki mütercimlerin birçoğunun Avrupa kültürüyle ilgili çok az bilgileri vardı. Bu kültürü tanımaya ve anlamaya yetecek ilmi ve kültürel derinlikten yoksundular. Yegâne teveccühleri olarak Tolstoy, Balzac, Dickens, Dostoyevsky, Torguef gibi Avrupa'nın büyük roman yazarlarını gösterebilirlerdi. “Duma'nın” *Pehlivan* kitabına benzeyen *Semek-i Ayyar*, *Hüseyn Gird-i Şebisteri* gibi amiyane pehlivanlık destanları o dönemde okuyucularını zevklendiren ve sürekli bunlarla hem-hal oldukları eserlerdi³⁴⁶. Daha çok bunlara teveccüh edilmekteydi. Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ı gibi eserlerinin her birine savaş ve pehlivanlık hikâyesi gözüyle bakılmaktaydı. Ancak kitabın metninde gizli bulunan felsefî ve tarihî kısımları anlamak ve hazmetmek öyle pek basit bir iş değildi. Bu yüzden, bu dönemde *Duma'nın* kitabının kahramanları mütercimlerin ve okuyucuların daha çok beğenisini kazanmıştı. Tolstoy ve diğerlerine ait benzeri eserlerin kahramanları da

³⁴⁵Ademiyet, *Emir-i Kebir*, a.g.e, s.381.

³⁴⁶Feşahî, a.g.e, s.256.

aynı şekilde değerlendirilmişti. Bu romanlarla ilgili çok mühim bir konu da okuyucuların kendi meyl ve arzularına uygun bir şekilde yorum yapmış olmalarıdır. Alexander Duma'nın *Üç Silahşörler* ve *Monte Kristo Kontu* gibi romanlarını özgürlük sevdalıları yüzünden bunları inkılâp romanları olarak görmüşler ve romanların kahramanlarını cesur savaşçıların cambazlıklarıyla eşdeğer olarak algılamışlardır³⁴⁷.

Louis XIV. ve Gern Esreş³⁴⁸ isimli kitabın tercümesine Kaçar Dönemi'nde Muhammed Tahir Mirza'nın tavassutuyla diğer kitapların hepsinden fazla alaka gösterilmişti. Bu kitabın tercümesinin sade ve akıcı oluşu halkın bu tarafa yönelmesine ve yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Bu ilgi sayesinde Fransa ile ilgili siyasi değişiklikler ve bunlara bağlı gelişmelerden haberdar olmuşlardır. Bu kitabın bazı bölümlerinin tiyatro tarzında olması da ayrıca bir teveccüh vesilesi olmuştur³⁴⁹.

Hatırat Yek Har³⁵⁰ Fransızca bir eser olup, Fransızca isimlerin yerine Farsça isimler kullanılarak Eminü's-Saltana'nın politikalarının eleştirisi mahiyetinde İtimadü's-Saltana'nın teşvikiyle İran'ın siyasi ve sosyal meselelerinin acı eleştirisi kıvamında birçok göndermenin yapıldığı bir tercüme eser olarak ortaya konulmuştur. Eserde asıl yazarının ismi zikredilmemiştir. Bu kitap, Arapçadan *El-Himâru Yahmilu Esfâr* ismiyle Abdu'l-Huseyn Mirza bin Müeyyedü'd-Devle Tahmasb Mirza tarafından 1889'da taş baskıya kavuşturulmuştur³⁵¹.

³⁴⁷Natık, *Karnamey-ı ferhangi ve ferengi der İran*, a.g.e, 2001, s. 65.

³⁴⁸XIV. *Lui ve Gern Esreş*" (Çvr. Muhammed Tahir Mirza), Mürettibi: Nasır Kulu bin Nasrullah Han-ı Hansarî, Taş Baskı, Meclis Kütüphanesi, 1897, MRC no: 11-500.

³⁴⁹Feşahî, a.g.e, s. 256.

³⁵⁰Kontes dö Sogor, (Tarihsiz), *Hatırat yek Har* (Çvr. İmadü's-Saltana), Emirlik Milli Neşriyat Merkezi, Kurşun Baskı, Meclis Kütüphanesi, Tahran, MRC no: 3349 PQ1 27319/Sin 4 Hı 2.

³⁵¹Sofi Sogor, "El-Himâru Yahmilu Esfâr", (Çvr. Abdu'l-Huseyn Mirza bin Müeyyedü'd-Devle Tahmasb Mirza), Taş Baskı, Milli Kütüphane, Tahran 1889, MRC no: 20816-6.

Sergüzeşt Telmak Ez Fenelon³⁵², un bazı bölümleri önce Mirza Aka Han-ı Kirmanî tarafından tercüme edilerek İstanbul'da Ahter Gazetesi Matbaası'nda basılmıştı. Daha sonra aynı eser, Ali Han-ı Nâzımü'l-Ulûm'un tercümesiyle *Fransalı Fenelon'un Kaleminden* ismiyle Tahran'da taş baskıya kavuşmuştu. Kitabın aslı, mütercimi tarafından yazılan bir mukaddimeyle on sekiz kitaptan oluşmaktadır. Bugünkü nüshası sadece on bir kitaptan müteşekkildir. Kitabın yazılma amacı şu şekilde açıklanmıştır: *“XIV. Louis'in torunlarından biri olan 'Derek Burgui' Fenelon'un öğrencisi idi ve kendisi asabî mizaçlı ve hafif meşrep bir züppe idi. Bu yüzden Fenelon'a bu kitabı yazmak vâcip oldu. Yazar, bu eserde Burgui'nin önce gençlik çağı, aşk hayatı ve kuruntudan söz etmekte daha sonra konuyu ahlâkî yönden arınma ve evle ilgili yapılması lazım gelen hususlara getirmektedir. Ondan sonra siyasî konulara, ülke yönetimine ve sonunda da tasavvuf ve yaratıcılık ile ilgili hususlara değinilmektedir. Felsefî manaları da eskilere ait hikâyeler ve efsaneler şeklinde aktarılmaktadır. Prens, bu sözlerden nasihat ve ibret almıştır. Bu eserin bölümleri on sekiz kitap halinde bir araya getirilmiştir.”*

Monte Kristo Kontu³⁵³ isimli Alexander Duma'nın eserini Muhammed Tahir Mirza İskender Türkçeden Farsçaya tercüme etmiştir. Kitabın yazarının ahlakî bir roman kaleme almasıyla en büyük etkiyi toplumun uyarılması ve siyasi vicdanın sağlanmasında kendini göstermiştir. Fransızcaya aşina bir şahıs olan Kaçar Şahı Nasıreddin derhal bu eserin tercüme edilmesini emretmiş ve gerçekten bu eser İran halkı üzerinde büyük tesir bırakmıştır.

³⁵²Fransuva dö Salinyak dö Lamot Fenelon , *Sergüzeşt Telmak ez Fenelon*, (Çvr. Mirza Aka Han-ı Kirmanî), Tarihsiz, Taş Baskı, Milli Kütüphane, Tahran 1887,MRC no: 19890-6.

³⁵³Alexander Duma, *Monte Kristo Kontu*,(Çvr. Muhammed Tahir Mirza ibn-i İskender Mirza İskender), Mürettip: Muhammed Mehdi Gulpâygânî, Muhammed İsmail, İran Milli Kütüphanesi, Tebriz, 1894, MRC no:18396-6.

Seh Tüfengdar³⁵⁴ -Üç Silahşorlar- romanı Fransız yazar Alexander Duma'nın eseridir. Bu roman, XIII. Louis'in *Atos*, *Portos* ve *Aramis* isimli üç kişiden oluşan silahşörlerinin kahramanlıkları ve cesaretlerini anlatmakta yine bunun gibi cesur ve akıllı bir genç olan *Dartanyan*'ın kraliyet silahşorlarından birisi olduğunu rivayet etmektedir. Bu dördü bir olup dostluk andı içmiş ve bütün tehlikeli durumlarda birbirlerinin yanında olmuşlardır. Alexander Duma, bu romanında kullandığı şahıslarla Fransa tarihinden küçük bir bölümün hikâyesini kendisine has bir beceriyle okuyucuya sunmaktadır.

Laren Margo³⁵⁵ eseri tanınmış Fransız krallarından IV. Hanri'nin karısının destanı olup Fransızcadan Farsçaya tercüme edilmiştir. Laren Margo kitabının ilk cildi on iki fasıldan oluşmaktadır. Kitabın kapağı üzerine yapıştırılmış bir Paris kitapçı dükkânının resmi görülmektedir.

Tercümeye Sergüzeşt Ehvale Madam Kampan³⁵⁶ eseri Maria Antuanet'in nedimesi olan Madam Kampan'ındır. Kendisi, *Melike Maria Antuanet'in kitap okuyucusu olan yazar* olarak tanınmıştır. Bu kadın sahip olduğu akıl, zekâ ve ileri derecedeki öngörüsüyle XV. Louis'in yanında kendisine yer edinmiştir. Kralın çocuklarının kitap okuyucusu olan Madam Kampan XVI. Louis'in Maria Antuanet ile evlenmesinden sonra onun kitap okuyucusu olmuş ve XVI. Louis'in tahtan indirilip Maria Antuanet'in giyotine gönderilişine kadar onun sarayında kalmıştır. Madam Kampan bu hâl tercümesinde bütün başından geçenleri ve şahit olduğu her

³⁵⁴ Alexander Duma, "Truva Moskenter *Seh Tüfengdar*, (Çvr. Muhammed Tahir), Mürettip: Muhammed Mehdi el-Gulpâygânî, Mirza Hasan Tahranî Basımevi, Milli Kütüphane, Tahran 1895, MRC no: 11280-1.

³⁵⁵ Alexander Duma, *Laren Margo*, (Çvr. Muhammed Tahir Mirza ibn-i İskender Mirza), Muhammed Mehdi Kitapçısı, Taş Baskı, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1895, MRC no:16077-6.

³⁵⁶ Madam Kampan, *Tercümeye Sergüzeşt Ehvale Madam Kampan*, (Çvr. Minuçihir bin İmadü'd-Devle), El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1894, MRC no: 1786-F.

şeyi aktarmıştır. Böylelikle yüksek makamlarda bulunmuş bir kimse olarak tarihi açıdan birçok hadiseye tanıklık etmiştir

Sergüzeşt-i Hacı Baba³⁵⁷Ceymis Morye'ye ait olan bu eser, İsfahan'dan kaçışından sonra geldiği İstanbul'da kültür, edebiyat, özgürlük ortamı içerisinde bulunup bunlardan etkilenen ve yenilikçi düzenlemelerle İranlılara öncülük etmek isteyen Mirza Habib İsfahanî tarafından tercüme edilmiştir. Bu kitap, İran'ın muhtelif şehirlerinin yanı sıra Pakistan'ın Lahor şehri ve Kalküta gibi birçok mahalde birçok defa basılmış ve insanların çokça teveccüh göstermesine sebep olmuştur. Bu kitabın yazarı olan Fransalı Morye İngiliz tebaası olup 1808-1815/1223–1230 yılları arasında Tahran'da İngiliz Sefareti kâtibi olarak bulunmuştur. Veliaht Abbas Mirza tarafından birkaç kez İran'ın yurt dışına tahsile gönderdiği öğrencilerin danışmanı sıfatıyla Londra'da bulunmuş, 1226–1235/1811-1820 yılları arasında yurt dışına gönderilen öğrencilerden biri olan ve tıp öğrenimi gören Hacı Baba-yı Afşar'ın, Morye'nin hıyanetine karşı çıkması sebebiyle tahsil mercilerinin düşmanlığını kazanmış ve 1251/1836 senesinde Tahran'da İngiltere Sefareti kâtibi sıfatıyla bulunmuş olun İngiliz Stuart'ın ifadesine göre, bu düşmanlık Morye'ye Hacı Baba kitabını yazmaya sevk etmiş ve bu yüzden bu kitabı yazmış. Onun bunu yazmaktaki amacı, o zamanki İranlıların hâl ve tavırlarını ortaya koymaktır. Morye Hasan Dellak'ın oğlu olan Hacı Baba isimli İsfahanlı bir çocuğun başından geçenleri konu edindiği romanda onun Türkmenlere esir düşmesini ve kurtuluşunu, posta ulaklarıyla karşılaşmasını, Melikü's-Şuara'nın hizmetine girişini ve sefirle tanışmasını, Avrupa tarihi kaleme almasını anlattıktan sonra bir parça

³⁵⁷Ceymis Casti Morye, *Sergüzeşt Hacı Baba İsfahanî*, (Çvr. Şeyh Ahmed bin Ahmed bin Molla Muhammed Mu'zaffer Kirmanî, Kalküta, Hablü'l-Metin Matbaası, Taş Baskı, 1886, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 2889Keşideli Kef.

diplomasi konularından bahsetmiş ve İran’da bulunmuş olan İngiliz sefirlerinin icraatlarıyla konuyu tamamlamıştır. Ayrıca dönemin İran’ında egemen (tabî ki, onun düşüncesine göre) adet, edep, gelenek ve görenekler de konu edinmiştir. Morye’nin, 19. yy İran halkının adet, gelenek ve göreneklerinden aldığı ilhamla destansı bir söylem kullandığı bu eseri birden fazla tercümesi yapılmış ve basılmıştır.

Jil Blas³⁵⁸ Fransız yazar Allen Rene Losaj’ın (1668–1747) Jil Blas’ın hayat hikâyesini kaleme aldığı eseridir. Kitabın mütercimi belli olmamakla beraber tercüme edenlerden birisi olduğu düşünülen Doktor Muhammed Han-ı Kirmanşahî-i Tahranî bu eseri resimli hale getirmiştir. 446 sayfadan oluşan bu resimli eserin mukaddimesinde Hacı Muhsin Han-ı Müşirü’-d-Devle, merhum Muhammed Tahir Mirza Beylerle diğer bazılarının tercümelerine işaret edilmiştir. Bazı araştırmacılar Mirza Habib Isfahanî’nin bu eserin mütercimi olduğunu ve söz konusu nüshanın Hüseyin Ali bin Abdullah Han’dan alındığını ve on adet basıldığını ve resimlerin de 1904’te metnin farklı bölümlerine yerleştirildiğini belirtmektedirler. Ancak baskıya giren bu nüsha tamamlanmamıştır ve sadece birinci cildi mevcuttur.

Don Kişot³⁵⁹ Sanço Pansa’nın Don Kişot’la sarsılan bütün delikanlıların pek yakında düşerek diğer tarafta ayağa kalkacakları ümidi üzerine yaptıkları konuşmalara dair *Serventes*’e ait bir eserdir.

Buse-i Azra³⁶⁰ adlı romanda Avrupa’nın bazı bölgelerinden eşraf ve siyasetçilerinin yaşantıları ele alınmıştır. Bu kitabın aslı, İngiliz asıllı *Mösyö Reneldiz*

³⁵⁸ Allen Rene Losaj, *Jil Blas*, (Çvr. Mirza Habib Isfahanî, Tahranlı Tacir ve Kitapçı Muhammed Tahir’ir Gayret ve Himmetiyle, Taş Baskı, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1904, MRC no: 17371–6.

³⁵⁹ Cervantes, *Don Kişot*, (Çvr. Mardiros David Hanif - Darulfünun Rusça Muallimi), El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, 1893, MRC no: 41-F.

³⁶⁰ George William Mac Artur Reneldiz, *Buseye Azra*, (Çvr. Seyyid Huseyn Şirazi), El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, 1893, MRC no: 4855-F.

tarafından kaleme alınmış ve *İmperial Papte Gazetesi*'nin idaresinde bulunan Receb Ali Şah'ın öncülüğünde Hintçeye tercüme edilmiş, *Seyyid Hüseyin Şirazî* de onu Farsçaya çevirerek Nâsireddin Şah'a takdim etmiştir. Kitap, iki ciltten oluşmaktadır.

Tercüme-i Dasitan Hezaro Yek Şeb³⁶¹ romanı *Molla Abdullatif Tasûcî* tarafından 1843'te Arapçadan Farsçaya çevrilmiş ve içindeki Arapça şiirlerin manzum olarak tercümesini ise Suruş Isfahanî yapmıştır. Bu eserin yazısının güzel olması ve sahip olduğu tezyinat, Nasırî Sanayi Merkezi'nde onu, Kaçar döneminin en süslü el yazmalarından birisi yapmıştır. Bu fevkalade kitabın edebî değerinin üzerine ek olarak günümüzde de en iyi tercüme edilen dört eserden biri sayılmaktadır. Bu dönemde altmıştan fazla roman tercüme edilerek basılmıştır.

Nümâyışname: İran'ın Fransız edebiyat ve sanatına ne derece aşina olduğunu gösteren ilk eserdir. Fransa coğrafi olarak İran'a çok uzaklığının yanında İranlılar Fransa'yı çok iyi tanımamaktaydılar. Ayrıca o yıllarda Fransa'da edebiyat ve sanatta şöhret yapmaya karşı olağan üstü ilgi ve düşkünlük, İranlılarda her zamankinden daha fazla kültürle içli-dışlı olma tutkusunu hâsıl etmiştir. Ahlakî benzerlikler ve Fransa'nın, Ruslar ve İngilizlerin özellikle Meşrutiyet döneminde ortaya koydukları tehdit gibi siyasi cereyanlardan uzak oluşunun katkısı olmuştur. İran'daki Fransız kültür ve edebiyatına olan eğilim de bu sürece canlılık ve sürat katmıştır. Bununla beraber İran ile Fransa arasındaki gidiş-geliş ve kültür ortaklıkları, tercüme ve İran'da icra edilen Fransız piyes-tiyatro faaliyetleri İranlılarca siyasi düşmanlığın olmaması hasebiyle uygun bulunmuş ve tüm bu

³⁶¹*Hezar O Yek Şeb* "Elfü Leyle ve Leyle" (Çvr. Abdullatif et-Tasûcî et-Tebriz'i), Mürettip: Muhammed Cafer Gulpâygânî, Muhammed Rıza Tacir-i Kâşânî-Ali Nâkî Tâcir-i Kâşânî, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1858, MRC no: 10053.1.1.1.

faaliyetlere imkân sağlamıştır. Molier'in piyeslerinin tercümesi, İran'a giren gösteri sanatlarına ait eserlerin ilki sayılmaktadır³⁶².

1877'de Nasıreddin Şah döneminde nakkaş başı Ali Ekber Han Müzeyyenü'd-Devle'nin öncülüğünde yüz kişi civarında kapasiteyle Avrupa seyir sahneleri örnek alınarak *Darulfünun Seyir Sanatları Merkezi* tesis edilmesi için gerekli şartlar yerine getirilmişti.

Darulfünun Seyir Sanatları Merkezi her ne kadar farklı açılardan garp tiyatrosunun etkisi altında kalmışsa da daha önce Rusya tiyatrosuyla olan irtibatı ve Batılı ülkelerde yetişmiş Ermeni sanatçılar sayesinde bir dereceye kadar Batı tarzı tiyatronun temeli atılmıştı. Mirza Feth Ali Ahund-zade'nin *Mecmua-i Asâr*'ının Tiflis şehrinde (1236/1821Gürcistan tercüme ve neşrine Molier'in Merdum-güriz [mizanturup] isimli piyes&tiyatrosunun Mirza Habib Isfahanî tarafından 1834 (h.1249) senesinde İstanbul'da tercümesine; Mirza Feth Ali Ahund-zade'nin *Mecmua-i Asâr*'ının Mirza Cafer Temsilat ismiyle 1836 yılında tercüme ve neşrine; ilh... Uygun zemin bulundu. Böylece İran oyunculuk sanatının Batılı sahne sanatlarının yanında yer alma ve Batılı tarzın benimsenmesi yönündeki ilgi ve temayülü kendisini belli etmeye başlamıştır.

William Shakesper'in eserlerinin tercümesi ile başlayan süreçte İran'da yeni bir çeviri dalgası başlamıştır. Doğal olarak her şeyden önce Shakesper ve Molier'in eserlerinin Farsçaya kazanımıyla eşzamanlı olarak Darulfünun Tiyatrosu'nda da bir hareketlilik yaşanmış ve 1849'da İsmail Bezzaz grubunca bu iki sanatçının oyunları sahnelenmiştir. Molier'in *Tebib Ecbari* isimli oyunu da Muhammed Hasan Han

³⁶²Şirin Bozorgmihr, "İran Tiyatrosu'nda Sahnelenen Oyunların Tercümesinin Etkisi", *Şerhli Neşriyat Ferhangi, Müessesesi*, Tahran, 2000, s.52.

İtimadü's-Saltana tarafından aynı yıl içinde Darulfünun Çeviri Merkezi'nde tercüme edilerek basılmıştır³⁶³.

Shakesper isminin İran'da anılmasını sağlayan Mirza Salih Şirazî'nin de ismini burada zikretmek gerekmektedir ki İranlılar Shakesper ile ilk defa Şirazi'nin Seyahatnamesi ile tanışmıştır. William Shakesper, Molier'den sonra İran'da hızla eserleri tercüme edilip revaç bulan ikinci tiyatro-piyes yazarıdır ve onun hayat hikâyesiyle eserlerinin isimleri Yusuf İ'tisamî tarafından tanıtılmış ve tercüme edilmiştir. Ayrıca İ'tisamî, Shakesper'in piyes-tiyatro kitapçığını (mecellesini) eksik de olsa Farsçaya tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Daha sonra Shakesper'in bütün tiyatro oyunlarından tercümeyle hazırladığı bir fihristi de bu kitapçıklarla bastırmıştır.

Nasıru'l-Melik, 1879'da *Venedik'te Batılı Otello'nun Acıklı Öyküsü*³⁶⁴ isimli tiyatro-piyes oyununun iki metnini eksiksiz Farsçaya çevirerek yayınlayan ilk kişidir. Bu tercüme 1296/1879'da Mirza İsa Han'ın el yazısıyla Paris'te basılmıştır.

Tercüme ve İranlılarca kaleme alınan ve İran'ın kültür izlerini taşıyan tiyatro-piyes oyunları bir süre sonra nispeten zayıflamaya ve İranlılara ait eserlerde Batılı metinler görülmeye başlamıştır. Bu yüz çevirme, doğal olarak modern İran piyes-tiyatro yazımını da beraberinde götürmüştür. Bu tercümeler daha ziyade edebiyatçılar ve tiyatrocı olmayanlar tarafından şekillendirilmiştir. Bununla birlikte bu eserlerin çoğunda tiyatro üzerine edebi yönelimler tercih önceliği kazanmıştır.

³⁶³ a.g.e, ss.54–64.

³⁶⁴ William Shakesper, *Venedik'te Batılı Otello'nun Acıklı Öyküsü*, (Çvr. Ebu'l-Kasım Han Nâsıru'l-Melik, Tahran Birinci Baskı, 1347.

Sergüzeşt-ı Kontes da Peri Meşugheye Louis XV Hayat Hikâyesi kitabı Ebû Tûrab Nuri tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu eser, büyük inkılâptan önceki Fransa'nın içinde bulunduğu durumu gösterir nitelikte idi. Kitabın yazarı *Kontes da Pari* Fransa ile ilgili olayların tamamı üzerinde gözlem sahibi idi ve bu kitabı dostlarından birine göndermek maksadıyla kaleme almıştı³⁶⁵.

Zoraki Tabip, Gelin ve Dâmat ve *Mirza Bey'in Gelini* isimli her üç eser de Molier'den iktibas yoluyla Nasırî ve Muzafferî dönemlerinde Farsça'ya tercüme edilmiştir³⁶⁶.

4.5. Risaleler

İran'da yenilik taraftarlığı konusunda en tesirli ve en mühim risaleler-dergiler uluslararası hukuk risaleleridir. Mirza Muhib Ali Yeganlu'nun *Uluslararası Hukuk Risalesi*³⁶⁷,nin Türkçeden Farsçaya 1269/1852-1853'te Tercüme Odası'nda çevrilmiştir. *Devletler Hukuku* kitabının tercümesi, hiç şüphesiz İran kamuoyunun uluslararası hukuk konularına aşinalığında ve milletler arası münasebetlerde geçerli kanun hükümlerini tanıma hususunda kat ettiği ilerlemede önemli bir vazifeyi icra etmiştir.

1877/1294 yılında Dışişleri Bakanlığı mütercimliği vazifesinde bulunan Mirza Hartun³⁶⁸ Midhat Paşa'nın *Kanun-ı Esasî*'sini veya *Osmanlı Devleti'nin Konstitüsyonu Risalesi*'ni tercüme edenlerden biridir. O, bu kanunu 1877/1294'te

³⁶⁵Feşâhî(1354), *a.g.e*, s.262.

³⁶⁶Seyyid Ahmed Haşimî, *a.g.e*, s.16.

³⁶⁷Muhib Ali Nizamü'l-Mülk, *Hukuk Beynelmell*, İslamî Şura Meclisi, MRC no:7908.

³⁶⁸Mirza Hartun, *Konstitüsyonu Devlet Osmanlı*, El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, MRC no:1215-F.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat-ı Cedidi ismiyle Farsçaya tercüme etmiştir. 119 fıkradan oluşan Osmanlı Devleti'nin Tanzimat kararlarını içeren bu eser, İran'da Meşrutiyet Fermanı'nın yayınlanmasından otuz sene önce tercüme edilmiş; ancak Nasıreddin Şah bu esere herhangi bir önem atfetmemiştir. Osmanlı'da kanun yürürlüğe girdikten sonra İran'daki tercüme işi de tamamlanmıştır. Bu tercümelerin en fazlası Midhat Paşa tarafından tanzim edilen Kanun-ı Esasi ile ilintilidir. Bu kanunun bir diğer tercümesi de Osmanlı İmparatorluğunda Ahter Gazetesi'nde neşir olunmuş ve İran şehirlerinde elden ele dolaşmıştır. Öneme binaen bu tercüme konusunda bir miktar açıklamada bulunmakta fayda vardır.

Adı geçen tercümenin bir yerinde hükümet şekillerinin beyanı konusunda hususî bir bahse yer verilmiştir. Bu bağlamda saltanat hükümetleri, cumhuriyet, aristokrasi ve demokrasiye değinmiş ve bu sınıflandırmanın yapılmasında en büyük amil olan *hükmetme işinin hüküm ve nüfuz havzasını* sıralamıştır.

Yazar, saltanat hükümetinin çeşitlerini açıklarken, mutlak saltanattan meşrutî saltanatı, miras yoluyla devredilen saltanattan seçimle işbaşına gelen saltanatı farklı isimlendirmeye ayırmış ve sözü edilen hükümet şekillerinden hangisinin kabul edilebilir ve güvenilir olduğunu tartıştıktan sonra şöyle devam etmiştir: “*Mutlak saltanat&monarşi usulündeki devletler sayı ve çokluk cihetiyle diğer devletlere karşı galip olup cumhuriyetlerin itibarı zevale yüz çevirmiştir. Özellikle demokrasi usulü Avrupa kıtasında külliye yıkıma uğrayarak kaybolmuştur.*”³⁶⁹

Devlet adamlarına bağlılık hususunda millet iradesinin planlamasındaki konumuyla ilgili net bir söz söyleyebilmek maksadıyla bu kavramlar ve hükümet

³⁶⁹Muhib Ali, *a.g.e.*, ss.34-35.

şekillerine ait tanıtımlarla onun ilkelerinin tercümesi, o güne ait bir camiada gerekli olan siyasi anlayış için daha çok kabul görmekte ve bu uyanmanın belirtisi İranlılar arasında hukuki ve siyasi taleplerin artışında kendisini göstermekteydi.

Milletler Hukuku kitabının son bölümlerinde *Asya Devletleri ve Memleketlerinin Beyanı* isimli ek kısımda kısaca İran Devleti ile ona ait ilke ve hususlar hatırlatılmış ve bu kısa açıklama içerisinde İran Hükümeti'ni mutlak monarşiler ve saltanatlar arasına yerleştirmiştir.

Bu kanunnamenin uygulanmasına başlandığı sıralarda *Tanzimat-ı Cedid*'in şeriat hükümlerine uygunluğu teyit edilmiştir. Osmanlı Tanzimat-ı Cedidi'nin esaslarına göre sultan hukuktan ve sınırları geniş seçim yapma hakkından hissesini almıştır. Sultanın seçebilme alanının genişliği hususu, meşrutiyet ve demokrasi nizamları arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü demokratik nizam, kuvvetler ayrılığı prensibine dayanır ve burada sultanın seçim alanı korunmuştur. İran'da meşrutiyet nizamına dair telakki ve tabirlere şekil vermeye ilişkin bahislere yer veren bu tercüme etkili olmuştur.

Direk Osmanlı Türkçesinden Farsçaya tercüme edilen risalelerden bir kısmı şunlardır: *Osmanlı Devleti'nin Teşrifat Kanunu*³⁷⁰-müellifi Muhammed Arif Han Efendi, *Osmanlı Vezirlerinin Tertibi&Düzeni Risalesi*³⁷¹ ki, muhtemelen Muhammed Arif Han Efendi bu risaleyi kaleme almıştır. *Osmanlı Postane Bütçesi Hulasası*³⁷²-tercüme ve resimleyen Muhammed Arif Han Münşi Efendi. *Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi Tercümesi*³⁷³-yazarı Arif Efendi, *İktisat Mevzuuyla Osmanlı*

³⁷⁰El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/20, s.1632–1644.

³⁷¹El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/15, s.1537–1539.

³⁷²El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/12, s.1497–1503.

³⁷³El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/25, s.1292–1297.

*Bankası/Bank-ı Osmanî*³⁷⁴, *Mir'atü'l-Menâm Nâsırı*³⁷⁵-müellifi Arif Han Efendi. *Tütün İnhisarları Kanunnamesi ve Eleştirisi*³⁷⁶ - müellifi Arif Han Efendi. *Birkaç Türkçe Lafza Dair Tahkik*³⁷⁷-Müellifi Muhammed Arif Han Efendi. *İran Devleti'nin Harbiye Kuvvetleri Kanunnamesi*³⁷⁸ - yazarı Muhammed Arif Han Efendi. *İmame Kalesi Planı Risalesi*³⁷⁹-müellifi Muhammed Arif Han Efendi. *Demiryolu İmtiyaznamesi Tercümesi*³⁸⁰ -müellifi Muhammed Arif Han Efendi. *İmame-i Livasan Köyü Topografisi*³⁸¹ - müellifi Muhammed Arif Han Efendi. *Saniye Dakika ve Saat Hesaplamaları*³⁸² -telifi Arif Han Efendi. *Yabancı Devletler Tebaasının Mülk Edinmelerine İlişkin Osmanlı Kanunnamesi*³⁸³. *Osmanlı Devleti Kaideleri/Kuralları veya İttıla Gazetesi İçin Artikel*³⁸⁴. *Osmanlı ve İran Arasındaki Telgraf Kararnamesi*³⁸⁵ *Osmanlı-Rus Muahedesi Tercümesi*³⁸⁶.

Menzumey-ı Sulh-ı Ray ve Daniş: Rusya, Norveç ve İsviçre gibi ülkelerin saraylarında elçilik yapmış ve İstanbul'da ikamet eden İran'ın büyük elçisi Prens Erfeu'devle Mirza Riza Han Daneş, İran'ın özel ve büyük elçisi olarak *Lahe Konferansına* katılmıştır. Prens Erfe tarafından tercüme edilen risale konferansta

³⁷⁴El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/33, s.1349–1350.

³⁷⁵El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/36, s.1355–1384.

³⁷⁶El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9450/61, s.402–403.

³⁷⁷El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9450/117, s.611.

³⁷⁸El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/39, s.1392–1398.

³⁷⁹El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/18, s.1162–1163.

³⁸⁰El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/7, s.1451–1459.

³⁸¹El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/10, s.1130–1133.

³⁸²El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9450/100, s.522.

³⁸³El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/86, s.1941–1983.

³⁸⁴El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/22, s.1186–1194.

³⁸⁵El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/52, s.1778–1783.

³⁸⁶Meclis Kütüphanesi, Nüsha no: 8754/2, s.43–47.

çıkan kararları içermekte ve dünya ülkelerinin barış için kararlı olmasını ve kadınların eğitimini geliştirilerek sağlamasını öğütlemektedir ³⁸⁷.

Bazı Arapça eserlerin tercümesi de arzu edilen ıslahat cereyanı üzerinde kuşatıcı bir tesir bırakmıştır. Örneğin; Yusuf Han İ'tisamü'l-Mülk'ün *Kadınların Terbiyesi* ³⁸⁸ ismiyle tercüme ettiği Kasım Emin Mısrî'nin *Tahrîrû'l-Mer'e* isimli eseri 1901'de Tebriz'de neşrolunmuştu. Bu kitapta İslam Dünyası'nın sosyal-içtimâî yoksunluklarının altında yatan ailevi ve toplumsal pek çok faktörün kadının kendi sanatını icra edebilecek özgürlükten yoksun olmasından beslendiği anlatılmaktadır.

4.7. Tercüme Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi

Sonuçta şunu söylemek lazım ki, o devrede yapılan çevirilerden İranlıları tanıyabilmek için Batıyla birlikte mütalaa etmek gerekmektedir. Mütercimler İranlıları süratle harekete geçirebilmek için tercümeyi bir şekilde yaşanılan günün konusu haline getiriyorlardı. Onlar tercümeyi ne edebî, ne felsefî, ne de tarihî olduğuna bakmaksızın toplumsal ve kültürel yönden değişim için bir araç zannediyorlardı. Onların nazarında tercüme, aslında bir eğitim-öğretim vesilesi, ülkenin genişleyip serpilmesi için bir araç ve kültürel bütünlük sağlayıcısıydı. Onlar Avrupa dillerindeki tabir ve deyimlerin uygun karşılıklarını bularak Farsçaya kazandırmak için çabalıyorlardı çünkü tercüme edilen dilin konuşulan Farsçaya yaklaşması ancak bu şekilde mümkün olabilirdi. Anlayış böyle olunca ibarelerin

³⁸⁷Erfeeddevle Mirza Riza Han Daneş, *Menzumey-ı Sulh-ı Ray-ı ve Daniş*, mili kütüphanesi, Ankara 1901, no: EHTA4480

³⁸⁸Kasım Emin Mısrî, *Terbiyet Nisvan*, (Çvr. Yusuf Han İ'tisamü'l-Mülk), Tebriz, Taş Baskı, Tebriz 1901, MRC no: 24793.

anlamlarına karşılık bulunması işinde güvenilirliği korumaktan ve metnin aslına bağlı kalmaktan daha çok teveccüh olunandan yana karar veriliyordu.

İran ve Avrupa ülkeleri arasındaki dil ve edebiyat ilişkileri asıl bu dönemde başlamıştı. Frenkçe ve Rusça kelimelerin Farsçaya girişi de yine bu dönemde başlamıştır³⁸⁹.

Bu devrede tamamlanan tercümelerin birçoğu, Farsça nesir ve nazımda üstat olmuş kişilerin kaleminden çıkmıştır. Gerçekten bu dönemde kitap yazımında fasihliğe inanç derecesinde bağlılık vardı. Mirza Muhammed Huseyn Zekâü'l-Mülk Furûgî Hemegî'ye nispet edilen tercümeler bu türdendir³⁹⁰. Tercüme edilen eserler üzerindeki araştırmalar kanun, özgürlük, birliktelik, ferdî hukuk, ferdî ve toplumsal zulüm ve işkence, feodalizm, cehalet ve okur-yazar olmama ve bundan kaynaklanan hurafecilik, haset, riyakârlık, kadınların durumu ve onların sosyal hakları gibi kavramlar ve mazmunların tercüme eserlerde gördüğü teveccühle daha çok yankı bulduğunu göstermiştir. Bazı mevkilerde bu işin ileri seviyelere vardırılmasının sebebi şaha gösterilen tepki idi. Nasıreddin Şah'ın tercümelerde *kanun* kelimesinin yerine *kaide* kelimesinin kullanılmasını emretmesi buna örnek gösterilebilir.

Edebî miras hususunda tercümenin sağladığı kazanımların en mühimlerinden bir diğeri de onun Fars nesri üzerindeki bıraktığı faydalı tesirdir. Mütercimlerin arzusu kelimelerin manası ve ibarelerin yapısını ölçme-değerlendirme hususunda tedricî olarak kendilerinin zevk ve zihin gücünün yabancı kelimelerle birlikte Farsça kelimelere uyarlanmasında kendini göstermişti. Hatta o derece ki, müteradiflerin fazladan ve manasız ibarelerin, tekrar edilenlerin ve laf kalabalığının tekrarı, karine

³⁸⁹Sadık Rıza zade Şafak, İran Edebiyatı Tarihi, Aheng, Tahran 1991, s.366.

³⁹⁰Minevî, *a.g.e.*, s.434.

gösterme ve seci süslemesi –ki, Kaçar inşâcılığının nesir özelliklerindendi– gibi alışkanlıkların kullanımdan kalkmasına vesile olmuştur. Bu şekilde Fars nesrinin gidişatında tercümeden edinilen miras, sadelikte kendini göstermiştir. Kaçarlılar döneminin münşeât ediplerinin tedricî olarak yapmacılıktan kurtulmaları sonucunu doğurmuştur. Çünkü mütercimler onların lafızperestlik ve süslü ifade kullanma alışkanlıklarının çıkışı olmayan bir yol olduğunu görmüşlerdi ve yabancı dillerden Farsçaya anlam ve kavramların aktarımıyla kelimelerin dikkat ve ustalıkla kullanılmasında onlar için bir zaruret vardı.

5.BÖLÜM

İran’da Gazetecilik Faaliyetleri

5.1. İran’ın Gazetecilik Anlayışı ve İlk Farsça Gazeteler

Anayasal (parlamentar) sistemin dört önemli ayağından biri olarak kabul edilen basın, demokrasinin en önemli ve yararlı kurumlarından biridir. Basının önemli bir ayağı olan gazete, özgür düşünceden hareketle genel fikirlerin paylaşılması ve açıklanmasında en önemli iletişim araçlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Gazetenin en önemli görevi kamuoyuna doğru haber vermek ve günlük olayları ulaştırmaktır. Kaçarlar döneminde devlet gazetelerinin çoğunun halkı eğitmek amacıyla yayınlanmıştır. Ancak bu amaç, Nasirüddin Şah’ın istibdatı altında ne kadar gerçekleşebilmiştir bu, başka bir araştırmanın konusudur.

“Roznâme” ve “roznameçe” lafızları İslam’ın ilk asırlarında İran’da kullanılmakta ve eski kitaplarda görülmektedir³⁹¹. *Yetîmetu’-d-Dehr*’de “roznameçe” tabiri sıkça tekrar edilmiştir³⁹². Yine Yakut Hamevi’nin *Mu’cemu’l-Udebâ*’sında da “rozname” kelimesi zikredilmiştir³⁹³. Tabii o zamanlar “roznâme”, günlük olayların rapor edildiği ve her gün olan olaylarla ilgili notların tutulduğu kitap anlamına gelmekteydi ki günümüzde Fransızcada buna *jurnal* denmektedir. Bu tabir İran’da daha sonraları da aynı manada kullanılmış, son asırlarda ise vilayetlerde cereyan

³⁹¹ Bkz. Muhammed Gulben, “Logath-ı Roznâme ve Nohostin Roznâme Çâpî der İran” *Mecelle Berresihâ-yı Tarîhi*, yıl 3, no: 3-4,1991, ss.76-114.

³⁹² Abdulmelik b. Muhammed Seâlibi, *Yetîmetu’-d-Dehr*, c.II, tiz ss.10-11.

³⁹³ Yakut Hamevi, *Mu’cemu’l-Udebâ*, çev. Abdulmuhammed Âyeti, Suruş, Tahran 2002. s.440.

eden olayları merkezi devlete yazan vakayi *nigaran* anlamında kullanılmıştır. Bu tabir İslam'ın ilk asırlarındaki “sâhibu'l-berîd”in yerine kullanılmıştır.

Nitekim Emir-i Nizam Taki Han'ın bakanlığı döneminde ve sonrasında yayınlanan *Vekâyi-i İttifâkiye* gazetesinde, İran'ın tüm eyaletlerinin haberleri “der ruznameyi Tebriz veya ruznameyi nehavend” başlığıyla eyalet isimleri ile yayınlanmış veya “ruznameyi nehavend” de resmi olan olaylar bu başlıkla geçmiştir. Divanda görüşülen masraflar, verilen mallar, ferman ve izinler vs. divanda görüşülen tüm olaylar bu başlık altında zikredilmiştir.

Ancak “roznâme, ceride, mecelle, mâhnâme, sahife ve heftenâme” adlarıyla anılan daha ziyade Avrupa kültürünün ve medeniyetinin armağanı olan ve on üçüncü yüzyılın başlarında yeni Frang/Avrupa anlamında İslam ülkelerine giren *journal*, *gezzet* (*gâzet*) veya *newspaper* kelimelerinin karşılığı olarak kullanılan ifadelerdir. Gazete kelimesi için kullanılan “Ceride” tabiri Arapça bir kelimedir ve yaprak, kayıt defteri ve hesap anlamlarına gelmekte olan bu tabir bugünkü Arapça ve Farsçada gazete yerine kullanılmaktadır³⁹⁴. Öncelikle Araplar bu kelimeyi kullanmış, bu yolla Türklere ve daha sonra Farslara geçmiş ve kelimenin çoğul hali olan “cerâid/gazeteler”i kullanmışlardır.

1297/1880'de *Ceride-i Ticaret* adıyla iktisadi bir yayın Tahran'da yayınlanmıştı. Bu tabir aynı tarihlerde Farsçaya girmiş ve bazı kitapların yayınlanmasına yol açmıştır³⁹⁵. Bazı gazeteler ya başlıkta ya da metin içinde “ceride” kelimesinden istifade etmişlerdi. *Kanun*, *Hablu'l-Metin* ve *Hikmet* gibi ülke dışında

³⁹⁴ B. Evis, Ş. Polat, *Cerâyid, Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*,: Bünyâd- Dâiretu'l-Meârif el-İslâmi, c.X, Tahran 2006, s.1.

³⁹⁵ Bkz. Muhammed Hasan Han İ'timadu's-Saltana, *el-Meâsir ve'l-Âsâr*, haz. İreç Afşar, Esâtir, Tahran 1984, c.I, s.162.

yayınlanan gazeteler kendi anabâşlıklarında veya metinlerinde “ceride” kelimesini kullanmıştı. Ancak ülke içinde basılan gazeteler uzun süre bu kelimeyi kullanmamışlardı.

“Matbuat” kelimesi de geniş bir kullanıma sahip değildi, ancak bazı yerlerde “roznâme” lafzı yerine kullanılıyordu. “Matbuat” kelimesi de Osmanlıcadan Fars diline girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda *Matbuat İdaresi* gazete (roznâme) işleri ile ilgilenmekteydi. İran’da da Osmanlıyı takliden 1280/1863’den itibaren Devlet Matbuat İdaresi kurulmuş, fakat bu çok uzun sürmemişti³⁹⁶. Kahire baskısı *Roznâme-i Hikmet* (Hikmet Gazetesi) müdürü, “matbuat” kelimesinin çoğul Arapça olduğunu ve basılan her şey için kullanıldığını ve bundan dolayı gazetelerin matbuat-ı devriye olarak okunduğunu ifade etmişti³⁹⁷.

Hindistan’da “Kâğez-i Ahbâr” “ahbar” üzerine dikkat çekici bir kelime ilavesiyle ki İngilizce “News” kelimesinin çevirisi idi, kullanılmıştı. Örneğin, “Mirâtu’l-Ahbâr” (Haberlerin Aynası), “Şemsu’l-Ahbâr” (Haberlerin Güneşi), “Seyyidu’l-Ahbâr” (Haberlerin Efendisi) ve benzerlerini kullanmışlardı. Fakat Türkler “vakayi” kelimesini “vakıa”nın çoğulu olarak “olay” anlamında “ahbâr”ı kullanmışlardı. Şöyle ki 1830’da İstanbul’da kurulmuş olan en eski gazete “Takvim-i Vekâyi” adını almıştır³⁹⁸. Hindistan, Osmanlı ve Mısır’dan birkaç sene sonra İran’da gazete kurma çalışmaları başlamıştı. Başlangıçta “ahbâr” kelimesi ve “kâğez-i

³⁹⁶ Nasiruddin Pervin, *Tarih-i Roznâme Nigâri-yi İraniyân ve Diğer Pârsi Nevîsân*, Neşr-i Dânişgâhi, c.I, 1.Baskı, Tahran 1998, s.27.

³⁹⁷ *Roznâme-i Hablu’l-Metin*, sayı 1, sene 2.

³⁹⁸ Muhit Tabatabai, *Tarih-i Tahlili-yi Matbuât-ı İran*, Biset, 1.basım, Tahran 1987, s.15.

ahbâr”³⁹⁹ kullanılmış bunun dışında daha sonra “mecelle” denen “cozve”, “nûz”, “levh”, “evrâk-ı ahbâr”, “varaka” veya “evrâk” gibi isimler de kullanılmıştı⁴⁰⁰.

Gerçekte İran halkı Meşrutiyet hareketlerine kadar ve toplumun seçkinlerinin çoğu da Nasıruddin Şah’ın saltanat yılları öncesine kadar gazete ve gazetecilik hakkında bir bilgiye sahip değildi. Yalnızca devlet görevlilerinden ve saray erkânından yüksek rütbeli küçük bir grup ile özellikle Hind veya Rusya ile temasları bulunan tüccarın “Kâğez-i Ahbâr” veya “Gazet”ten haberi vardı. İranlılar bugünkü anlamıyla gazeteye Mir Abdullatif Han Şusteri’nin telif etmiş olduğu *Tuhfetu’l-Âlem* adlı kitabı vasıtasıyla 1216/1802’de âşina olmuştur. O, ilk defat Bengal’de basılmış haftalık bir yayından haber vermişti ki orada haberler ve olaylar tarihi verilerek kaydedilmişti⁴⁰¹.

Mir Abdullatif’ten sonra Mirza Ebu Talip Han İsfahani’nin eseri *Mesir-i Tâlibi*’de -ki Farsça baskılı metni 1228/1813’te Kalküta’da basılmıştır- sayesinde insanlar gazeteye âşina olmuşlardı⁴⁰². Bu iki kitapta gazeteden ve faydalarından bahsedilmiştir. Fetih Ali Şah ve Muhammed Şah’ın saltanatının son dönemlerindeki seyahatnamelerde diğer ülkelerde yayınlanan gazete ve dergilere sınırlı da olsa dikkat çekilmişti. Mirza Ebu’l-Hasan Elçi *Hayretnâme* adlı kendi seyahatnamesinde

³⁹⁹ Bu ifade, İngilizce “News paper”ın birebir çevirisidir.

⁴⁰⁰ Kanun-ı London ve Nâsırı Tebriz, Terceme-i Kânun-i Matbuât-ı Osmanî İrsâli be Vezâret-i Umûr-ı Hârice der 1281/1884: *Gozide İsnâd-ı Siyasi-yi İran u Osmanî*, Defter-i Mutâleât-ı Siyasi ve beynolmileli, c.III, Tahran 1991, s.219.

⁴⁰¹ Abdullatif b. Ebi Talip Şusteri, *Tuhfetu’l-Âlem ve Zeylu’t-Tuhfe*, Samed-i Muvahhid, Tahran 1994 s.262.

⁴⁰² Bkz. Mirza Ebu Talip Han İsfahani, *Mesir-i Tâlibi ya Sefernâme-i Mirza Ebu Talip Han*, haz. Hüseyin Hadyu Cem, İlmi ve Ferhengi, Tahran 1994.

“Nûz” isimli bir gazeteden bahsetmektedir⁴⁰³. İran’da gazetecilik Kaçarlar döneminde başlamıştır.

Avrupa’daki gazete tarzında basılan ilk Farsça gazetenin hangisi olduğu kesin olarak belli değildir. Takizâde, Avrupa dışındaki matba (Matbaa hâric ez Frengistan) adlı kitaptan nakille *Delhi* maddesinin ekinde haftalık gazete “Ekber-i İrani veya Ahbâr-ı İrani”nin 1212/1798 senesinde Delhi’de dağıtıldığının zikredildiğini yazmaktadır ki kuvvetle muhtemel bu gazete Farsça idi⁴⁰⁴

Takizâde sözlerinin devamında, İran ülkesinde bulunan ilk gazete -ki 13.yy’ın ortalarında Tahran’da kurulmuştur- ile ilgili sadece “Mecelle-i Encümen-i Pâdişâhi Asyayi Engilisi” adlı dergiden bir bilgi kaydetmiştir. Adı geçen dergide “İran gazetesi” başlığı altında Tahran baskısı gazetenin bir sayısından hiçbir müdahale olmaksızın baştan sona Farsça kaydedildiği, İngilizceye çevirisinden sonra ek olarak kaldığı ve bazı yerlerin açıklaması için İngilizce bir mukaddime yazıldığı kaydedilmiştir⁴⁰⁵. Bu gazetede *Doğu Memleketleri Haberleri* başlığı altında Tahran ve İran vilayetlerinin haberleri zikredilmiştir; daha sonra *Batı Memleketleri Haberleri* başlığı altında Avrupa ve Osmanlı’dan haberlerin açıklaması yapılmıştır. Mecelle-i Encümen-i Âsiyayi’nin İngilizce mukaddimesinin özet açıklamasında şöyle nakledilmiştir: “*Ortaya çıkmıştır ki bu Farsça gazete 1837’ten birkaç sene daha önce kurulmuş ve yayılmış. Bu surette o gazetenin ilk ortaya çıkışı Fetih Ali Paşa’nın son dönemlerine denk gelmiştir. Bu gazetenin kurucusu ve yayıncısı Mirza*

⁴⁰³ Bkz. Ebu’l-Hasan Elçi, *Hayretnâme*, haz. Hasan Mürsel Vend, Hedemât-ı Ferheng-i Resâ, Tahran 1985.

⁴⁰⁴ Seyyid Hasan Takizâde, *Çaphâne ve Roznâme der İran*, Mecelle-i Kâve, sayı 5, yeni dönem, Berlin 1921, s.550.

⁴⁰⁵ A.g.e. s.550

Salih Şirazi muhtemelen İran'a matbaayı getirmeye teşebbüs eden Mirza Salih Şirazi'nin ta kendisidir."⁴⁰⁶

5.2. Devlet Gazeteleri

5.2.1. Kâğez-i Ahbâr

Birçok kaynak tarafından İran gazeteciliğinin babası olarak anılan Mirza Salih Şirazi, “roznâme” kelimesini yeni anlamıyla ilk kullanan kişidir. Onun gazetesinin adı “Kâğez-i Ahbâr”dır. Bu gazete sınırlı bir yayın yılına sahiptir. Muhammed Şah'ın padişahlığının üçüncü yılında yayınlanmış olan bu gazetenin çalışanlarıyla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Sadece Mirza Salih'in gazete editörü/genel yayın yönetmeni olduğunu biliyoruz.

Şirazlı Bakırhan Kâzerûni'nin oğlu olan Mirza Salih, 1815 yılında Londra'ya giden öğrenci grubu arasında yer almıştı. Mirza Salih Fransızca, İngilizce, Latince'nin yanı sıra zamanının bazı bilim ve fenlerini ve kendi çabasıyla matbaa mürekkebi yapmayı, dizgiyi, basmakalıbı (stereotype) İngiltere'deki bir matbaada öğrenmişti. Mirza Salih Şirazi, İran'a döndükten sonra Tebriz'de bir matbaanın kurulmasına ön ayak olmuştu. Mirza Salih'e İran'ın farklı bölgelerinde ve özellikle de İran dışındaki memuriyetlerde görev verilmişti. Mirza Salih, matbaayı kurma, gazete yayınlama ve önemli bir seyahatname yazmanın yanında özgürlük, parlamenter hükümet talepleri ve çeşitli kültürel faaliyetleriyle İran'ın önemli

⁴⁰⁶ Journal of Royal Asiatic Society, vol.5 th1838 pp.355-372, aktaran: Seyyid Hasan Takîzâde, *a.g.e.*, s. 550.

aydınları arasında yer almış ve yine İran aydınlanmasında ismi zikredilen önemli bir kişidir⁴⁰⁷.

*“Kağez Gazetesi, güzel nestalikle taş baskı olarak aylık surette başlıklar nesh hattıyla, 24x40 ebadında basılmıştır. Ön ve arka sayfaları beyaz baskılıdır. İlk sayfanın yukarısında 5x5 ölçüsünde İran’ın resmi alameti olan Aslan ve Güneş görülmektedir. Gazete meni o zamanın kitaplarındaki geneleksel ölçü olan 3 hatlı bir kadrâjdadır. Kağez-i Ahbâr resim ve reklâm içermemektedir.”*⁴⁰⁸

Kâğez-i Ahbâr, “padişahın himmetiyle” yayınlanmasındaki amacını İran halkını eğitmek olarak ifade etmiştir. Bu gazetenin ilk sayısında “İ’lâm-name” adıyla on altı memleket haberine yer verilmiştir. Nâsiruddin Pervin bu gazetenin içeriğiyle ilgili olarak dikkat çekici bilgiler vermektedir: *“Haberler hiçbir fasıla olmaksızın ve başlıksız olarak birbirinin ardı sıra gelmiştir. Birbiriyle bağlantılı yakın geçmişle ilgili haberlerden az bir kısmı yayınlanıyordu... Fakat Şahın Fetih Ali Şah’ın mirasıyla ilgili fermanlar veya Türkmenlerin uyarılması daha fazla yer kaplıyordu... Gazetenin daha sonraki sayıları Doğu Memleketleri Haberleri ve Batı Memleketi Haberleri olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Bu devlet yayınının iç haberleri kuru, resmi ve münşiyane yazılıyordu; ancak dış haberler ise hem sayı bakımından hem de işgal ettiği yer ve çeşitlilik bakımından iç haberlerden çok üstündü. Hatta iç haberlerin çoğu dış haberlerden bağımsız olmamasına rağmen bu böyleydi. Çünkü elçiliklere ve dışarıdaki İranlı memurlara karşı haddinden fazla ilgi vardı. Kağez-i*

⁴⁰⁷ Ali Keriman, *Mirza Salih Şirazi ve Kâğez-i Ahbâr*, Goncine-i İsnad, sayı, 29-30, 1998,s.6.

⁴⁰⁸ Nâsiruddin Pervin, *Tarih-i Roznâme-i Nigâri-yi İraniyan ve Diğer Pârsi Nevîsân: Peydâyiş*, Neşr-i Dânişgâhi, 1.baskı, C.I, Tahran 1998, s.129.

Ahbâr'ın iç haberlerinin kaynağı saray ve divandı. Dış haberlerle ilgili ise Kâğez-i Ahbâr'ın diğer memleketlerin gazetelerinden tercüme yoluyla istifade ediyordu.”⁴⁰⁹

5.2.2. Zahrirdebahra Gazetesi

Kuruluş ve kapanış tarihiyle ilgili hiçbir doğru bilgiye sahip olmadığımız Kâğez-i Ahbâr gazeteden sonra İran'da basılan ikinci gazete “Zahrirdebahra” adındaki Süryani gazetesidir. Asurî dilinde “aydınlık, parlaklık ışığı” anlamına gelen bu ifade bazı kaynaklarda yanlışlıkla “Zararitbara” olarak zikredilmiştir. Amerikalı misyonerler tarafından Urumiye şehrinde, Azerbaycan sakini Keldaniler için kurşuni baskıyla yayınlanmıştır. Bu gazete “Boston Amerikan Dini Grubunun” bir organıydı. Gazetenin ilk sayısı Zilhicce 1265/Ocak 1849 tarihini taşımakta ve aylık olarak yayınlanmaktaydı. Zahrirdebahra, Asurî dilinde basılmış en eski gazetedir⁴¹⁰. Bu gazete aynı zamanda başkent dışında düzenli basılan ilk neşriyat olmasının yanında İran'da Farsça olmayan ilk gazete ve dini gazetelerin de öncüsü olmuştur. Bu gazete daha ziyade dini ağırlıklı bir yayın yapmış, sürekli Nasturiler ve Katolikler arasındaki dini tartışmaları devam ettirmiştir.

5.2.3. Vakayi-i İttifâkiyye Gazetesi

İran'ın üçüncü gazetesi ve Farsça basılmış ikinci gazete olan bu yayın Mirza Takihan Emir-i Kebir'in gayretiyle isimlessiz olarak yayınlanmıştır. İlk sayısında “Ey Allah'ın Gâlip Arslanı (Ya Eseda'llahi'l-Gâlip)”, “Dâru'l-hilâfe Tahran'ın

⁴⁰⁹ A.g.e, s.130.

⁴¹⁰ A.g.e, s. 135

Haberlerinin Gazetesi” başlıkları bulunmaktaydı⁴¹¹. Bu gazete ikinci sayısından sonra on yıl boyunca “Roznâme-i Vekâyi-i İttifakiyye Gazetesi” adıyla yayınlanmıştır. Üstad Muhit Tabatabai, “vekâyi” kelimesinin “ahbar”, “havadis”, İngilizce “News” veya Fransızca “Novel” kelimesinin eş anlamlısı olduğuna inanmaktadır. Ona göre bu Osmanlılardan alınmış “Dâru’l-fünûn” gibidir. “Havadis’e “İttifakiye” sıfatını ilave edilmiş ve ikinci “Tasvir” denilmiştir. Gerçekte Mısır, Osmanlı ve İran’ın üç resmi gazetesi “vekâyi” kelimesinin birbirinin anlamlarını tamamlayan ifadelerini kullanmıştır⁴¹².

Vekâyi-i İttifakiye Gazetesi, İran’ın gelişmesini arzulayan Sadrazam Mirza Taki Han Emir-i Kebir’in emri ve teşvikiyle yayınlanmıştır. Bu gazetenin ilk sayısı Nasıruddin Şah’ın saltanatının üçüncü yılında 5 Rebiussani 1267/1851 Cuma günü yayınlanmıştır. Bu gazete on yıl süreyle haftalık olarak yayınlanan devlet gazetelerinin ilkidir.

Bu gazete Azerbaycanlı ve İran’ın sâbık/önceki Bağdat maslahatgüzarı Nâzımu’l-Müham lakablı Hacı Mirza Cabbar’ın müdüriyetinde yayınlanmıştır. İranlılar arasında *Bercis* olarak bilinen İngiliz Edward Bercis danışman ve tercüman olarak gazetede çalışmıştır. Bercis, Fetih Ali Şah’ın saltanatı zamanında Hindistan’dan İran’a gelmiştir, Tebriz’de Veliahd Abbas Mirza’nın makamında önce tercüman olarak görev almış daha sonra da baskı sorumlusu olmuştur. Nasıruddin Şah’ın saltanatının başlarında Emir-i Kebir’in davetiyle saray tercümanı olmuş ve “Divan Mütercimi” lakabını almıştır. Onun gazete işlerini neden ve ne zaman

⁴¹¹ Yahya Ârinpûr, *Ez Saba tâ Nimâ: Tarih-i 150 sal Edeb Fârsi*, Zuvvar, c.I, Tahran 1975, s.238.

⁴¹² Muhit Tabatabâi, *Tarih-i Tahlili-yi Matbuât-ı İran*, İntişârât-ı Bi’set, 1.Baskı, Tahran 1987, s.15.

bıraktığı ve bunun sebepleri belli değildir. Bercis'in gazetedeki İranlı mesai arkadaşı ve gazetenin yazarı Mirza Abdullah Halc Hattat idi.

Bu gazete ilk sayısında yayınlanma amacını Nasıruddin Şah'tan bir yazı ile dile getirmiştir: *“Şimdiden sonra Hazreti Akdes-i Şahinşahi'nin İran halkını eğitmek, onları hazırlamak ve içte ve dışta meydana gelen olayları haber vermek amacıyla haftalık olarak saray kararlarını ve memleket dâhilindeki haberleri ve diğer şeyleri diğer devletlerde Gazet dedikleri şeyin, Devlet Matbaasında basılmasına ve 5 Rebiussani 1267/1851 Cuma günü bu işe başlanmasına karar verildi.”*⁴¹³

Gazetenin haberleri Başkent haberleriyle başladığı için çoğu yazar bu gazetenin adını “Dâru'l-Hilâfe Tahran Gazetesi” olarak yazmıştır. Gazete başlangıçta Emir-i Kebir daha sonra da Mirza Ağahan Nuri'nin gözetimi altında çıkmaktaydı. Bu gazetenin kırk bir sayısı kurucusu Emir-i Kebir'in zamanında yayınlanmıştı. Gazetenin kırk dokuzuncu sayısı ise bu büyük devlet adamının ölümüyle ilgili tahrif edilmiş yalan yanlış bilgileri içermekteydi.

Gazetenin ismi değiştikten sonra gazete idaresinin yaşadığı dönüşüm haberlerin tanzim şeklini de etkilemişti. Gazetenin idaresi Dışişleri Bakanlığından alınıp İlim Bakanlığına bağlanmıştı ki bu görevi 1860'da İ'tizadu's-Saltananın sorumluluğunda kurulan Devlet Şura Meclisi yürütmüştür. Mirza Ebu'l-Hasan Han Gaffari, Ressam İlim Bakanlığı'nın vekilliğiyle devlet-i aliyye gazetesinin sorumluluğunu üstlenmişti. Onun bu vazifeye seçilmesinin sebebi taş baskı üzerine resim yapma sanatını tamamen biliyor olması idi. O, bu sanatı İran dışında öğrenmişti ancak yazarlık ve gazetecilik ile ilgili bir tecrübesi yoktu. Devlet-i

⁴¹³ Roznâme-i Vekâyi-i İttifâkiye, Cuma 19, Rebiussani 1267/1851, sayı 3, s.1.

Aliyye-i İran Gazetesi bu devrede, süs ve resim bakımından selefi Vekâyi-i İttifâkiyyeye üstünlük sağlamıştı.

Vekâyi-i İttifâkiyye 1861’de gazete müdürlüğü Sanû’l-Melik Mirza Ebu’l-Hasan Han’a verilinceye yani 470 sayıya kadar bu isimle yayınlanmıştı. Daha sonra gazete başlangıçta Pehleviceden aldığı “İttifâkiye” kelimesi yerine 472. sayıdan itibaren ismini değiştirmiş ve Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesi adını almıştır. Ancak bu yeni ismini almakla birlikte sayı numarası Vekâyi-i İttifâkiye’nin devamı olacak şekilde düzenlenmişti. Daha sona adı bir kez daha değişen Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesinin yayınladığı resimlerde artış olmuştu. Bu gazete İran’ın ilk resimli gazetesi kabul edilmektedir⁴¹⁴. Gazetede saray protokolüne ait farklı şekillerde yayınlanan resimler Kaçarlar dönemi İran tarihini anlamaya yardımcı olmaktadır. Ayrıca bu dönemle ilgili sinema veya tiyatro çalışması yapmak isteyen sanatçılara da faydalı olacağı söylenebilir. Bazı durumlarda bir haberin ayrıntı bir görüntüsü bile resmedilmiştir⁴¹⁵.

1280/1863’de Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesi veya İlmi Gazete Farsça, Fransızca ve Arapça olmak üzere üç dilde yayınlanmıştı. Bu şekilde İran’da ilk özel, ilmi ve birkaç dilde yayın yapan gazete sayılmaktadır. Ferid Kasîmi, Vekâyi Gazetesinin, Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesine çok yakın olduğunu düşünmektedir,

⁴¹⁴ Muhammed Sadr Hâşimi, *Tarih-i Cerâyid ve Mecellât-ı İran*, Kemal, C.IV, İsfahan 1953, ss.330-331.

⁴¹⁵ İsmail Rıdvânî, “Seyri der Nohostin Roznâme-hâ-yı İran”, *Mecelle Berresihâ-yı Tarihi*, yıl 2, sayı 2, 1967, s.159.

çünkü serlevha, resimler, sayfa süslemeleri ve diğer özellikleriyle Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesine benzemektedir⁴¹⁶.

Gazetede başkent ve İran'ın diğer eyaletleri ile ilgili haberlere ilaveten temel ihtiyaç maddelerinin fiyatı, yerli malların korunması, çiçek⁴¹⁷ ve veba⁴¹⁸ gibi bulaşıcı hastalıklar hakkında yazılar, diğer devletlerin durumu, özellikle Avrupa ve Amerika ile ilgili çeşitli haberler, başka ülkelerde yayınlanan gazete haberlerinden önemli yazılar, süratli gemiler, Şah ve Sadrazam için tercüme edilen yabancı gazetelerden bazı kısımlar da yayınlanmıştır. Örneğin üç numaralı yayında İstanbul'da yetmiş mermili şarjörülü bir tüfek yapımından⁴¹⁹ veya İstanbul'da bir yangından ve yangının söndürülmesinden haber vermektedir ki o zaman kuvvetle muhtemel İran'da henüz İtfaiye Kurumu kurulmuş değildi⁴²⁰

Genel olarak bu gazete Emir-i Kebir'in hayatta olduğu zaman yüksek düzeyde bir çizgiye sahipti. Haberlere ilaveten hukuk, özgürlük, devlet idaresi, Avrupa memleketlerinin ilerlemesi, keşifler, icatlar vb. konularda makaleler yayınlanmıştı. Ancak Emir-i Kebir'in ölümünden sonra bu gazetenin niteliğinde gözle görülür bir değişim yaşanmış, artık Daru'l-hilâfe haberleri, padişahın sağlık ve afiyeti, görevlendirmeler, aziller ve kararlarla ilgili haberlere özgü bir gazete olmuştur.

⁴¹⁶ Seyyid Ferid Kasımi, *Sergožešt-i Matbuât-ı İran: Rozgâr-ı Muhammed Şah ve Nâsiruddîn Şah, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmi*, Merkez-i Mutâleât ve Tahkîkât-ı Resânehâ, Tahran 2001, ss.1261-1262.

⁴¹⁷ A.g.e, s.13.

⁴¹⁸ A.g.e, sayı 6, s.30.

⁴¹⁹ A.g.e, s.16.

⁴²⁰ A.g.e, s.11.

5.2.4. Farsça Yayınlanan Üçüncü Gazete

İran’da yayınlanan üçüncü Farsça gazete, Behram Mirza Muizzu’d-Devle’nin egemenliği zamanında Tebriz’de 1275/1859 yılında yayın hayatına başlamıştı. Bu gazetenin tam ismi bilinmemekle beraber *Azerbaycan Memleketi Milleti Gazetesi*, *Daru’s-Saltana Azerbaycan Haberleri*, *Azerbaycan Eyaletinin Olayları Gazetesi*, *Daru’s-Saltana Tebriz Baskı Gazetesi*, *Tebriz.....* isimleriyle anılmıştır⁴²¹. Bu gazetenin yayın hayatına başladığı haberi Vekayi-i İttifakiye’de görülmüştü. *Azerbaycan* adıyla tek nüsha bir Farsça gazete Berlin Devlet kütüphanesinde bulunmaktadır ancak gazetenin ilk sayfası eksiktir. İçeriğinden açık bir şekilde bu gazetenin 1276/1859 yılı başlarında basıldığı anlaşılmaktadır ve kuvvetle muhtemel bu gazete Vekayi-i İttifakiye Gazetesi ile aynı gazetedir⁴²².

Bu gazetenin sayılarından birinin Karacağda hükümeti ile ilgili olduğuna dair belgesi mevcuttur⁴²³. Bu gazetenin son sayısı ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz, muhtemelen 1873 veya 1296 yılı sonlarına kadar basılmış ve bu tarihlerde Azerbaycan kelimesi Tebriz kelimesine dönüşmüş ve bir süre bu isimle yayınlanmıştır. Azerbaycan ve Tebriz adlı bu iki gazetenin Meşrutiyetin ilk yıllarında Tebriz’de basılan ve dağıtılan Azerbaycan ve Tebriz adlı gazetelerden farklı olduğunu belirtmek gerekir⁴²⁴. Edward Browne da Muhammed Ali Terbiyet’in yazdıklarına istinaden Terbriz Gazetesinin, Tebriz’de 1275/1858 yılında

⁴²¹ Muhammed Ali Terbiyet (t.siz), *Ergzun: Mecmua-i Makâlât-i Muhammed Ali Terbiyet*, haz. Gulamrıza Tabatabai Mec, Ebu, Tebriz, ss.268-289.

⁴²² Takizâde, âde, a.g.e., s.15.

⁴²³ *Gozide İsnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmanî devre Kaçariye*, Vahid Neşr-i İsnad, Vezaret-i Umur-ı Harice, Defteri Mutaleat-ı Siyasi ve Beynu’l-Mileli, c.II, Tahran 1990, sS.133-188.

⁴²⁴ A.g.e, s.279.

yayınlandığını ve bununla ilgili bilginin Vekâyi-i İttifakiye’de bulunduğunu söylemektedir⁴²⁵

Sözü edilen gazeteyle ilgili diğer gazeteler yoluyla elde edilen bilgilere göre bu gazetede Azerbaycan bölgesinin yağmur alışı, tüm eyaletteki nazm ve intizamın değeri, Azerbaycan’da görevlendirilen ve görevlerinden el çektirilen memurlar, siyasi talepler, edebiyat, yararlı istekler ve halkın menfaatleri...⁴²⁶ gibi konular ele alınmıştı. Aynı yazıya göre bu yayının ilk dönemi 1275/1858 ve ikinci dönemi 1879’dır.

1867’de Nasıruddin Şah’ın emriyle İ’tizadu’s-Saltana İlim Bakanı, Resimsiz Devlet Gazetesi, Resimli Devlet Gazetesi, Millet Gazetesi ve İlmi Gazete adlarıyla dört gazetenin kurulmasının sorumluluğunu üstlenmiştir ki bu gazeteler 1870’e kadar yayın hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Ruznamey-e Devletiye Musevver yaklaşık olarak iki haftada bir yayınlanmıştır. Haberler, “İran Eyaletleri Haberleri” ve “Dış Ülkeler Haberleri” diye ikiye ayrılmıştı. İç haberlerin altında Nasıruddin Şah, saray, adliye, adliye divanhanesi olayları, İ’tizadu’s-Saltananın alanına giren işler özellikle telgrafhane, Tahran’da telgrafın genişletilmesi, Tahran’dan Azerbaycan ve Gilan’a telgraf hatlarının bağlanması, kişilere lakap, unvan ve nişan verilmesiyle ilgili haberler, fotoğrafçılıkla ilgili haberler, “Başkent Tahran Haberleri”, Horasan memleketi haberleri, sınır haberleri, Azerbaycan, Kürdistan haberleri, Kirman ve Belucistan

⁴²⁵Edward Browne, Muhammed Ali Terbiyet, *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran der Devre Meşrutiyet*, çev. Muhammed Abbasi, Rıza Salihzâde, Marifet, c.II, Tahran 1962, s.402.

⁴²⁶ Muhammed Hasan Han İ’timadu’s-Saltana, *Mir’âtu’l-Buldân*, haz. Pertov Nuri Ala, Muhammed Ali Sipanlu, Esfar, c.IV, Tahran 1985, s.2397.

olay ve haberleri, Irak ülkesi haberleri, Arabistan olayları, Loristan, Fars vb. başlıklarla haberler yer almıştı.

Dış ülkeler haberlerinde Paris gazetesi tercümesi, İstanbul gazetesi tercümesi, İngiliz Devlet gazetesi tercümesi, Fransa gazetesi hikâyeleri gibi başlıklarla bazen de Çin Devleti haber ve olayları, Avrupanın hâlihazırdaki olayları, Paris okullarının öğretmenlerinin raporları gibi başlıklar görülmekteydi. Devlete ait reklâmlar, yine devlet ilanları ve devlet ilanının ekleri ve diğer reklâmlar “İlan” başlığı altında basılmıştı.

Gazetenin en önemli özelliği ve itibarı Nasıruddin Şah başta olmak üzere farklı insanların resimlerini basıyor olmasından gelmekteydi. Fakat 501 ve sonraki sayılarında gazete resimsiz olarak basılmıştır. Bu gazetenin ikinci yılında sadece 16 sayı resimli çıkmıştır. Gazetenin üçüncü yılının özelliği farklı haberlerle ilgili başlıkların olmasıdır.

Bu gazete 605 ve sonraki sayılarında *Devlet Gazetesi* adını almış olmasıdır. Bu değişiklikten sonra gazetenin ilan ücreti ve fiyatı değişmiştir. 617. sayıda İngiliz devleti elçiliğinden Cezayir’in bir kısmıyla ilgili bir harita yayımlanmıştı.⁴²⁷

Gazete 639 ve sonraki sayılarında 1869 yılında tekrar *Devlet-i Aliyye-i İran Gazetesi* adıyla basılmıştır. Bundan sonra gazetenin sayfa düzeninde değişiklikler gözlenmiştir ki en önemli değişiklik safha bendi ve iki sütünlü olmasıdır. Bazen de haber başlıklarından önce siyasi, sosyal ve meşhur kişilerin ölüm haberleri ilave edilmişti.

⁴²⁷ Parvin Godsizad, *Mibuat der Cihane İslam(1) İran, Afganistan*, Neşre Ketab Merce, Tahran 2010, s.11

5.2.5. Devlet-i Aliyye-i İran İlmi Gazetesi

Devlet-i Aliyye-i İran İlmi Gazetesi Farsça, Arapça ve Fransızca olmak üzere üç dilde yayınlanan ilk gazete olmasının yanında İran da basılan ilk ilmi yayın olma özelliğini de taşımaktadır. İlk sayısı 1280/1864 yılında başkent Tahran’da devlet fabrikasında basılmış ve dağıtılmıştır. Bu gazetenin ilk sayfasında yayının adı, yayın tarihi, kıymeti ve matbaa adının yanı sıra Şemsu’l-İmara’nın da bir resmi vardı. Gazetenin ilk sayfasında yayın amacı şöyle açıklanmıştır: “*Cenab-ı alilerinin bakış açılarına göre...milletin ve devletin eğitilmesi ve yükselmesi, İran’da önceki zamanlarda olan ve başka devletlerin tamamladıkları ilim ve sanatın veya dış devletlerden bu ilelebed devam edecek olan devlete (devlet-i ebed-müddet) gelen ilim ve sanatın teşvik edilmesi, insanların bilmediği faydalı haberlerin kamuoyunun geneline aktarılması ve faydalı bilgilerin aktarılması Yüce Saltanat makamının ilim ve sanayi bakanı İ’tizadu’-Saltana Ali Kali Mirza’ya kesin talimatıdır ki bu ilmi gazete her ay yayınlanarak onu inceleyecekler faydalı olsun.*”⁴²⁸

Devlet-i Aliyye-i İran İlmi Gazetesi celali, kameri ve miladi tarihin birlikte yazıldığı ilk yayındır. Bu yayında konular sırayla şöyledir: Dünya ülkelerinde ilmin teşviki ve yayılması ve bunun İran’la mukayesesi, kitap yakılması, kütüphaneleri ateşe verme, Ramazan ayında şer’i saatlerin ayrıntısı, gökbilim ve astronomi ilimleri, İran telgrafının diğer dünya ülkeleriyle irtibatı, dört temel unsur (anasır-ı erbaa), başlangıçtan günümüze madeni paralar (sikkeler), kadim İran’da ilim ve sanatların durumu, madenlerin/demirin dönüşümü ve kimya ilmi, insani kuvvetler, insan ruhu, Beytu’l-Makdis (Kudüs), çiftçilik, ziraat ve ilim, veba hastalığı, havadan ve gökten cisimlerin ve küçük parçacıkların düşmesi, madenlerin ağırlıkları, veterinerlik ve tıp

⁴²⁸ *Roznâme-i İlmiyye-i Devlet-i Aliyye-i İran*, sayı 1, Şa’ban 1280, s.1.

incelemeleri, matematik, sikkebilimi (nümizmatik), toplum ve dünyadaki insanların birbiriyle bağlantısı, dünya din ve mezhepleri, Asya, Amerika hakkında bilgiler, Avrupa gazetelerinden çeviriler, o zamana kadar kimya ilmi sahasındaki eserler ve kitaplara isimlerini verenlerin fihristi⁴²⁹. Zaman zaman kesintiye uğramakla beraber uzun süre yayınlanan gazetenin Fransızca kısmını Daru’l-fünunda Fransızca hocası olan Mösyö Richard üstlenmişti⁴³⁰.

Devlet gazetelerinin içeriği daha ziyade resmi memleket haberleri kapsamaktaydı. İran’da henüz gazetecilik dili gelişmemişti. Sonuç olarak gazetelerin konuları ve haberleri divan sekreterlerince hazırlanmıştı ki çoğunlukla halkın genelinin anlamadığı kalıp cümleler, kelimeler, lakaplar ve başlıklar kullanılmıştı.

5.2.6. Diğer Gazeteler

Bu gazeteden sonra Tahran ve Tebriz’de çeşitli gazeteler ortaya çıkmıştı. *Mir’âtu’s-sefer Gazetesi* -ki birkaç sayıdan sonra ismine “Mişkâtu’l-Hıdır” ilave etmişti- 1871 Rebiulevvelin’de Şah’ın Mazenderan seferinde İ’timadu’s-Saltana tarafından yolda ve konaklama yerlerinde sunulmak üzere on üç sayı yayınlanmıştır. Aynı zamanlarda *Fars Gazetesi* de Şiraz’da yayınlanmıştır.

Fars Gazetesi, Mirza Taki Han Kâşânî Zillu’s-Sultan’ın aracılığıyla yukarıda adı geçen Şehzade’nin üçüncü hükümeti döneminde Fars eyaletine gelmesi sebebiyle bu eyalette yayınlanmaya başlamıştır. İlk sayısı 25 Cumadiye’l-âher 1289/1872 tarihinde yayınlanmıştır. İlk başlarda yarısı Farsça yarısı Arapça yayımlanmıştır.

⁴²⁹ *Roznâme-i İlmiye-i Devlet-i Aliyye-i İran*, Sayı 23, Cumadiye’s-Sâni, 1283, ss.1-2.

⁴³⁰ Muhammed Muhit Tabatabai, *Tarih-i Tahlili-yi Matbuât-ı İran*, Biset, 1.basım, Tahran 1987, s.28.

1876'de Tahran'nda "Le Peteri" adıyla Fransızca bir gazete kurulmuştur. Gazetenin müdürü Belçikalı Baron Norman idi ki kendisi bu amaçla bir sene önce İran'a çağırılmıştı. Ancak bu gazete 9 Muharrem 1293/5 Şubat 1876 tarihli olarak bir sayı basılmış, özgürlükten bahsetmesinin üzerine Şah tarafından yayını durdurulmuştu.

Askeri İlmi ve Edebiyat Gazetesi de aynı yıl Mirza Hüseyin Sipehsalar Han tarafından kurulmuş, mübarek *İtamajur Okulunda* basılmıştı. İlk sayısı 29 Zilkade 1293/16 Aralık 1876 tarihini taşıyan bu gazete görünüşte 1879'ya kadar yayın hayatına devam etmiştir. Yaklaşık bir ay sonra 22 Zilhicce 1293/8 Ocak 1877'de "İlmi Gazete" Sanîu'd-Devle daha sonra İ'timâdu's-Saltana Muhammed Hasan Han tarafından kurulmuş ve 1880'e kadar devam etmiştir.

Yarı resmi *İttıla Gazetesi* de 1878 yılında yine İ'timâdu's-Saltana Muhammed Hasan Han tarafından kurulmuştu. *Ferheng Gazetesi* 1879 yılı ortalarında Isfahan'da, *Tebriz Gazetesi* 1880 başlarında Tebriz'de yayınlanmıştı. *Danış Gazetesi*ni Muhbiru'd-Devle Alikali Han 1882 yılında kurmuş ve bu gazete Dâru'l-fünûn'da (Üniversite) basılmıştı. Gazetenin yazarı kimya öğretmeni olan Mirza Kazım idi. Seyyar bir gazete olan *Ordu-yu Hümayûn Gazetesi* 1883 yılında Nasıruddin Şah'ın Horasan'a ikinci yolculuğu sırasında daha önce adı geçen İ'timâdu's-Saltana tarafından konaklanan yerlerde basılmıştı. *Hakîmu'l-Memâlik Gazetesi* Cedidu'l-İslam Aka İsmail'in oğlu Mirza Ali Naki Han'ın imzasıyla çıkmakla beraber gerçekte bizzat Nasıruddin Şah'ın kaleminden çıkan yazılar yayınlanmış ve üç sayı devam edebilmişti.

5.2.7. Devlet Gazeteciliğinin Eksiklikleri

Kaçar dönemi gazeteciliğinin tarihçilik üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Kaçarlar dönemi gazeteciliği sadece sarayla ilgili haberleri ve olayları kaydetmiş, bazen önemli antlaşmalar ve imtiyazları sayfalarına taşımış ancak toplumun diğer kesimleri ile ilgili haberleri göz ardı etmiş bu anlamda “saray gazeteciliği”nin ötesine geçememiştir.

Gazetecilik, meşrutiyet döneminin başlamasına kadar geçen sürede vak’anüvislik ve tarih yazarlık makamını Nasırı saltanatından kaldırmıştır. Elli yıllık inişli çıkışlı Nasırı saltanatı ki içerde ve dışarıda yüzlerce önemli olayın cereyan ettiği bir devirdir, henüz herhangi bir gazetenin bulunmadığı ve tarihin vak’anüvislik usullerine göre tanzim ve tedvin edildiği bu dönemin başlangıç yıllarında tarih, tarihçi, vak’anüvislik ve tarih yazıcılığı geçmiş dönemlere göre oldukça fazla ancak yine de sınırlı bir ölçüde değer görmüştü.

Ağa Muhammed Han, Fetih Ali Şah, Muhammed Şah ve Nasıruddin Şah’ın ilk saltanat yıllarında birkaç vak’anüvis ve tarihçi olmuştur. Bu kişiler o zamanın meydana gelen olaylarını kaydetmeye çalışmışlardır. Ancak devletin olay yazıcısını günlük olay yazıcısına/gazeteciye çevirmek, tarih yazıcılığın önemini ortadan kaldırmıştır. Dışarıda çalışma alanında tarih yazmak isteyen Sipehr ve Hidayet gibi yazarlar sarayı övmeye mecbur bırakılmışlardır. Buna ilaveten bu durum onların eserlerinin itibarını düşürmüş ve bu eserler “düşük şarklı eseri” olarak görülmüştür.

Sanîu’d-Devle Muhammed Hasan Han, Nasırı döneminin tarihini gazetelerin içeriklerinden yazıp düzenlediğinde onun işlerinin hepsi Mir’âtu’s-Sultan ve Muntazam Nasırı, geçmiştekilerine göre daha anlamsız ve dağınık bir iş ortaya

çıkarmışlardır. Her ne kadar gazetede herhangi bir somut olay hiçbir zaman açık ve şeffaf bir şekilde yer almamış olsa da, Zira her olayın nakledilmesinde amaç günün kudretli merkezine hoş görünmek olmuştur. Gezip dolaşma, at binme, yolculuklar, gezme görme ve eğleme amaçlı seyahat, avcılık, misafirlik, misafirperverlik konuları yer almış, sorunlar ve istenmeyen sonuçlar hiçbir zaman gazetede yer bulmamıştır. *Hayve, Herat, Buşehr ve Muhammere Savaşları Vekâyi-i İttifâkiye* gazetesinin dikkatini o kadar çekmemiştir. Devletlerin yapmış olduğu fiilerden dolayı ortaya çıkan vahim sonuçlar gazete sayfalarında yer bulamamıştır.

Genel olarak şunu söylemek gerekir ki gazeteler bir vakayi nigarenin yüzeyselleştirilip değiştirilmesi ile hazırlanıp basılmıştır. İyi ya da kötü herhangi bir olay kelime oyunları ile süslenerek, güzelleştirilerek verilmiş, bu da haber olan konunun gerçekte sahip olduğu önemi yitirmesi sonucunu doğurmuştur. Bu duruma Vekâyi-i İttifâkiye ve onun yolundan giden gazeteler yol açmış ve bu da tarih defterinde olan olayların tarihe intikal etmesi itibarını düşürmüştür ve tarih takviminde bulunan bazı olaylar ortadan yok olmuştur⁴³¹.

Bu çerçevede zikredilmelidir ki Nasırı döneminin eksik ve olgunlaşmamış gazeteciliği İran'ın geleneksel tarih yazıcılığına zarar vermiştir. Ülkenin tüm kusur ve eksiklerine rağmen *Âlem-ârâ*, *Abbasnâme* ve *Cihanguşa* gibi tarih kitaplarına sahip olmasına engel olduğu gibi vak'anvüvis ve tarihçilerin Muhammed, Haveri, Meftun, Mirza Rızabende, Mahmud Mirza ve Nuvvab gibi sınırlı sayıda kalmasına sebep olmuştur.

⁴³¹ Muhit Tabatabâi, *a.g.e*, s.31.

5.3. Halk Gazeteleri

Devlet gazetelerinin basılması İran’da halk gazetelerinin yayınlanmasının da başlangıcı olmuştur. İlk gazeteler, devlete ait olması sebebiyle, devletin siyaseti paralelinde basılmıştır. İçeriğinin yüzeyselliği, protokol dili, kitap benzeri sayfa düzeni konularında özellikle yabancı gazeteleri görenler açısından eleştiri konusu olmuştur. Emir-i Kebir *taynâmede* “*Devlet-i Aliyye (Osmanlı) gazetelerinin diğer devletlerde olduğu gibiözgür olmadığını*” söylemiştir⁴³². Vekâyi-i İttifakiye Gazetesinde defalarca gazetelerin özgürlüğünden bahsedilmesi Emir-i Kebir’in gazetelerin serbest olmasını desteklediğini göstermektedir⁴³³. Özgür Avrupa gazetelerine Müşîru’d-Devle Mirza Hüseyin Han tarafından da defalarca işaret edilmiştir⁴³⁴.

Halk gazetelerini iki grupta değerlendirmek gerekir: İçerde basılan halk gazeteleri ve dışarıda basılan halk gazeteleri veya sürgündeki gazeteler.

5.3.1. İran’da Basılan Halk Gazeteleri

1860 yılında yeni tarzda eğitim almış bir grup aydın resmi olmayan bir gazete basılması talebinde bulunmuşlardı. Bu grup, talebinde devlet gazetelerinin halkın genelinin ve milletin faydasına olmadığını az çok ifade etmişti⁴³⁵. Bir takım ayrıcalıklarla çıkan ilk gazete *Terbiyet Gazetesi* olmuştur.

⁴³² Feridun Âdemiyet, *Emir Kebir ve İran*, Harezmi, 7.baskı, Tahran 1983, s.189.

⁴³³ *Vekâyi-i İttifâkiye Gazetesi*, sayı 99, 12 Rebiu’l-evvel 1269; sayı 223, 23 Şaban 1271.

⁴³⁴ Feridun Âdemiyet, *Endîşe-i Terakki ve Hükûmet-i Kânun Asr-ı Sipehsâlâr*, Hârezmi, 2.baskı, Tahran 1977, s.141.

⁴³⁵ Feridun Âdemiyet, *Huma Nâtk, Efkar-ı İctimâi ve Siyâs ve İktisâdi der Âsâr-ı Münteşirneşode Devrân-ı Kâçâr*, Âgâh, Tahran 1986.

5.3.1.1. İran Sinesi Millet Gazetesi/Millet Gazetesi

Gazetenin *Millet Gazetesi* adıyla yayınlanması muhtemelen 1856'de Nasiri döneminde olmuştur. Bu seneden on bir yıl sonra 1283/1866'da Millet Gazetesi özelliklerine sahip, Farsça, edebiyat ve haber içerikli bir gazete İ'tizadu's-Saltana Ali Kali Mirza'nın müdürlüğünde Tahran'da yayınlanmıştı. Nasıruddin Şah ilk başlarda devlet işlerini çeşitli bakanlıklar arasında taksim etmişti. İlim, sanayi, ticaret, üniversite, matbaa işlerini İ'tizadu's-Saltana Ali Kali Mirza'nın sorumluluğuna bırakılmıştı ki bu gazete o dönem kurulmuştu⁴³⁶. Dr. İsmail Rıdvani de adı geçen gazetenin kuruluş sebebini şöyle açıklamaktadır: *“Bu gazete milletin istediği ne varsa özgür bir şekilde yazsın diye kuruldu ancak maalesef milletten tek bir satır bile çıkmadı.”*⁴³⁷

Muhit Tabatabai bu gazetenin ortaya çıkış sebebiyle ilgili şunu yazmıştır: *“Bu gazetenin kuruluş amacı özgürlük kelimesiyle sınırlı, halkın faydasına olan ve yaşamıyla ilgili meselelerin kaydedilmesi idi. Şairlerin anılması ve onların şiirlerinin yayınlanması asla gazetenin amacı değildi. Toplumun gelişmemiş olması, bireylerin fikri olgunluğa erişmemiş olması sebebiyle sürekli divanın kenarında toplanıyorlardı. Bu çerçevede iyi şeylerin zikredilmesi ve fikredilmesi, özel, mahrem konuların kaydedilmesi, aşk şiirlerinin nakledilmesi ve hassas rüyaların görülmesi vb. konular ilerleme ve olgunlaşma isteyen insanları meşgul etti ve bu konuda mübalağa ettiler. Bu gazetenin kurulmasının temel sebebi resmi divani kayıtlardan bağımsız ve halkın dilini konuşan bir milli gazetenin varlığına olan ihtiyaçtı. Ancak*

⁴³⁶ Muhammed Sadr Hâşimi, “Çend Roznâme-i Muhim der Zaman-ı Nasıruddin Şah” *Mecelle-i Yâdigâr*, Yıl:2, sayı:3, 1945, ss.51-56.

⁴³⁷ İsmail Rıdvani, *Tarih-i Roznâmenigâri der İran*, Kitabhânei Merkezi ve Merkez-i İsnad-ı Dânişgâh-ı Tehran 1969.

gazetenin ilgi alanı şairlerin durumuna tercüman olmak, sağlığı korumaya yönelik meseleler ve ilgi çekici hikâyeler olmuştur.”⁴³⁸

Cihangir Sulhcu da bu gazetenin yayınlanma sebebiyle ilgili olarak şunu söylemektedir: “Devlet gazetelerinde sadece üst düzey görevliler ve saraya yakın olanlar yazı yazabiliyorlardı. Fakat Nasıruddin Şah’ın izniyle basılan bu gazetede milletin tüm bireyleri rol alabileceklerdi. Gerçekte Millet Gazetesi milletin fikirlerinin aynası olmalıydı.”⁴³⁹

Goel Kohen “Milletten Habersiz Millet Gazetesinin Yayınlanması” başlıklı yazısında şöyle yazmıştır: “Gerçekte diğer devlet gazetelerine göre farklıydı ve halka veya millete ait olmalıydı... Nasiruddin Şah, devlet gazetelerinde sadece hükümet görevlileri ve saraya yakın kişilerin makale yazdığını veya bir konuda görüş belirttiğini ancak Millet Gazetesinin de milletin tamamının emrinde olduğunu göstermek için halkın özgür isteklerinin temsilcisi ve kamuoyunun fikirlerinin tecellisi olan bir milli gazete yayınlanmasını istemiştir. Fakat şu var ki milletin sözü despotik ve sömürücü bir rejimle hiçbir zaman bir olamaz. Birinin menfaati diğerinin menfaatinin tersinedir. Burada cahili kandırircasına millet ismi adı altında bu ismi kötüye kullanmak suretiyle içinde olmayan tek şey milletin sözü ve yazısıdır... Millet Gazetesinin çeşitli sayıları arasından konulara bakıldığında sadece despotik ve gerici hükümetler nezdinde milli bir gazetenin temsilcisi olduğu görülür. Ayrıca bu özgürlük ve millilik iddiasındaki ilk gazetenin tarihi ve sosyal şartlarını da göstermektedir.”⁴⁴⁰

⁴³⁸ Muhit Tabatabâi, a.g.e, ss.29-64.

⁴³⁹ Cihangir Sulhcu, *Tarih-i Matbûât der İran ve Cihan*, Emir Kebir, Tahran 1969, ss.258-260.

⁴⁴⁰ Goel Kohen, *Tarih-i Sansür der Matbûât-ı İran*, Âgâh, c.I, Tahran 1981, s.53.

Millet Gazetesine en önemli eleştiriyi Fetih Ali Ahundzâde bir risalesinde dile getirmiştir. Gazetenin isminde ve haberlerinde kusur bulduğunu belirten Ahundzade eleştirisine şöyle devam etmektedir: “Öncelikle mescidin şekli ki kendi gazetende İran milletinin simgesi olarak tasavvur ettin, bu bana göre uygun olmamıştır. Çünkü eğer senin millet kelimesinden muradın ıstılahi anlamıysa yani eğer İran kavmini kastediyorsan, mescid İran kavmini kuşatamaz. Esasen tüm İslam fırkalarının mescidi vardır. İran kavminin İslam öncesi simgeleri Taht-ı Cemşid (Persepolis) gibi kadim Fars eserleridir. Öyleyse hem kadim sultanlıkları hem de İslam dönemini hatırlatan bir simge olmalıdır. İkinci olarak gazeteyi okudum, gördüm ki daha ziyade bir şairin durumuna odaklanıyor... Kardeşim ben senden ister özel ister genel herkesin faydasına olan bir millet gazetesi yazmanı istiyorum... Bir şairin nesebi ve hallerini bilmenin millet açısından ne faydası vardır...”⁴⁴¹

Âhundzâde daha sonra gazetede ne tür konuların yer alması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Örneğin, dış politikanın durumuyla ilgili, İran devlet sorumlularının eyaletlerin tanzimiyle ilgili tedbirleri, mülk ve millet menfaati, dâhili olay ve haberler... Bir örnek olması bakımından Tebriz’deki kötü vebanın yoğunluğu, ne ölçüde etkide bulunduğu ve doktorların bunun sebebiyle ilgili ne söyledikleri, tecrübe edilen en faydalı tedavi nasıldı, ne kadar insan bu nahoş hastalıktan dolayı öldü, ne kadar kişi bu illete yakalandıktan sonra şifa buldu bunu yazabilirsin. Yine bu illetten dolayı kaçan devlet görevlilerine serzenişi, sitemi yazabilirsin... Ya da bu olayda halka destek olan ve padişahın hizmetinde bulunmayı tercih eden devlet görevlilerine teşekkür edebilirsin... Ticareti ve İran topraklarının ziraatını artırmak, madenleri ortaya çıkarma ve istihdam yaratma, susuz çölleri ve

⁴⁴¹ Fetih Ali Âhundzâde, *Makâlât-ı Mirza Fetih Ali Âhundzâde*, haz. Bakır Mümini, Âvâ, Tahran 1972, ss.43-60.

ekinsiz araziye sulama, ilim, fen, sanayi, okul havadisı, çocukların eğitime önem verme vb. konularda açıklamalarda bulunabilirsin.”⁴⁴²

Nefîsi, “İran Matbuat Tarihinde Metodolojik ve Bilimsel İlk Eleştiri” başlıklı makalesinde Âhundzâde’nin risalesinden “tamamen delilli ve bilimsel ilk eleştiri” olarak bahsetmektedir⁴⁴³. Nasıruddin Şah Mart-Nisan 1871/1288 Muharrem’indeki bir fermanında başkentte basılan devlet-i âliye gazetelerinin geleneğin dışında ve gazete bulunan her ülkede beklenen neticeden hâli olduğunu söylemiştir⁴⁴⁴. Bu fermanın sonra İran adıyla bir gazete yayın hayatına başlamıştır.

Halk arasında gazete okurluğunu yaygınlaştırma çabaları başarılı olamamıştır. Bunun sebebi aslında o zamanki gazetelerin pahalı olmasıdır ki bu durum eşraf, saraylılar ve devlet makamları nezdinde de sorundu. Pahalılığın ilaveten gazetelerin içeriğinin zayıf olması da halkın gazete okurluğuna yönelmemesinin diğer bir sebebidir.

5.3.1.2. Şeref ve Şerafet Gazetesi

Gazetenin ilk sayısı resimli olarak İ’timadu’s-Saltana Muhammed Hasan Han tarafından 1882/1300 Muharrem ayında yayınlanmıştır. Gazetenin ilk sayfasında Nasıruddin Şah’ın bir resmi basılmış, ikinci sayfada gazetenin yayınlanma amacı şu şekilde açıklanmıştır: “Birçok Avrupa ülkesinde eskiden beri tedavülde olan ve birkaç devlet-i aliyyede de süslü olarak basılan resimli gazete, bazı engeller yüzünden terk

⁴⁴² A.g.e, ss.61-70.

⁴⁴³ Muhammed Nefîsi, *Evvelin İntikâd-ı Usûli ve İlmi der Tarih-i Matbûât-ı İran*, Gazetecilik İncelemeleri, yıl 6, sayı 21, 1970, ss.35-37.

⁴⁴⁴ Kâsîmi, a.g.e., ss.1345-1346.

edilmişti. İran memalik-i mahrusesi (korunmuş İran ülkesi) matbaası bu süre zarfında şu talimata uyuyordu: Birkaç resmi, politik, ilmi, ticari ve gayri resmi gazete Tahran’da ve diğer yerlerde basılıp dağıtılsın. Gazetede devlet büyüklerinin resimleri, bir ressam tarafından çizilsin. Eğer durum gerektirirse Avrupa, Asya, Amerika hatta Afrika ve Avustralya gibi diğer ülkelerin büyüklerinin resmi de yapılabilir. Bu durumda her resmin altında resim sahibiyle ilgili bilgi yazılmalıdır. Bu resimli gazete resmi ister gayri resmi olsun fark etmez, önemli olan içinde iki resim bulunan dört sayfayı içermesidir. Dünya büyüklerinin hallerini açıklayan özel haberleri şeref olarak adlandıralım. Devlet-i âliye ricalinin ve memleket bilginlerinin güvenilir bir ümidi olarak görelim.”⁴⁴⁵

Gazete daha sonraki sayılarında siyaset ve edebiyat dünyasından kişilerin tanıtıldığı bir özelliğe kavuşmuştu. Şeref Gazetesinin devamı olan *Şerafet Gazetesi* İ’timâdu’s-Saltana Muhammed Bakır’ın sorumluluğunda 1896’ten 1903-1904/1321’e kadar devam etmiştir. Bu sebeple bu iki gazete Şeref ve Şerafet isimleriyle bilinmektedir.

5.3.1.3. Terbiyet Gazetesi

Terbiyet Gazetesi Muzafferuddin Şah’ın saltanatının başlarında Muhammed Hüseyin Han Furuği (Zekâu’l-mülk) tarafından 1896 Recep ayında edebi, ilmi konularda ve tüccarlarla ilgili bilgileri içeren yazılarla yayınlanmıştır.

⁴⁴⁵ *Roznâme-i Şeref*, sayı 1, Muharrem 1300, s.2.

5.3.1.4. Merih Gazetesi

Asker ilimlerini konu alan *Merih Gazetesinin* ilk sayısı 1296/1878 yılında özel matbaada basılmıştır. İlk sayısında gazetenin içeriği şu şekilde açıklanmıştır: *“Merih Gazetesi İran Devlet-i Aliyye’sinin resmi askeri olaylarını, devletlerin resmi telgraf çevirilerini, Avrupa ve diğer ülkelerde cari olan ilimlerin yayılışıyla ilgili bazı fasılları ve medeniyet ve insan haklarıyla ilgili bazı konuları içermektedir.”*⁴⁴⁶

5.3.1.5. Nasırı Gazetesi

Nasırı Gazetesi, Tebriz’de Muhammed Nedim Başı’nın müdürlüğünde 1311/1893 senesinde yayımlanmıştır. İki günde bir taş baskı olarak sekiz yıl boyunca yayınlanan gazetenin içeriği iktisat, çiftçilik, sanayi, ilim ve ticaret idi⁴⁴⁷. Nasırı Gazetesi 1297/1879’da matematik, fizik ve kimya konularını sayfalarına taşıyan ilk ilmi gazetedir.

5.3.2. Yurt Dışında Basılan Halk Gazeteleri veya Sürgündeki Gazeteler

İran’da despotik bir hükümetin bulunması sebebiyle özgürlük isteyen birçok aydın vatani terk edip Avrupa, Hindistan, Mısır ve Osmanlı topraklarını göç etmek zorunda kalmıştır. Bu kişilerin gönüllü sürgün hayatı İran sürgün gazeteciliğinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Gönüllü sürgünler bulundukları ülkelerdeki yeni fikirlerin İran’da yaygınlaşması ve İran’ın hali hazırdaki egemen anlayışıyla

⁴⁴⁶ *Roznâme-i Merih*, Sayı:1, 5 Muharrem 1296, s.1.

⁴⁴⁷ Sadır Hâşimi, *a.g.e*, s.201; Mirza Mülkim Han, *Roznâme-i Kânun*, İntişârât-ı Kevir, Tahran 1990, s.5.

mücadeleye etmek için gazete çıkarma girişiminde bulunmuşlardı. Yurtdışında yayın yapan bir çok Farsça gazete içinde İstanbul'da Ahter ve Londra'da Kânun gazeteleri İran'ın fikri dönüşümü ve sosyal ve siyasi hareketleri üzerinde inkâr edilemez bir başarı yakalamıştır.

5.3.2.1. Türkiye'de Basılan Farsça Gazeteler

Farsça, Osmanlı'da II. Mahmut Han zamanına kadar Osmanlı sarayının ikinci dili sayılmış ve her fazilet sahibi Osmanlı yazar ve edibi Farsçayı okuma ve yazmayı Türkçe seviyesinde öğrenmişti⁴⁴⁸. Bununla birlikte Farsça gazetenin basılması İran içindeki olumsuz şartlar sebebiyle Osmanlı'da daha erken başlamıştı. Suruş gazetesi, ilk baş makalesinde geleneğin, edebiyatın ve iki ülkenin dilinin birbirine benzerliğini Osmanlı başkentinde Farsça bir gazete basılmasının sebepleri olarak saymaktadır⁴⁴⁹.

İran'da basılan gazetelerin bile Osmanlı tebaası arasında okuyucusu vardı. Tahran'da gazetelerde Osmanlı okuyucuların mektuplarına verilen cevap bu iddianın kanıtı sayılmaktadır⁴⁵⁰. Dilin yakınlığından ziyade İran'daki despotik havanın fikirlerin ortaya çıkmasına izin vermemesi sebebiyle İstanbul'un İran muhaliflerinin merkezine dönüşmesi ilk gazetenin burada ortaya çıkmasının asıl sebebidir. İranlı muhalifler Osmanlı ülkesinde egemen olan nispeten özgür ortamdan istifadeyle bu ülkede bir gazete yayınlayıp dağıtmaya karar vermişlerdi. Bu gazeteler çeşitli şekillerde ve kâfi miktarda İran'a da girmiş veya ülke içinde basılıp dağıtılmıştır. Bu gazeteler içerisinde en önemlisi daha önce zikredildiği üzere *Ahter Gazetesi*dir.

⁴⁴⁸ Muhammed Emin Riyâhi, *Nüfûz-ı Zebân ve Edebiyât-ı Farsi der Kalemrov-ı Osmani*, Emir Kebir, 85; Muhit Tabatabâi, *a.g.e.*, Tahran 1971, s.38.

⁴⁴⁹ Suruş, no1, Cemadiye's-Sani 1327.

⁴⁵⁰ Âdemiyet, *Endişe-i Terakki ve Hükûmet-i Kânun*, s.398.

Ahter Gazetesi hariç Osmanlı'da basılan diğer Farsça gazetelerin ömrü kısa sürmüştür. Çünkü Osmanlı'da ikamet eden bazı siyasi şahsiyetler bu konuda Osmanlı yönetimine şikâyetle bulunabilmekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti İran'a, İran kültürüne ve İran yayınlarına karşı bir hassasiyetle yaklaşmış, İran saltanatı aleyhine bir konuda yayın yapan herhangi bir gazete Osmanlı hükümetnin baskısıyla kapatılmıştı.

5.3.2.1.1. Türkistan Gazetesi

Han Meliki Sasani kendi anılarında, İstanbul'da Türkistan isimli Farsça gazetenin Ruz-name'i Ahter'den daha önce 1865/1281 tarihinde basıldığını, Türkistan'ın bir sayısını o sırada Bab-ı Ali'de İran Elçisi olan Mirza Hüseyin Han Müşir'ul Devle'nin Tahran'a gönderdiğini yazmaktadır⁴⁵¹. Feridun Ademiyet de bu bilgiyi daha da vurgulayarak tekrarlamaktadır.⁴⁵² Ancak Nasirüddin Pervin, Ahter'in 22 yıldan fazla süren yayın hayatında Türkistan Gazetesinin yayınına hiç değinilmediğini yazmaktadır. İstanbul'da basılan diğer gazetelerin hiçbirinde böyle bir bilgi yoktur. Türklerin gazetecilik tarihinin herhangi bir yerinde de bu gazetenin hiçbir işareti görülmemektedir. Bu sebeple Müşirul Devle'nin Tahran'a yolladığı, Han Meliki Sasani'ye göre Türkistan'ın bir sayısı olan şeyin Türkistan'da olan olayların el yazması raporlardan biri olduğunu düşünmekteyiz. Muhtemelen bu rapor bir amaçla Osmanlı makamlarına gönderilmiş ve İran elçisinin dikkatini çekmiş ve o

⁴⁵¹ Ahmed Han Melek-e Sasani, *Yadbudhaye Sefaret İstanbul*, Babek, baskı 2, Tahran 1975, s.205.

⁴⁵² Ademiyet, *a.g.e.*, s.207.

da İran'a göndermiştir.⁴⁵³ Seyit Ferit Kasımi de Doktor Nasirüddin Pervin'in konuşmalarını tasdik etmektedir.⁴⁵⁴

Yoğun aramalardan sonra ne mutlu ki Hakkı Tarık Us'un gazete koleksiyonu içinden Türkistan Gazetesinin bir sayısına ulaştık. Sayfanın başında büyük harflerle Türkistan ve alt kısmında 1864 yazılmıştır. Onun altında da gazete basım tarihi Arapça ve Türkçe açıklanmıştır. Bu Osmanlı gazetesi olaylardan ve eğitimden bahsetmiştir. Ruznameyi Türkistan'ın başında haftalık bir gazete olduğu belirtilmiştir. Okuyucu ve takipçileri, Süleyman Paşa Hanı'nın alt katındaki 28 numaralı daireye giderlerdi. Ayrıca Gazetenin başında "eğitim ve hayır işleri için ücretsiz basılır" diye yazmakta, "6 aylık 60, 3 aylık 30, 1 sayı 2 kuruş, yabancı ülkelere ve eyaletlere posta masrafları eklenecek" ibaresi vardır.⁴⁵⁵ Gazetenin yayın amacı girişte şu şekilde açıklanmaktadır: *"Her bir devletin ve milletin istediği önemli faydalı işlerinin düzenlenmesi için, fayda ve güç kazanmada, genel nüfus konuları, halk ve toplum için fayda sağlayan gerekli tedbirlerin kullanılacağına söylenmesine gerek yoktur. Özetle medeni insan bağımlıdır ve şu sırada düşünürler, bu medeni insan için nasıl bir önlem düşündükleri ve nasıl bir sonuç alacakları diğer bir konudur. Fakat kendi dillerinde bütünüyle kabul gören gazetecilik içerde ve dışarıda ilerlemeye yol açmıştır. Elbette Tercüman-ı Efkâr Gazetesinin üç akıcı dili kapsamı buna delildir. Ama okurken daha çok Farsça sözlüklere başvurulması gerekiyor. Büyük Sultanın saltanatının gölgesinde her bir dilde dikkatle gazete basılır ve yayımlanır. Fars dilinin İslam toplumunun içindeki faydasına bakarak gazete güzel ve şirin Farsçayla yazılırsa ve Konstantine de yayınlanırsa o dili*

⁴⁵³ Parvin, a.g.e, s.248.

⁴⁵⁴ A.g.e, s.507.

⁴⁵⁵ Hakkı Tarık Us'un Gazete koleksiyonu, *Türkistan*, 23 Haziran 1281, s. 1

bilenler onu okurken faydalı bilgiler alacaklardır. Çünkü o dilin her notlarını tanırlar her yerde onu okuyabilirler. Allaha şükürler olsun ki Türkistan adlı Farsça gazetesinin baskısının teşebbüs ve cesaretle, sultanın da böyle bir izni sayesinde çıkardım.”⁴⁵⁶

Önsözün sonunda muhtemelen bu gazetenin yayıncısı olan *Abdul Cabbar* ismi yazılmıştır. Peşinden Sultan Abdülaziz’e ağıt bir mesnevi yer almıştır. Şiirin devamı ikinci sayfadadır. Ondan sonra *Yurtiçi Haberler* kısmında, önce başkent ve onun arasında padişahın tahta çıkış haberlerini anlatılmaktadır. Bu haberin sonunda 2600 liranın sudan zarar gören insanlara ödenmesi, İzmit’ten Sivas’a kadar olan yolun tamamlanması ve yol inşaatı, yeni su kuyusu kazımı, hastane yapımı... vb. haber yazılıdır. Vilayet haberlerinin altında Tunus’tan ve Avrupa’dan haberler verilmiştir.⁴⁵⁷

Dış haberlerin altında da *Haber Özetleri* başlığında Avrupa’dan, Amerika’dan ve Afrika’dan haberler verilmiştir. Elimize geçen dört sayfada Farsça yazılan Türkistan Gazetesinde İran’la ilgili hiçbir haber bulunmamaktadır. Bu gazetenin yazım üslubu da Türk Dilinin etkisinde kalmıştır. Haberler iki sütun halinde güzel hat’la yazılmıştır. Türkistan Gazetesi, Osmanlı ve dünyadaki haberleri Fars dilinde yazmıştır.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Abdul Cebbar, *a.g.e*, s.2.

⁴⁵⁷ *A.g.e*, s.3.

⁴⁵⁸ *A.g.e*, s.4.

5.3.2.1.2. Cihan Gazetesi

Osmanlı arşivlerindeki belgelere göre, Hacı Muhammed Mehdi Efendi adlı İran vatandaşlarından biri, İstanbul'da, Farsça, *Cihan* adıyla haftalık bir gazete basımı ve bir matbaa kurma isteğinde bulunmuştur. İsteğinde siyasi ve günlük olaylardan bahseden gazetelerden biri olma arzusunu vurgulamıştır. Bu istek yazısında 27 Cemadülevvel 1310 ile beraber 1892 tarihi yer almaktadır⁴⁵⁹.

Bir başka belgede yer alan bilgiye göre Hacı Mehdi'nin dilekçesi vurgulanarak yukarıdaki bilgi Dâhiliye Nezaretinden daha üst bir makama aktarılmakta ve şöyle yazmaktadır: *“Buna dikkatle, Fars diliyle yazılan başka bir gazete yayınlanmasına rağmen, durumları bellidir. Bu gazetede de umut, sadakat ve yeni hizmet beklentisi yüksek değildir. Fakat bir dilekçesinde uzun ömürlü Osmanlı devletine olan bağlılığını ve onun için gösterdiği çabayı açıklamış ve güzel hizmetlerinin uyumunu belirtmiştir. Bu dilekçeye izin verilince ve kabul edilince basım yönetmeliği dikkati altında olacak. Yerel Matbaa müdürünün imzaladığı bu dilekçe 15 cemadülevvel 1310 tarihinde yazılmıştır.”*⁴⁶⁰

Bu alandaki İçişleri Denetleme Bakanlığına gönderilen diğer belgede, şu ifadeler yer almıştır: *“Matbaa asrın gelişme vesilelerinden sayılmaktadır. Dünyanın sığındığı başkentte, çeşitli dillerde oldukça çok sayıda gazete yayınlanmaktadır. Fars diliyle yazılan bir gazete yoktur. Doğuda ve batıda Fars diline büyük hilafet merkezindeki bu bütün İslam toplumlarının yaşadığı yerde böyle bir sayfanın yapılması gereklidir... Ve bu noktaya dikkat ederek bir gazete ki içeriği Osmanlı devletine bağlılıkta sadık olsun, Fars edebiyatının durumu konusunda yazılmasına ve*

⁴⁵⁹ BOA, BEO,126.9392.1

⁴⁶⁰ age, belge sayısı.2-3

her haftada bir kez ‘‘Cihan’’ adında basılmasına ve yayınlanmasına ve yayınlanması için bir matbaa kurma isteğine izin verilmiştir... Bu konudaki emir ve görüşleriniz sizindir.’’⁴⁶¹

5.3.2.1.3. İttihad-ı İslam ve Cihan

Bazı kaynaklarda işaret edilen diğer bir gazete de İstanbul’da Farsça olarak Ahter Gazetesiyle aynı zamanda yayınlanmış olan *İttihad-ı İslam ve Cihan*’dır. Bu gazete Farsça ve Arapça olarak iki dilde basılmış ve Şeyhu’r-Reis bir süre bu yayının sorumlusu olmuştur⁴⁶². El-İttihadü’l-İslam unvanıyla Arapça ve Farsça olarak neşri için ruhsatname isteyen Filibeli Şehbender Zade Ahmet Hilmi Efendi hakkında gerekli muamelenin yapılmasını isteyen bir belge mevcuttur⁴⁶³. Belgelere dayanarak gazete neşrecek olan Filibeli Şehbender Zade Ahmet Hilmi Efendi tarafından verilen senedin gönderildiği açıklanmaktadır⁴⁶⁴. Fakat ne yazık ki bu gazeteyle ilgili fazla bilgi bulamadık.

5.3.2.1.4. Debistan-Hired

Bu gazete 1304/1887 yılında İstanbul’da basılmıştır.⁴⁶⁵ Bu gazetenin adı ve simgesiyle ilgili bir bilgi kütüphane kataloglarında ve fihristlerinde mevcut değildir. Ancak İttıla yayınında Debistan-Hired’le ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “*Debistan-Hired* adıyla Farsça ve İstanbul Türkçesiyle on beş günde bir başkent İstanbul’da

⁴⁶¹ age, belge sayı no.4

⁴⁶² İbrahim Safayi, *Rehberân-ı Meşruta*, Cavid Enf, c.I, Tahran 1984, ss.572-573.

⁴⁶³ DH:MKT.2660.60, 1326122

⁴⁶⁴ ZB. 328.34,1324TS06

⁴⁶⁵ Rıza Kuli Horasani, *Debistan-Hired*, İstanbul 1887.

ilmi bir gazetenin basılacağı ilan edilmiştir. Bu gazete Ahter Gazetesi büyüklüğünde ve onun gibi sekiz sayfa ve her sayfa üç sütundur. Yedi ilmin meselelerinden bahisler vardır... Dil, edebiyat, matematik, sosyal bilgiler, tarih-coğrafya, dinler ve felsefe ve siyaset. Ahlakla ilgili de her nüshada bir fasıl bulunmaktadır... Yazma masraflarından sonra onun kıymeti.... Mühendisler ve diğer mesleklerle ilgili alet ve edevatın satılması, İstanbul'daki İran okullarına mahsustur."⁴⁶⁶

5.3.2.1.5. Şahseven

Ahter'in yayına başlamasından on dört yıl sonra 1306/1889 yılında basılan mizahi-sosyal bir gazete olan Şahseven İstanbul'da gizlice basılmış ve İran'daki durumları eleştirerek yayın hayatına başlamıştır. Bu gazetenin elimizde hiçbir örneği bulunmamakla beraber gazete Farsça basılmış ilk mizahi yayın olarak bilinmektedir. Birçok kaynak bu gazeteyi, o dönemin yazar ve eleştirmenlerinden Kafkasya'da yaşayan Mirza Abdurrahim Talbuf Tebrizi ve Ebu'z-Ziya adıyla bilinen Seyyid Muhammed Şebusteri'nin çıkardığını belirtmektedir. Aynı şekilde gazetenin hattının da Şebusteri'ye ait olduğu söylenmektedir⁴⁶⁷

5.3.2.1.6. Ahter Gazetesi

İçeriği haber ve siyaset ağırlıklı olan Ahter Gazetesi, işlediği konuların öneminden dolayı İran gazetecilik tarihinin en önemli gazetelerinden biri sayılmaktadır. Gazetenin müdürü daha sonra Muhammed Tahir Tebrizi olarak

⁴⁶⁶ *Rozname-i Ittıla*, Sayı 183, 29 Muharrem 1305/1887 Pazartesi, s.4.

⁴⁶⁷ Edward Browne, *a.g.e.*, not 215.

meşhur olan Muhammed Tahir Karacadağı'dır. Gazete ilk sayısında yayın sebebini şöyle açıklamaktadır: *“Medeniyet ufuklarının aydınlığı, memleketin yükselmesi, reform ve sanat bilgisi, geçmişteki ve şimdiki olayların tesbiti, güvenliği artırma, gelecek zamanın selameti, temiz niyetle hizmet, bilinçli ve bilgili edebiyatçılarla tanıştırma, garezsiz haber... Konuşan tarih... İyi bahtlı başkent İstanbul ki bugün büyük bir İslam devletinin başkentidir, farklı milletlerden oluşan çeşitli ülkelerin gözü ve aydınlığıdır, bu toprak ve yurt ki irfanın ve ilimlerin birleştiği yerdir. Burada farklı dil ve lehçelerde gazeteler basılıp yayınlandı ve o dilleri bilenler tarafından mutalaa edilerek istifade edildi. Farsça en güzel ve en şirin, köklü bağımsız kadim dillerdendir ve doğuda sakin bulunan büyük İslam milletlerinin dilidir. Öyle bir dildir ki medeni olan tüm İslam milletleri nezdinde matbudur ve bugün ayrıca Devlet-i Aliyye-i Osmanî'nin temel dillerinden biridir. Bu sebele dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Farsça bilenler bu büyük nimetten mahrum kaldıkları gibi gerçekte aldatılmışlardır da. Bununla birlikte böyle muazzam bir başkentte tek bir Farsça gazete olmaması ve bu geniş memlekette Farsça bilenlerin dünyada meydana gelen olayları ve haberleri bu güzel ve tatlı dilden duymamaları asla reva değildir... Bu gazetede bu doğru ana yoldan sapmaksızın münasip olaylar, günlük hadiseler, doğu meseleleri, ticaret, ilim, edebiyat, siyaset hâsılı her türlü faydalı konudan söz söyleyelim...”*⁴⁶⁸

Osmanlı'daki o zamanın İran sefirinin mali yardımları, İran meseleleriyle ilgili uzaman ve yazarlardan bir kısmının fikri ve yazılı işbirliği Tahir Bey'e bu gazeteyi yayınlatabilmesi için önemli destek olmuştur. *“Bu gazete İran'da yeni fikirlerin ortaya çıkması ve genişlemesi anlamında önemli bir saik olmuştur. İranlı*

⁴⁶⁸ Roznâme-i Ahter, yıl 1, sayı 1, 16 Zilhicce 1292, s.1.

yazarlar tarafından dolu dolu yazılan makaleler sebebiyle Ahter'in etkisi İran'ın dönüşümünde son derece etkili olmuştur."⁴⁶⁹

Ahter Gazetesi 22 yıla yakın bir süre düzenli bir şekilde basılan ilk gazetedir. Bu gazetenin ilk sayısı 1292/1876, son sayısı ise muhtemelen 1314/1896 tarihli'dir. Bu gazete İran'daki egemen grupların tahrikiyle veya doğrudan Osmanlı makamlarının emriyle defalarca durdurulmuş, dokuzuncu yılında bir buçuk yıl boyunca deprem bahanesiyle yayını engellenmiştir⁴⁷⁰. 1894 tarihli belgede yayınının durdurulmasıyla ilgili şunlar yer almaktadır: *"Depremden dolayı başka bir yere matbaasını nakl edecek olan Ahter Gazetesi matbaasının muzır eserler basması sebebiyle, teftişi kolay olacak, göz önünde bir mahalle nakl ettirilmesini istemişlerdir.*"⁴⁷¹

Bazen de gazetede çalışanların "zararlı" olduğu gerekçesiyle Mirza Tahir mahkemeye çağırılmıştır Osmanlı Arşivlerinde bulunan bir belgeye göre Ahter Gazetesi çalışanlarından Çerkes Hurşid "zararlı fikir"lerinden dolayı mahkemeye çağırılmıştır⁴⁷².

Ahter başlangıçta haftada beş sayı yayınlanmıştır ki bu sebeple günlük yayına yaklaşan ilk Farsça gazetedir. Yayının ikinci yılından itibaren haftada iki kere, daha sonraki yıllarda haftada bir yayınlanmıştır. Şirket şeklinde çalışan bu

⁴⁶⁹ Abdurrahim Zâkir, *Matbûât-ı Siyâsi-yi İran der Asr-ı Meşrutîyet*, Tahran: Dânişgâh-ı Tahran 1991, s.42.

⁴⁷⁰ *Roznâme-i Ahter*, yıl 11, sayı 1, s.1.

⁴⁷¹ BOA, DH. MKT. 265/26. 1312m22

⁴⁷² BOA, DH.MKT. 57/6.1311 ş 01/1894

gazetede birkaç Osmanlı vatandaşının da hissesi vardı. Bu idarenin bir matbası ve çeşitli yayınları mevcuttu. Ahter gazetesinin tercüme bürosu bile vardı⁴⁷³.

Ahter'in makalelerini incelemeden önce işaret edilmesi gereken en önemli konu, bu gazetenin İran veya Osmanlı hükümetine olan bağımlılığıdır. Bu gazete her iki devletin mali yardımlarından yararlanmıştır. Örneğin Muînu'l-melik bir mektubunda şöyle yazmıştır: “Yüz lira verilmesini emrettik ki bu iki sefer söz konusu oldu.”⁴⁷⁴ Veya büyükelçi bir başka yerde Tahran'dan Ahter idaresine ikram adı altında 300 tümen verilmesini istemiştir: “*Esasen Türkçe Gazetelerin saçmalamaları karşısında bundan daha iyi bir silaha sahip değiliz.*”⁴⁷⁵

Ahter Gazetesi, Muînu'l-Melik İran'ın İstanbul için seçilmiş bakanı Hacı Muhsin Han'ın himayesindeydi. Ancak İran'daki egemen heyetin bu gazete üstündeki tüm himayelerine rağmen reform isteği çoğunluka menfi olmuştur. Örneğin, Neşriyat bakanı İtimadu's-Saltana İran'daki huzursuzluklarla ilgili Ahter'in yazılarından şikâyetini defalarca ifade etmiştir⁴⁷⁶. Nasıruddin Şah, Sadrazama yazdığı bir mektupta şunları söylemiştir: “*Bu gazete fazlasıyla fuzuli işlerle uğraşüyor. Onun bir nüshasını gördüm... Bu gazete bu sefer sert bir yasakla karşılaşmalı, postane gazeteyi kabul etmesin ve gazete İran'a girmesin...*”⁴⁷⁷

İran Devleti zaman zaman gazeteye sert çıkışlar yapmış zaman zaman mali yardımda bulunmuştur ancak genel olarak gazeteye özürlü ve hasta muamelesi yapmıştır. 1863 yılında İran ve Osmanlı ilişkilerinde soruna yol açan konularda

⁴⁷³ *Roznâme-i Ahter*, yıl 1, sayı 2, 18 Zilhicce 1292, s.4.

⁴⁷⁴ Han Melik Sâsâni, *a.g.e.*, s.205.

⁴⁷⁵ *A.g.e.*, s.206.

⁴⁷⁶ Muhammed Hüseyin Han İ'timâdu's-Saltana, *Roznâme-i Hâtûrât*, haz. İreç Efşar, Emir Kebir. 15 ve 17 Şevval 1310 tarihli Sadrazamanı bu isteğe cevabı bkz. *Gozide-i İsnâd-ı Siyasi*, *a.g.e.*, c.III, Tahran 1971, S.509.

⁴⁷⁷ Goel Kohen, *a.g.e.*, s.121.

sansür uygulanmasıyla ilgili bir anlaşmaya varılmıştı ki bu anlaşma Ahter'in de gözetim altında tutulmasını gerektirmişti.

Diğer taraftan Ahter Gazetesi Osmanlı makamlarına bağlı olmakla suçlanmıştı. Hablu'l-Metin Gazetesi Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'a yaptıklarıyla ilgili Ahter'in suskun kalmasını bu gazetenin Osmanlı menfaatlerini gözettiğinin kanıtı olarak gösteriyordu⁴⁷⁸. Diğer bir örnek, Ahter Gazetesi 1876 yılında mali sebeplerle kapandığında Osmanlı Sultanı İran sefirine gazetenin kapatılmasıyla ilgili üzüntüsünü izhar ettikten sonra sözlerine şunu da ilave etmişti: *"İstanbul'da Türkçenin temeli ve en güzel dil olan Farsça bir gazetenin olmayışına yazıklar olsun!"*⁴⁷⁹ Aynı şekilde Sultan, Ahter'in 55 âdetine abone olmuş ve parasını da ödemişti. Muhtemelen Muhammed Ağa Tahir'e sürekli bir yardımda bulunmayı düşünmüştü⁴⁸⁰. İran ve Rusya arasında Osmanlı aleyhine bir anlaşmanın olmaması konusunda gazetenin sarf ettiği çaba ve Osmanlı Sultanın Rus-Osmanlı savaşı zamanında da gazete taraftarlarını himaye etmesi, gazetede ki makalelerin İran'da etkili olması sonucu İran Devleti'nin Rusya'yla böyle bir anlaşma yapmaktan vazgeçtiği bilinmektedir⁴⁸¹.

Ahter'deki Rusya aleyhindeki bir yazıda, Rusların Tahran'daki müzakereden amacının İran'ın Osmanlıya karşı Rusya'yla ittifak yapması olduğu yazılmıştır. Bu gazetenin Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla ilgili olarak şu da söylenmelidir ki, Osmanlı Devletinin genel tutumu gazetenin kendi kendini sansürlemesini getirmiştir. Ancak yine de gazete 28 Mart 1889/26 Recep 1306 tarihinde Osmanlı Devleti

⁴⁷⁸ *Roznâme-i Hablu'l-Metin*, yıl 2, sayı 1.

⁴⁷⁹ Han Melik Sâsâni, *a.g.e.*, s.205.

⁴⁸⁰ *A.g.e.* s.206.

⁴⁸¹ *A.g.e.* s.207.

tarafından kapatılmıştır. Daha önce geçtiği gibi Ahter defalarca Osmanlı devleti tarafından kapatılmış bu konuyu arşiv belgelerinde şöyle yer almıştır: “*Ahter Gazetesinin tekrar neşri için Mehmed Tahir’e ruhsat verildi.*”⁴⁸²

Ahter Gazetesi 1892-1893/1310 yılında bir kere daha Osmanlı’daki İran sefiri Muînu’l-melik’in sefaret hatimesiyle kapatılmıştır. O zaman Tahran Dışişleri Bakanlığı İstanbul büyükelçiliğine Ahter Gazetesinin Şahi Bankası aleyhinde bir haber yazdığı için “yazı yazmasını engelleyin” emrini vermiştir, Alâu’l-melik cevabi yazısında “eğer bankanın bir şikâyeti varsa bunu Osmanlı matbuat idaresinden talep etmesi gerektiğini” bildirmiştir⁴⁸³.

Ahter Gazetesinin içeriği hakkında konu ile ilgilenen her tarihçi bir şeyler söylemiştir. Kesrevi bu gazeteyi değerli ve yazarlarını da gayretli ve iyi olarak nitelendirmiş ve şöyle demiştir: “*Tütün ve tönbeği imtiyazı konusunda çok akıllı ve değerli değerlendirmeler yazmışlardı ki bu yazılar insanların bilinçlenmesi konusunda önemli bir katkı sunmuştur.*”⁴⁸⁴

Yüksek dereceli bir İngiliz memuru da Ahter’in yayınlarının etkisi konusunda şunları yazmıştır: “*İranlılar Ahter’de yazılan her şeyi gerçek kabul etmektedirler.*”⁴⁸⁵ Edward Browne da bu gazeteyi okunabilecek tek gazete olarak zikretmiştir⁴⁸⁶.

⁴⁸² Y..A...RES, 93/12, 1316m8

⁴⁸³ Aynı yer.

⁴⁸⁴ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta İran*, Emir Kebir, 16.baskı, Tahran 1991, ss.18-19.

⁴⁸⁵ Niki Keddi, *Tahrim-i Tonbâku der İran*, çev. Şahruh Kaim Makamı, Sâzmân-ı Kitâbhâ-yı Ceybi, Tahran 1985, ss.186-187.

⁴⁸⁶ Edward Browne, *Tarih-i Edebiyât-ı İran ez Safeviyye tâ Asr-ı Hâzır*, çev. Behrâm Mikdâdi, Femrvarid, Tahran 1990, s.412.

Muhammed Ali Terbiyet de bu konuda şunları söylemektedir: “*Ahter tüm yayın hayatı boyunca aydın mahfillerin ışığını yakan bir kandil ve İran’da sürgün edilmiş erdemli ve bilgin kişilerin toplanma merkezi olmuştur.*”⁴⁸⁷ Âdemiyet ayrıca Ahter’de İran’da söylemeye cesaret edilemeyecek konuların yazıldığını belirtmektedir⁴⁸⁸. Nusretullah Fethi de bu konuda şunları söylemiştir: “*Ruhi ve itikadi değişimim, sosyal ve siyasi meselelerle ilgili zihnimin aydınlanmasın ve despotik rejimin meşrutiyet rejimine dönüşmesi gerektiğini fark etmem ilk defa gençken İstanbul’da Ahter Gazetesinin müdürüyle yapmış olduğum mülakata dayanır.*”⁴⁸⁹ Şemsu’l-vaizin Ahter’le ilgili şöyle demektedir: “*Siyaset, kültür, toplum, edebiyat ve muhtelif ilimlerle ilgili konuşmak isteyen bir gazete, bu gerçek habercilik işini göze almış ve devam etmiştir.*”⁴⁹⁰

Yazarların Ahter’i bu derece övmesinin sebebi onun hukuk prensiplerin uygulanması ve faydaları çerçevesinde yayın yapan ilk Farsça yayın olması ve peşpeşe yayınladığı sayılarında bu konuları işlemiş olmasıdır.

Ahter Gazetesi Osmanlı kanununun doğu milletleri için iyi bir şans veya her memleket için güvenli bir araç olduğu söylenmiştir. Ahter’in eleştirileri bireyleri değil İran siyasi sistemini hedef almıştır. Ahter’in 11 Rebiulevvel 1293/6 Nisan 1876 tarihli 55. sayısında, Osmanlı Sultanının 7 Zilhicce 1293/24 Aralık 1876 tarihli 119 maddelik *Kanun-ı Esasi*’yi onayladığı fermanndan birkaç ay önce ilk defa hukuk devletine işaret edilmiştir. Ahter, İranlıları bilinçlendirmek için bu kanunun tamamını yayınlamıştır. Ahter’in çevirisi elden ele dolaşmış ve İran’da meşrutiyet

⁴⁸⁷ Browne ve Terbiyet, *a.g.e.* c.I, s.146.

⁴⁸⁸ Âdemiyet, *Endişe-i Terakki ve...* s.407.

⁴⁸⁹ Nasrullah Fethi, *Sohengûyân Segâne Âzerbaycan der İnkılâb-ı Meşrutiyet*, Şeyh Selim Hatib, Mirza Hüseyin Vâiz, Mirza Cevâd Nâtuk, Hurremi, Tahran 1977, s.135.

⁴⁹⁰ Mecelle yâd *Cerâyid-i Fârsi-yi İslâmbol*, Cereyan Şinasi-yi Tahlili Cerâyid-i Farsi (4), yıl 22, sayı 85, Neşriye-yi Bunyad Tarih-i İnkılâb-ı İslami-yi İran, Tahran 2007.

ayaklanmasından otuz yıl önce özgürlük isteyenlerin fikirlerini güçlendirmiştir⁴⁹¹. Durum öyle bir hâl almıştı ki o zaman ülke içinde yayın yapan tüm gazeteler bu konuda sessiz kalmışlardı. Elbette Ahter'in 36. sayısında Osmanlı Sultanı'nın ülkedeki ıslahatla ilgili fermanının yayınlandığı yıl bu konudaki olumsuz değerlendirmeler de Farsçaya çevrilip yayınlanmıştı. Ahter'in polis ve İran'daki adalet sistemiyle eleştiren makaleleri Şah'ın hoşuna gitmemişti. Beşinci yılındaki çeşitli sayılarında bir kanunun tedvin edilmesinin zarureti hakkında yazılar yayınlamıştı.

Ahter uzun yayın hayatı boyunca özgürlük, despotizm/istibdat, cehalet, İslam dünyasının birliği, Osmanlı gazetelerine karşı Farsça taraftarlığı, İranlıları batının ileri ve medeni seviyesine erişmelerinin zarureti... hurafe, İran'ın ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda geri kalmışlığı gibi konularda yayınlar yapmıştı.

Ahter Gazetesi, Mirza Habib İsfahani'nin 1888 yılında Rıfaa Bey Mısri'nin yazmış olduğu eserden iktibaslarla oluşturduğu "Milletlerin Garip Halleri" adlı kitabından seri yazılar yayınlamıştı ki bu kitapta Avrupa'da cari olan sanat ve bilimlerle ilgili bilgiler vardı. Tiyatro, sosyalizm, Cemaleddin Afgani'nin aleyhindeki ve lehindeki makaleler gibi en köklü meseleler hakkında yayınlar yapmıştı. Ahter'in İran tütün imtiyazıyla ilgili çeşitli analiz makaleleri yayınlaması bu konudan habersiz olan birçok kişiyi etkilemiştir. Bu makalelerde verilen imtiyazın olumsuz etkileri açıklanmış ve hiçbir memleket ve millet hukukunun bu derece aşağıya düşürülemeyeceği açıklanmıştı⁴⁹². Ahter halk kitleleri, seçkinler ve aydınlar arasında çok etkili olmuştur. İstibdada karşı olan, adalet ve meşrutiyet isteyen fikir

⁴⁹¹ Pervin, *a.g.e.* s.255.

⁴⁹² *Roznâme-i Ahter*, sayı 13, yıl 17, 27 Rebiulevvel 1308/1890.

ve düşüncelerden ortaya çıkan fikri-siyasi eğilimler “Ahteri mezhep” olarak isimlendirilmişti.

Ancak Ahter Gazetesi sonraki yıllarda önceki yıllara oranla tutucu ve içerik olarak da fakir bir gazeteye dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki haberlerin yansımaları, biraz resmi İran haberleri veya Türkçe, Rusça, İngilizce, Fransızca gazetelerden Müslüman ülke haberlerinin kısa bir çevirisini yayınlanmakla yetinmişti. Bazen de bir keşiften bahsedildiği olmuştu. O zaman Osmanlıyla ilgili birçok meseleden dolayı gazete Osmanlı Devleti’nin sansürüyle de karşı karşıya kalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda 1876’da Meşrutiyet’in ilanını İranlılar Ahter Gazetesi yoluyla öğrenmişlerdi. Bu İran dâhilindeki hiçbir gazetenin bu önemli olaydan bahsetmediği bir ortamda gerçekleşmişti. İranlıların büyük çoğunluğu meşrutiyet hükümetinin ne manaya geldiği konusunda doğru dürüst bir bilgiye sahip değildi. Onlar bunu şeriatı ters bir şey olarak bilmekteydi. Bu gazete meşrutiyet ile din kanunları arasında bir zıtlık olmadığını dini delilleriyle insanlara açıklamıştı. Vatanseverlik meselesi bu gazetenin en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Vatan sırf toprak, duvarlar, taşlar, şehirler, köyler ve insanların yaşadığı bir yer olmadığını açıklamaya çalışmıştı. Her bireyin kendi yaşadığı yerden elde ettiği ve diğerlerine ulaştırdığı etkiler o kadar kuvvetlidir ki şu söylenebilir; eğer bir kişi dış ülkelerde bir övünç ve saygı görüyorsa bu kendi vatanında elde etmiş olduğu inançsal ve insani başarısıdır.

Ahter Gazetesi içeriği açısından önemi olduğu kadar şekil ve biçim açısından da önemli bir yere sahiptir. Göze hitap eden süslü sayfaları, başmakale formatı,

haber, iç telgraflar güzel ve düzenli çerçevelere sahipti. Bu açıdan Ahter Gazetesi, İran gazete ve gazetecileri için bir okul olmuştur. Haber takrirleri, olayların tahlili ve Fars dilinin selameti, İran edebiyatı ve gazeteciliği üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

Ahter gazetesi fikir açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bu gazetede en az üç çeşit fikir görülebilmektedir. Batı liberalizm fikri ve Avrupai bir kanunun vazedilmesi, çok renkli olmayan bir İslam birliği fikri ve çok az renkli olan sosyalist düşünce ki bu, haberler arasından seçilebilmekteydi. İran'da hukuk isteyenlerin ve hukuktan bahsedenlerin tüm fikirleri Ahter yoluyla ortaya çıkmıştı. Bu yayın modern fikirleri kültürleştirmiş ve bazı konular etrafında seküler fikirleri Osmanlı İmparatorluğu merkezinden İran'a sokmuştur. Ahter'in özellikle Tebriz'de yayınlanan gazeteler üzerinde etkisi daha fazla hissedilmiştir, zira Tebriz'de basılan matbuatın idarecileri Ahter'in okuyucularıydı.

5.3.2.2. Mısır'da Yayınlanan Farsça Gazeteler

Mısır'ın özerkliği ile başlayan süreçte İstanbul'un rakibi olması doğaldı. Ancak İran'ın Mısır'la ilgisinin sebebi neydi? Herhâlde İran coğrafyasının ve dilinin İstanbul'a yakınlığı Mısır'da görülmemektedir. Mısır; eğilimleri, inançları ve İslam dünyasında sahip olduğu pozisyonu ve yeni eğilimlerin İstanbul'dan önce orada başlamış olması, Osmanlı'nın kendisini bile etkilemesi sebebiyle önemliydi. Bu dönemde Mısır, İran Bahaîlerinin en büyük kolonisi idi. Bahaîler, İstanbul'da baskı altında oldukları için Mısır'a gitmek zorunda kalmışlardı. İşte Mısır'da bulunan Bahaîlerin burada Farsça gazetelerin basılmasına ön ayak olduğu kabul edilmektedir.

5.3.2.2.1. Hikmet Gazetesi

Hikmet Gazetesinin ilk sayısı 1310/1892’de Mısır’da basılmıştır. Gazetenin müdürü Doktor Tebrizi adıyla bilinen Zaîmu’d-Devle Mirza Muhammed Mehdi Han gazetenin yayın amacını şöyle açıklamaktadır: *“Her asırda dünyanın ilerleme ve medenileşme araçları birkaç şekilde olmuştur ki bu vesilelerle o dönemin insanları mutluluklarına kavuşabilinceye ve kendi ülkelerini mamur edinceye değin o yüksek basamakları tırmanmışlardır. Eğer iyi bir şekilde düşünecek olursak bizden öncekilerin tek gurur kaynağının ilim ve fenden başka bir şey olmadığını ve olmayacağını görürüz. Kendimizi tehlikelerden kurtaracak, onur ve yüksek gayret sağlayacak, kendi atalarımızın şerefini hatırlatacak ve onlarla aynı duruma getirecek tek şey sadece o büyük vasıtayı elde etmektir... Bu günümüz asrında o iki büyük ve yol gösterici vesileden biri eğitim-öğretim dünyası diğeri ise yazı ve yayın işleridir... Bu araç sayesinde aynı karaktere sahip yabani, kaba bir grup kısa sürede geri seviyeden günümüzün ilerleme seviyelerine ulaşır... İnsanlığın ve medeniyetin sembolü olabilir. Öyleyse övünebilmek, ailenin ve ataların namusunun bekası, şerefının muhafazası için bilim ve fen öğretmekten, yazı ve matbuat âlemini genişletmekten başka bir şey istemeyiz... Matbuat medeni dünyanın genel bir lisani, millet hukukunun savunucusu, hükümet özelliklerinin avukatı, dünyanın ve dünyalılarının duygu ve fikirlerinin mütercimidir.”*⁴⁹³

Hikmet gazetesi düzenli olmamakla birlikte 19 yıl yayın hayatına devam etmiş, Arapça konuşulan ülkelerde basılan ilk Farsça gazete olma özelliğini taşımıştır. İran’ın Kahire konsolosu Mirza Rıza-yı Hâkim (Benanu’l-melik) kendi haberinde şunları söylemektedir: *“Kahire’de bir Farsça gazete yayınlamayı arzu*

⁴⁹³ Roznâme-i Hikmet, sayı 1, 28 Safer 11310/1892.

*ettim, ancak bir devlet memurunun gazetecilik yapması hoş olmayacağı için Mirza Mehdi Hâkim'i gazete idaresi için tayin ettim ve İran parasıyla bin tümen olan iki yüz elli Mısır lirasını ticari havale ettim ki masrafları karşılasın.”*⁴⁹⁴ Eğer bu ifadeleri doğru kabul edecek olursak gazetenin gerçek kurucusu olarak Mirza Rıza-yı Hâkim kabul edilebilir.

*Bu gazete... zikredildiği üzere siyasi, haber, ilim ve edebiyat gazetesidir. Her 15 günde bir 16 sayfa olarak basılır. Gazetenin başlangıcında onun fiyatı İran, Rusya, Hindistan, Cezair, Mısır, Osmanlı, Avrupa ve Amerika'da bellidir... Hikmet gazetesinin haberi diğer yönlerinden kuvvetlidir. Haberler kısa ve açıktır*⁴⁹⁵.

Gazetenin siyaset haberleri kısmında Asya'da Rus ve İngiliz siyasetleri, İran dâhili haberleri kısmında; Şahın yolculukları, bakanların şahsiyet ve kimlikleri, taun ve veba gibi bulaşıcı hastalıklar, İran'ın diğer devletlerle anlaşmaları, Bender Abbas'da deprem, Hanin Bihtiyari'den alınmış görüntüler, keşifler, icatlar, madenler, roman yazıcılığı sanatı, Corci Zeydan'ın İslam Medeniyet Tarihi kitabının tanıtımı, bin bir hadis, demir yolu; ilmi haberler kısmında ise güneş sıcaklığının yıldızlara ulaşma zamanı, dünyanın en derin gölleri, Osmanlı, Afganistan ve Çin haberleri, Japonya'nın ilerleme sırrı ve dinleri, Rus ve Afgan gibi bazı devletlerin birbiriyle ilişkisi, farklı veya çeşitli haberler, mahalli haberler, sanayi ve fenle ilgili haberler ve ilanlar yer almıştır. Haberler birer şiirle süslenmiştir.

Hikmet Gazetesi diğer ülkelerde muhabir bile bulundurmuş ve farklı ülkelerdeki olaylarla ilgili haberlerini şu şekilde vermiştir: “*Muhabirimiz*

⁴⁹⁴ *Gozide-i Esnâd-ı Revâbıtı Harici-yi İran ve Mısır*, haz. Rukayye Sâdât Azimi, Tahrir Mutaleat-ı Siyasi Beyno'l-mileli, Tahran 1997, s.148.

⁴⁹⁵ Pervin, *a.g.e.*, s.323.

İstanbul'dan haber vermektedir.”⁴⁹⁶ Ve ya bazı haberlerin sonunda şu satırlar yer almıştır: “Bu hikâyeyi anlatan batıdır ve batılının düşüncesine göre kesinlikle doğru olması gerekir, buna aklı yattığı gibi iman da etmektedir; ancak ben fakir gazeteci bunu uzak görüyorum. Eğer inanırsam aklım olmasın.”⁴⁹⁷

5.3.2.2.2. Süreyya Gazetesi

Süreyya Gazetesi Mirza Ali Han Kâşânî'nin müdürlüğünde ilk önce Mısır'da sonra Tahran'da Meşrutiyet İnkılâbı'nın başarısından sonra da Kâşân'da basılmıştır. Bu gazetede Cumartesi günleri haftada bir kere basılmış Pazar günleri dağıtılmış, her türlü politik, siyasi olaylar, ilim, fen, sanayi, edebiyat, ticaret vb. konularını sayfalarına taşımıştı. Devlet ve milletin faydasına olan her makale büyük bir memnuniyet ile basılıp yayınlanmıştı⁴⁹⁸. Görünürde bu gazetenin maddi desteğini Seyyid Ferecullah Tacir Kâşânî/Kaşanlı sağlamaktaydı. Daha sonra aralarındaki ihtilaf sebebiyle Ali Muhammed Han gazeteden ayrılmıştır. Bu zamandan sonra gazetedeki makalelerin düzeyi düşmüştür⁴⁹⁹.

Gazetenin ilk sayısında Allah'a şükür, peygamberine salât ve selam, raşid halifelere, din imamlarına ve büyük sultanlara salât ve selamla bir hutbe iradının ardından gazetenin yayın amacıyla ilgili olarak şu açıklamayı yapılmıştır. “*Bu kul Ali Muhammed Kâşânî İstanbul'daki ikameti ve tahsili sırasında zaman zaman dostlarıyla vatan ve millet sevgisi bağlamında görüşmüş, devlet talebi ve millet sevgisinden konuşmuş, dış ülkelerde bulunduğu sürede (vatan sevgisi imandandır)*

⁴⁹⁶ *Roznâme-i Hikmet*, sayı 838, yıl 12, 8 December 1904.

⁴⁹⁷ *Roznâme-i Hikmet*, sayı 840, yıl 12, 20 Şevval 1322, s.14.

⁴⁹⁸ *Roznâme-i Süreyya*, yıl 1, sayı 1, 14 Cemadiye'l-âher 1316/1898.

⁴⁹⁹ Muhammed Sadr Hâşimi, *Tarih-i Cerâid ve Mecellât-ı İran*, Kemal, 2.baskı, Tahran 1984, s.151.

hadisinin anlamını kavramış, medeniyetin ve eğitimin lezzetini tatmış, bugün pak temiz şeriata uymanın, ülkenin ve milletin çoğunluğunun maslahatlarını gözetmenin milletin her bir ferdi üzerine vacip ve zorunlu olduğunu ve bu çerçevede vatana hizmetin ibadet derecesinde olduğunu ve çok sevap ve ecrinin olduğunu bilen biriyim... Bugün vatan evlatlarını bilinçlendirmek...ki gazete bu anlamda bir aynadır ki iyi ve kötü eylemler onun sayfaları arasında görülebilir, gazete bir perdedir ki çirkin ve güzel suretler onun metinleri arasından ayırt edilebilir. Avrupalılar bir ülkenin medenilik ve ilerleme ölçüsünü anlamak istediklerinde yine bir ülkenin bilgi ve ufuk seviyesini öğrenmek istediklerinde öncelikle onların gazete ve kütüphane sayılarına bakarlar, görüp araştırmaya dayalı bir değerlendirmeden sonra falan ülke falanca ülkeden daha bilgili daha ileri seviyede derler, bu yüzden somut olarak ortaya çıkmıştır ki Amerikalılar medeniyet ve ilerlemede Avrupalıları geçmişlerdir... Her ülkenin bilginleri kendi milletlerinin ayıplarını ve kusurlarını korkusuzca dile getirirler, milletin söz dinleyenleri onların nasihatlerini dinlerler ve yanlışlarını düzeltirler, kendi siyasi ve dini işlerini güzel bir şekilde ayırırlar... Bu surette bugün vatan hizmetine talip olan biz İranlılar için kalemi kuvvetli, hizmet düşüncesi sağlam olmak şartıyla gazete yayınlamaktan ve bu konuda gayret göstermekten daha iyi bir iş yoktur. Bir gazete yayınlama konusunda sermayesiz bu fakiri kırık kalemiyle ilk adımı atması noktasında teşvik ettiler. Öğretimim bitmediği için geç geldim ve dostların teklifini kabul etmek son derece meşakketli bir iş olacaktı.”⁵⁰⁰

⁵⁰⁰ Roznâme-i Süreyya, a.g.e., s3.

Mısır'da çıkan Süreyya adlı farsça gazetenin Osmanlı devleti tarafından bazı zamanlar yasaklanmış. Örnek olarak elimizdeki belgeye göre gazetenin 35. sayısı 1900 tarihili nedeni açıklanmamakla birlikte yasaklanmıştır⁵⁰¹.

5.3.2.2.3. Perveriş Gazetesi

Perveriş Gazetesinin ilk sayısı 10 Saferu'l-Muzaffer 1318/9 Haziran 1900'de Mısır'da Ali Muhammed Perveriş tarafından yayınlanmıştır. Ali Muhammed gazetenin ilk sayfasında şunları yazmıştır: *“Allah’ıma söz verdim ve aklımla da bir anlaşma yaptım ki; süslemesinde sıkıntılara düştüğüm, geceleri uyumadığım ve nazıyla büyüdüğüm Süreyya Gazetesine baktıktan sonra, hiç şüphe duymadan onda vatandan bahsettim. Süreyya Gazetesi bu hale geldikten sonra bir köşeye çekileyim ve gazeteciliği terk edeyim ancak hepsinin sonucu yakıcı ve zayıflatıcı oldu ve uzun şüpheli uykusuzluklar, hakikati aramak, hizmeti kalıcı eserler, iyi, açık ve şeffaf kıldı. Beden hasta, dost sayısı az, düşman sayısız, kıskanan çok fakat Tahran’ın beşareti, Tebriz’in işaretleriyle misakımı bozmaya ve anlaşmayı terk etmeye mecbur kaldım. Her ne gerekiyorsa telgraf vasıtasıyla istendi, adalet ve insaftan bekler olduk ki bizi bu tehlikeli işten muaf tutsun zira bu iş ‘Şahın katili onun azameti ve Tavus kuşu’nun düşmanı onun kanatı’ idi, ancak kabul etmediler. Allah’a tevekkül ederek hızlı bir şekilde bu gazeteyi çıkardım, adını Perveriş koydum ve çıkabilen tohumunu ektim.”*

⁵⁰² Ali Muhammed Perveriş bu gazeteden önce Süreyya Gazetesini yayınlamış, iş arkadaşlarıyla yaşadığı ihtilaftan dolayı gazeteyi bırakmak zorunda kalmıştı ve bu yazıları bundan dolayı yazmıştı.

⁵⁰¹ DH. MKT. 2412. 106, 1318C 14

⁵⁰² Roznâme-i Perveriş, sayı 1, 10 Safer 1318/1900, s.1-2.

Bu gazetenin üslubu Süreyya'nın aynısıydı. Genellikle siyasi başlıklı bir baş makale, dış haberler, kısa iç haberler, İran'ın ve dünyanın durumuyla ilgili muhtelif makaleler yayınlanmıştı.

5.3.2.2.4. Çehre-numâ Gazetesi

Çehre-numâ Gazetesi, Müeddebu's-Sultan lakaplı Isfahanlı Mirza Abdu'l-Muhammed İrani'nin müdürlüğünde Mısır-İskenderiye'de 1322/1904 yılında yayınlanmıştı. Ölümünden sonra müdürlüğünü oğlu Müeddebzâde İrani Ağa üstlenmiştir. Ancak gazete kısa bir süre sonra matbaada çıkan yangın sebebiyle Kahire'ye taşınmıştı. Gazete, otuz iki yıl boyunca Mısır'da yayınlanmış ve İran'ın tüm noktalarına dağıtılmıştı. Biri veba salgını diğeri gazetenin İran'a girişinin yasaklanması gibi iki önemli olay bu gazeteyi tehdit etse de Çehre-numâ vazifesine devam etmiştir⁵⁰³.

5.3.2.3. Hindistan'da Basılan Farsça Gazeteler

İngilizler Hindistan'a gelmeden önce Fars dili Hindistan'da büyük çoğunluğun kültürel dil, ve kültürlü azınlığın konuşma dili sayılmaktaydı. Farsça farklı toplulukların o topraklarda birbiriyle irtibatını sağlayan yegâne dildi. Yine başlangıçta mektuplar ve Doğu Hind Şirketi'nin senetleri ve daha sonra Hindistan'daki İngiliz hükümetinin dili Farsça idi. Bu mahkemeleri ve kazai

⁵⁰³ Ebu'l-Fazl Şukûri, "Âşnâyi İcmâli ba Cerâyid-i Fârsi-yi Mısır" *Mecelle-i Yâd*, sayı 83, 2007, s.19.

hükümleri de kapsayan bir durumdu⁵⁰⁴. Şirket İngilizceyi Farsça yerine koyabilmek için çok çalışmıştır. Şirketin tüm bu gayretlerine rağmen Farsça uzun yıllar Hindliler ve Hint Müslümanları arasında yaşamını sürdürmüştür. Hindistan’da başlayan Farsça gazetecilik İran ve Afganistan’ın ilk gazetelerini de etkilemiştir. Ancak bu gazeteler sadece kudret-i hâkimin gazetelerinin teknik özelliklerini taklit etmişlerdi. Farsça elyazısıyla yazılmış haber gazeteciliği “ahbârât” adını taşımaktaydı⁵⁰⁵.

Câm-ı Cihannüma, Şemsu’l-Ahbâr, Âyine-i İskender, Mâh-ı Âlem efroz, Sultanu’l-Ahbar, Mehr-i Münir, Sirâcu’l-Ahbâr, Sâdiku’l-Ahbâr, Ahsenu’l-Ahbâr ve Tuhfetu’l-Ahbâr, Gülşen-i Nevbahar Farsça veya iki ve daha fazla dilde yayın yapan gazetelere örnektir.

5.3.2.3.1. Mufrihu’l-Kulûb ve Matla-ı Hurşid Gazetesi

Mufrihu’l-Kulûb ve Matla-ı Hurşid 1855 yılının başlarında yayın hayatına başlayan önemli bir gazetedir. Bu gazete Hindistan Karaçi Limanında/Bender Karaçi Hindistanı’nda haftalık olarak yayınlanmıştır. Bu adı geçen gazete kırk yıldan uzun bir süre düzenli olarak yayın hayatına devam etmiş, ilk başlarda Muhammed Şefî tarafından çıkarılmış, 1282/1865-1866 ve 1287/1870-1871’de Mirza Ali Sahib’in imzası görülmüştür. 1302/1884-1885 senesi civarında gazetenin yayıncısı Mirza Muhammed Cafer ve Mirza Muhammed Sâdık-ı Meşhedi (İran’ın Karaçi Konsolosu) adında İran asıllı iki kişiydi. Browne ve Terbiyet bu gazeteyi Ahter ve Hablu’l-Metin

⁵⁰⁴ Seyyid Muhammed Abdullah, *Fârsi der Devre Kiyâni-yi Şirket-i Hind Şarki*, Daniş (İslamabad Baskısı) metin 26, 1991, s.10.

⁵⁰⁵ Bkz. Pervin, *a.g.e*, s.39.

gibi en sağlam ve köklü İran gazetelerinden saymaktadırlar⁵⁰⁶. Gazete 1865 yılına kadar on bir yıl boyunca Mufrihu'l-Kulûb adıyla yayınlanmış, bu tarihten sonra Matla-ı Hurşid adıyla ve bazı sayfaları Urdu dilinde yayınlanmıştır.

5.3.2.3.2. Hurşid Gazetesi

Hurşid Gazetesi dönemin diğer Farsça gazeteleri gibi 1295/1878'de Dekkan'da basılmıştır⁵⁰⁷.

5.3.2.3.3. Seyyidu'l-Ahbâr Gazetesi

Seyyidu'l-Ahbâr Gazetesi 1306/1888-1889'da Haydarâbâd Dekkan'da Ağa Seyyid Ağa'nın sorumluluğunda yayınlanmıştır⁵⁰⁸.

5.3.2.3.4. Kevkeb-i Nâsiri Gazetesi

Bu gazete 1309'da Bombay'da Mirza Mustafa'nın işbirliğiyle basılmıştır. Bu gazete Farsça olarak çeşitli siyasi konularda, genel bilgiler ve şehir siyaseti gibi konuları yayın yapmıştır⁵⁰⁹.

⁵⁰⁶ Browne, *a.g.e.*, s.157.

⁵⁰⁷ *Roznâme-i İran*, sayı 344, 7 Safer 1295, s.2.

⁵⁰⁸ *Roznâme-i Nâsiri*, yıl 2, sayı 27, 21 Cemadiye's-Sani 1313, s.124.

⁵⁰⁹ *Roznâme-i İttıla*, sayı 299, 5 Şaban 1309, s.4.

5.3.2.3.5. Hablu'l-Metin

Müeyyidu'l-İslam lakaplı⁵¹⁰ Seyyid Celaleddin Hüseyini'nin müdüriyetindeki Hablu'l-Metin gazetesi, ülke dışında basılan gazetelerin en önemlilerindendir, İranlıların bilinçlenmesinde çok önemli bir role sahip olmuştur. Bu gazete 1311/1895-1896 tarihinde yaklaşık 40 yıl boyunca 24 sayfa olmak üzere, kurşuni baskıyla, haftada bir kere Hablu'l-Metin matbasında basılmıştır. Gazetenin isim, kuruluş yılı, dünyanın muhtelif yerlerindeki abonelik fiyatı gibi kimlik bilgileri gazetenin her sayısında gazetenin ilk sayfasında yazılmıştır. Hablu'l-Metin esas olarak İran'ın olay ve haberlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktan başka Mısır, Irak ve Osmanlı haberlerini, dış telgrafların çevirilerini ve muhtelif makaleleri basmıştır.

Bu gazete İran, Hindistan, Mısır ve Rusya'da temsilci bulundurması nedeniyle bu ülkelerin haberleri ayrıntılı bir şekilde basılmıştır. İran hakkında da önemli şehirden gazete idaresine haber ve makaleler gönderilmiştir. Bu sebeplerden ötürü bu gazete İran'da tutulmuş, etkili olmuş ve halkın geneli arasında okuyucusu bulmuştur. Tabii bunda gazetenin her hafta 5.000 nüshasının Necef ruhanileri, İran âlimleri ve diğer aydınlar arasında bedava dağıtılıyor olmasının da katkısı vardı.

Ahmed Kesrevi gazeteyle ilgili şunları söylemektedir: *“Bu haftalık gazete o zamanın diğer tüm gazetelerinden daha büyük ve adı olan bir gazeteydi. Hindistan'da basılıyor ve fikir beyanı için özgürlüğe sahipti. Bu gazetenin popüler olmasının diğer bir sebebi de Hacı Zeynelabidin Takiev'in gazetenin Necef âlimlerine ve diğer bazı yerlere parasız gönderilmesi için çok para göndermesidir. Burada gazeteyle âlimlerin birbirine bağlılıkları ortaya çıkmaktadır. Nitekim*

⁵¹⁰ Bu lakabı ona Muzaffereddin Şah ona takmıştı. Bkz. Abdülhüseyin Sepehr, *Mir'âtu'l-Vekâyi-i Muzafferi ve Yâddâşhâ-yı Meliku'l-Müerrihin*, haz. Abdülhüseyin Nevâi, Zerrin, Tahran 1989, s.310.

zamanında Fadıl Şerbiyani ile iki merci-i taklid olan Şeyh Hasan Memkâni'nin makamından Hablu'l-Metin ile ilgili övgü dolu ifadeler bulunduğu gibi gazetenin okunması da tavsiye ediliyordu.”⁵¹¹

Hablu'l-Metin Gazetesi İran'daki problemlerle ilgili makaleler yayınlamış ve birçok çözüm yolu önermişti. İran'lıların Rusya'dan aldığı kredi konusunda çok sert tepki vermiş, defalarca meşrutiyeti ve kurallı bir hükümeti savunan ve gerçekleşmesi için yapıcı önerilerde bulunan yayınlar yapmıştı. Halk bu gazeteye çok bağlanmıştı⁵¹²

İranlılar arasında fikri inkılâba inanan gazeteler Seyyid Cemaleddin ve Mirza Melkim yoluyla yer bulabilmiştir. Bu gazete bazen Muzaffereddin Şah tarafından bazen de Atabek Sadrazam veya Hindistan'daki İngiliz makamları tarafından yasaklanmış Ancak gazete yaşadığı hertürlü soruna rağmen yayınına devam ettirmiş ve kaçak yollardan İran'a girmiştir.

5.3.2.4. Avrupa'da Basılan Farsça Gazeteler

Osmanlı ıslahatçıları, İranlılardan önce Avrupa'da gazete basmaya yönelmişlerdir. 1868'de Hürriyet Gazetesini Londra'da, bir süre sonra da Cenova ve Paris'te basmışlardı. İslam Birliği/İttihad-ı İslam taraftarı Urvetu'l-Vuska Gazetesi de 1884'de Avrupa'da yayınlanan diğer gazetelerdendir. Kanun Gazetesi Londra'da basılan ilk Farsça gazetedir. Bu gazetelerin Avrupa'da basılmasının en önemli sebebi kendi ülkelerindeki baskıcı hükümetlerin varlığıdır. Yukarıda adı geçen tüm

⁵¹¹ Kesrevi, *a.g.e.*, ss.42-43.

⁵¹² Bu gazetenin yayını birkaç kere Hindistan devleti tarafından durduruldu ve Atabek Sadrazam da 4 yıl boyunca onun İran'a girişini yasakladı.

gazeteler memleketleri dâhilinde olan olaylara ilgi göstermişler ve buna ilaveten orada yaşayan vatandaşlarının da fikirleri üzerinde etkili olmuşlardır.

5.3.2.4.1. Kanun Gazetesi

Kanun Gazetesi ilk yayını 1 Receb 1307/20 Şubat 1890 tarihinde yapmış ve yedi yıl süreyle düzensiz bir şekilde basılmıştır. Devlet adamlığı tecrübesi bulunan Mirza Melkem tarafından anlayış, adalet ve yükselme prensipleriyle bireysel bir çabanın ürünü olan gazete aynı zamanda İran'da kanun hükümeti kurmak gerektiğini savunmuştur. İstanbul'daki Ahter Gazetesi de özgürlük düşüncelerini ılımlı bir şekilde yayınlamış; ancak Kanun Gazetesi korkusuzca, çekinmeden ve küfürbaz bir şekilde yayın yapmıştır. Melkem, İran'da Feramuşhâne adını kullanan Farmasonluğun açığa çıkmasından sonra İran'dan kaçmış, daha sonra Osmanlı Devleti tebaası olmuştu⁵¹³. Ancak daha sonra Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr'ın aracılığıyla Şah'ın affına mazhar olmuş ve Londra'daki İran büyükelçiliğine atanarak Nâzımu'-Devle lakabını almıştır. Melkem Han daha sonra İran'da İngiliz sermayedarlarının önemli ayrıcalıklar elde etmesine vesile olmuştur⁵¹⁴. Bir süre sonra da kendisi için İran'da piyango ayrıcalığı elde etmiştir. Ancak ruhanilerin muhalefeti ve Melkem'in saray ve divandaki muhaliflerinin baskısıyla ona verilen ayrıcalığın şeriata/kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırılmış/ilga edilmiştir. Bu iş onun siyasi mücadelesinin başlangıcı olmuştur⁵¹⁵.

⁵¹³ Han Melik Sâsâni, *Siyâsetgozârân-ı Devre-i Kâcâr*, Hidâyet, c.II, Tahran 1958, s.127.

⁵¹⁴ Huma Nâtık, *Ez Mâst ki ber Mâst*, Âgâh, Tahran 1978, ss.11-14.

⁵¹⁵ Bkz. İsmail Rain, *Mirza Melkem Han Zindegi-yi Siyasi ve Kuşîşhâ-yi Siyasi-yi O*, Safi Alişah ve Franklin, Tahran 1971.

Kanun Gazetesi ilk sayısında bireylerden oluşan bir grubun organı olduğunu açıklamıştır⁵¹⁶. Muhtemelen sadece Kanun'un birinci sayısı Mirza Melkem'in kaleminden çıkmıştır. Daha sonra Mirza Ağahan Kirmani ona katılmıştır. Mirza Han'ın Melkem için göndermiş olduğu mektuplar, raporlar ve haberler Kanun'un yayın politikasında köklü değişikliklere yol açmıştır. Mirza Han gazetenin dağıtımında da yardımda bulunmuştur⁵¹⁷.

Kanun Gazetesinin konuları son derece sade, akıcı ve İran despotik saltanatının garipliğini, fecaatini ve devlet çalışanlarının saray, şah ve sadrazamın adını kullanarak işledikleri haksızlıkları ortaya koymaktan ibaretti. Gazete sayfalarında ve farklı sayılarında defalarca kanun/hukuk vurgusu yapılmıştır. Bu gazetenin içeriği daha çok incelemeye dayalı ve tahrik ediciydi, haberlere çok az önem verilmişti. Kanun Gazetesi icracı, hukuki, kazai kurumlar kurarak bu yolda küçük adımlar atma peşindeydi. Bu gazetede bazen çelişkiler de görülmekteydi, örneğin bir yerde Şah'ın gücünü övmüş diğer yerde ise hukuka ve kanuna uygun ilişkilerin yerleştirilmesini talep etmişti.

Mirza Melkem gazetenin farklı sayfalarında İran'daki nimetlerin bolluğundan bahsederek tüm bu nimetleri boşa çıkaran şeyin hukukun olmayışı olduğunu iddia etmiştir. Bir bütün olarak Kanun Gazetesi ülkenin görevden azletme, göreve atama, ülke idaresi... gibi sorunlarını hukukun olmayışına bağlamıştır⁵¹⁸. Hükümeti ıslah ve hukuk istikrarı yollarını gösterme dışında Kanun Gazetesinin kalan konularını İran egemen gruplarını eleştirme ve onların ortaya çıkış temellerini ortaya koyma

⁵¹⁶ *Roznâme-i Kânun*, sayı 1, s.1.

⁵¹⁷ Âdemiyyet, *Endişehâ-yı Mirza Ağahan Kirmâni*, a.g.e, ss.36-37.

⁵¹⁸ *Roznâme-i Kânun*. S. 1 sona kadar

oluşturmuştur⁵¹⁹. Huma Nâtik, Osmanlı'nın Kanun-ı Esasî'si (Anayasa) Melkem'in örnek aldığı yasaydı.

5.3.2.4.2. Tevedded Gazetesi

Paris'te 1308/1890 yılında et-Teveded adıyla dört dilde bir gazete yayımlanmıştır. Ciddi bir gazete olan Teveded bazen mizahi konularıda da yayın yapmıştır. Bu gazete Şeyh Ebu Nazare Mısri'nin müdüriyetinde ve Şeyh Muhammed Hasan Sircâni'nin işbirliğiyle Arapça, Farsça, Fransızca ve Türkçe olarak yayınmıştır⁵²⁰.

Farsi Ahbar Gazetesi, Ceride-i Âlemiye Serkar Âli, İslami Meclis Muzakere İlmiye-i Kalküta, Durbin, Câm-ı Cemşid, Çabuk, Rast Goftar Hindistan'da yayımlanan diğer Farsça gazetelerdir⁵²¹.

Ülke dışında basılan gazetelerin temel hedefi, fikri gelişme, fikri uyanıklık ve fikri yükselme idi ve sonuç itibarıyla birçok muhatapları vardı. Diğer bir hedefi dünyada meydana gelen gerek siyasi gerek sosyal gerekse kültürel ve ilmi olayları doğru bir şekilde nakletmekti. Gazetenin üçüncü hedefi İran'ın bazı sosyal, kültürel ve siyasi meselelerini doğru bir şekilde araştırmak, yeni kurulmuş okulların sorunlarını açıklamak, bazı imtiyazların verilmesine itiraz ve genel olarak İran'ın yaşadığı dönüşümleri eleştirel ve araştırmacı bir gözle vermek olmuştur.

⁵¹⁹ Pevin, *a.g.e.*, c.I, s.275.

⁵²⁰ Kâsım Sâfi, *Mecmua Goftarhâ der Bâre-i Çend Ten ez Ricâl-i Edeb ve Tarih-i İran*, Dânişgâh-ı Tahran Kitabhâne-i Merkezi ve Merkez-i İsnâd, Tahran 1978, s.454; Ferheng, sayı 630, 14 Cumâdiye'l-Ula 1306, s.2.

⁵²¹ Pervin, *a.g.e.*, ss.85-87.

6. BÖLÜM

Modern Eğitim Kurumlarının Açılması

6.1. Eğitim Tarihine Bir Genel Bakış

İran'da talim ve terbiyenin geçmişi insanlık tarihinin başlangıcına gitmektedir⁵²². Dünyada en eski okul ve yüksek öğretim merkezleri –Cünd-ü Şapur gibi- 2.500 yıl önce İran'da inşa edilmiştir. *Cünd-ü Şapur Üniversitesi*nin kuruluşundan Safevi Devleti'nin kuruluşuna kadar yüksek öğrenim, İran geleneğinde devletlerin himayesine muhtaçtı ve bu yüzden siyasi gelişmelerle birlikte iniş ve çıkışlar yaşamıştı.

İranlıların Avrupa eğitimiyle tanışması Safeviler döneminde başlamasına rağmen düzensiz ve çok yavaş bir şekilde ilerlemişti. Yeni Avrupa medeniyeti, henüz güçlü olmaması sebebiyle hızlı bir şekilde yayılamamıştı. O tarihte İran'ın kendi medeniyeti daha iyi bir seviyedeydi ve peşin bir hükümle Avrupa'nın ilim ve medeniyetine karşı çıkmaktaydı. Avrupa tıp ve eczacılık gibi dallarda henüz birkaç yüz yıl İran'la rekabet edecek durumda değildi.

19. yüzyılın başlarında Kaçarlar devrinde Avrupalıların, özellikle Rusya ve İngiltere'nin saldırıları İranlılar için önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu dönemde İran, özellikle bilim, teknik ve sanayi gibi değişik sahalarda geri kaldığını fark etmiş, bunun neticesinde de bir çözüm yolu olarak, Batının bilim ve teknolojisini kabul etmeyi gerekli görmüş ve bunu birkaç yoldan uygulamaya koymuşlardı. Bu politikalardan biri İran'da Batı ülkelerinin okulları gibi modern okullar tesis etmektir.

⁵²²Bkz: Yunus Kerameti, “Ta’lim ve Terbiyet”, C.15, DBA, a.g.e, ss.614-631.

İşte bu yeni terbiye ve eğitim sisteminin kabulü ile İran, eski eğitim ve terbiye sisteminden ayrılmıştır.

19. yy başlarında İran'da eğitim iki farklı kurumda eğitim verilmekteydi. Biri medrese eğitimi idi ki burada din âlimleri yetiştirilirdi. Diğer ise mekteplerdi ve burada çocuklar okuma ve yazma öğrenirlerdi. Medreselerin sayıları çoktu ve her şehirde birkaç medrese vardı ki medreselerin eğitimi Arap sarf ve nahvini, mantık, usul, fıkıh ve felsefe gibi dersleri kapsamaktaydı. Fakat mekteplere öncelikle zengin ve tüccarların çocukları gitmekteydi ve bunlar okuma-yazmayı saraylarda, mahkemelerde ve çarşılarında yararlanmak için öğrenmekteydiler.

Yetersiz eğitimin verildiği Medreseler modern bilgileri içeren derslerden yoksundu. Sıradan halk ise eğitime gerek duymazdı. Çocuklar bir sene içinde elifbayı öğrenirler ve bazı Kuran surelerinin eğitimini görürlerdi. Daha sonra Gülistan, Bostan, Cami-i Abbasi ve Nesab, Teressil, Ebvab-ı Canan, Tarih-i Nadir ve Tarih-i Mu'cem gibi kitapları sırasıyla okur ve bu şekilde dili öğrenirlerdi.

Okul müdürü ve öğrencilerin birbirleri ile ilişkileri kabul edilebilir değildi. Bu okullarda bedeni ceza uygulanmaktaydı. Dersler bazen camilerde verildiği için okullara cami de denilirdi. Bu okullardan mezun olan bazı öğrenciler para karşılığında başkalarına mektup yazarlardı⁵²³.

⁵²³Kesrevi, *a.g.e*, s. 19.

6.2. İran'da Yabancı Misyoner Okulları

İran modern okullarla ilk defa yabancı dinî misyoner okullarının kurulmasıyla tanışmıştır. Bu misyoner okullar dinî kültürel, siyasî gibi amaçlarla kurulduğundan yerel okullardan bu yönüyle çok farklıydılar. Ancak bu temel farklılıklara rağmen İran'daki yerel okulların eğitiminden esas olarak uzak değillerdi. Avrupaî tarzda eğitim vermek için iyi bir alt yapıya sahiptiler. Özellikle de dinî azınlıkların okulları böyleydi. Alman misyonerleri 1830'larda Tebriz ve Şiraz'da Hıristiyanlar için okul açmış ancak bu okul çok fazla sürmemiştir⁵²⁴. *Rozef Wolf* ise ilkokulun açılış iznini bir İngiliz keşiş olan Abbas Mirza'dan almıştır. Urmiye'deki kız okullarının 500 kadar öğrencisi vardı⁵²⁵.

Yadigâr dergisinden öğrendiğimize göre İran'da Avrupa tarzındaki ilkokullar, Muhammed Şah zamanında Amerikalı ve Fransız papazlar tarafından açılmış ve İran Avrupa tarzı maarifle bu şekilde tanışmıştır. İlkokul, *Papaz Perkiniz* tarafından Urmiye'de 1838'de açılmıştır⁵²⁶. Bu okul öğrencilere modern ilimlere ek olarak, halıcılık ve demircik mesleklerini de öğretmiştir. Urmiye hâkimi olan Muhammed Şah, amcası Melik Gazi Mirza Şah'tan bu okulların açılmasını kabul ettiğine dair bir ferman almıştır. Muhammed Şah bu fermanı çıkararak o zamanın İran'ında pek ilgi

⁵²⁴Bkz: Korozon, *a.g.e.*

⁵²⁵Homa Natek, *Fereng Mabi be Risaleyi-i İntikadi Şeyh ve Şuyuh Zamane*, Nu, 12. Sayı, (Editör: Mehrdade Mihriban) Tehran 1986. s. 51. ; Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* 2 ,vols, London 1838 Borad of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the USA. A Century of Missionary Work in Iran, 1834-1934. Beirut American Press, 1935,pp 1-2; Perkins, Justin. Historical Sketch of the Mission to the Nestorians . Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1866, pp 8-10.

⁵²⁶ Mecelle-i Yadigâr, *Salise*, 6 ve 7. sayılar. s.66.

ve önem gösterilmeyen tarih, coğrafya, geometri ve matematik gibi derslere daha fazla ilgi gösterilmesini istemiştir⁵²⁷.

Amerikalılar İran'ın kuzeyinde yaşayan Hristiyanlığın büyük camiasından olan Nesturî Hristiyanlarını kendi mezhepleri olan Protestanlığa çekmeyi başarmının yanında aynı zamanda Nesturî gruplardan da istifade ederek Müslümanların mezheplerini de değiştirmek için çalışmışlardır. Bu misyoner heyetinin amacı *İhyâ-yı Ruhanî* projesiyle Asya'daki Hazret-i Muhammed'in misyoner cilerinin mezhebini değiştirmekti⁵²⁸. Bu okulda verilen eğitimin amacının Hristiyanlığı yaymak olduğu düşünüldüğü için Müslümanlara yasaklanmıştı ve bu sayede bu heyet amacına ulaşamamıştı. Urmiye'deki kız okullarının açılmasına muhalif olanlara rağmen bu grup dört Nasturî kızdaki müteşekkil bir okul açmayı başarmıştır. Bu okulda dini eğitimin yanı sıra ev hanımlığı eğitimi de verilmekteydi. Bu heyet aynı zamanda köylerde de okulların kurulmasını başlatmıştır. Ve bu okulların sayısı Muhammed Şah döneminde artmış, heyet 1840 yılında bir matbaa da kurmuş böylece açtıkları okullarda okutulacak kitapları kendileri basmışlardır. Bu kitaplardan bazıları Süryanî diline de çevrilmiştir⁵²⁹.

Daha sonra başka bir yabancı okulu Fransız keşişi *Ojen Bure* 1839'un başlarında Tebriz'de açmıştı. Bure, bir Dârü'l-fünun açmada kararlıydı. Bu şekilde İran'daki her tür mezhepten ve milletten olanları yeni modern ilimlerle ve Fransız diliyle tanıştırmayı hedeflemişti. Okulun bütün masraflarını Bure'nin kendisi karşılamıştı. Bu okula girmek için o kadar çok aday vardı ki mecburen adaylardan

⁵²⁷ A.g.e, s.60.

⁵²⁸ Perkins Misyon, ss.12-13.

⁵²⁹ Erdukani, *Tarih-i Müessesat-ı Temedüni-i Cedid der-İran*, C.1, a.g.e. S. 241.

bazılarını kabul edilemiyordu. Bure ilk olarak Fransız dilinin gramerini Farsçaya çevirmiş ve bu yolla öğrencilerini Fransızca ile tanıştırmıştı⁵³⁰.

Flanden kendi seyahatnamesinde Bure'nin okuluyla ilgili şunları yazmaktadır: “*Mösyö Bure 1839'un başlarında Tebriz'de ‘Dârü'l-ilm Şinasî-i Milel’ adında bir kurum kurdu. Fransızca bu kurumun temeliydi. Bu vesileyle İranlıların Avrupa'yla tanışmasını sağlıyordu*”⁵³¹. Bure Amerikalı misyoner cilerin aksine dinî eğitimi okulun programından çıkarmış ve eğitim programını Fransız okullarının programı gibi tasarlanmıştı. Bu program dil, Fars Edebiyatı, felsefe ve Avrupa ilimlerini içermektedir. Bu okulun ikinci şubesi İsfahan'da tesis edilmiş ve bu okul Ermeni kilisesinin şiddetli muhalefetine maruz kalmıştı. Bir süre sonra Bure İran'dan ayrılmasıyla onun Tebriz'deki Okulu kapatılmıştı.

Teufan adındaki bir diğer Fransız keşiş başka bir okulu Urmiye şehrinde açmıştı. Bu okul Amerikalıların Okulu ile mücadelede başarısız olmuştu. Nasirü'd-din Şah'ın saltanatının başlarında, Ermeniler, İsfahan'da oturan bir Ermeni tüccarın yardımıyla bir okul açmış bunun üzerine Tebriz Ermenileri de bundan kısa bir süre sonra Şah'a, okul açma başvurusunda bulunmuş ve Şah da onlara bu izni vermişti⁵³².

1863/1277'de *Sen Lui* adında bir okul Lazaristler tarafından Tahran'da açılmıştı. 1866'da *Sen ve Nisan Dopul/Dopol* adında Fransız kız kardeşlerin okulları Urmiye, Selmas, Tebriz ve İsfahan'da açılmıştı. 1872'de Amerikan Erkek Okulları Tahran'da açılmıştı. 1875'de kız okulu olan *Sen Josef*, *Sen ve Nisan Dopul* kız

⁵³⁰ Ujun Naplun Flanden, *Sefer Name-i Ujun Flanden be İran der Salhaye-i 1840-1841*, (Çvr. Hüseyin Nur Sadegî), 2. Baskı, İsfahan 1945, s.70.

⁵³¹ Hüseyin Mehbubî Erdekani, *Mukedemi der-bâb Âşenâ-yı İran bâ-Mezaher Temeddün-i Garb, defter Mutaleât ve Barname rizi Farhangi*, Tehran 1974. ss.45-46.

⁵³² “Tarihçe-i Me'arif-i İran”, *Mecele Telim ve Terbiyet*, Sale.4, Sayı 6, ss.361-362.

kardeşler tarafından Tahran'da açılmıştı. Madam Diyolafeva'ya göre bu okullarda dil, felsefe, muhtasar tarih ve coğrafya eğitimi verilmiştir⁵³³.

Devletin bu okullara karşı tutumu belirsizdi. Henüz Muhammed Şah ve devletin diğer makamları dini misyonerlerin niyetlerinden habersizdiler ve onun diplomatik etkileriyle ilgilenmekteydiler. Muhammed Şah'a göre bu okullar Avrupa dilleri, fen ve teknolojisi konusunda İran'a faydalı olacaktı. Misyoner okullarının öğrenciyi dışarıya karşı koruma politikası mükemmeldi. Muhammed Şah bu misyoner okulları koruması sebebiyle üç önemli mahallî güç olan *Vezirler*, *Saraylılar* ve *Ulema* tarafından ciddi muhalefetle karşılaşmamıştı. Bu okullardan hiç biri tarafından Müslüman camiaya, eğitim kurumlarına ve ulemaya dini bir tehdit gitmemişti. Yalnız Amerika, Fransız ve İran Hıristiyan güçleri ile özellikle Ermeni Kilisesi arasında rekabet vardı⁵³⁴.

1860'lardan itibaren bu okulların sayısı artmıştır. Bu artış daha çok şehirlerde olmuştur. Avrupalı devletler kendi siyasi ve ticari menfaatleri için bu misyoner okulların faaliyetlerini korumaktaydılar. Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin faaliyetleri başlıca Urmiye ve Selmas şehirlerine yakın olan Azerbaycan eyaletinde artmıştır. 1873 senesinde Presbeteryan Derneği, Ermeniler için iki kız okulu tesis etmiş ve sonraları bu iki okul birleştirilmiş ve Müslüman ve Ermeni kızlar için gece-gündüz devam edebilecekleri bir okul haline gelmişti. 1874'te *İran Bitel* adında gündüz eğitim veren bir kız okulu açılmıştı.

⁵³³ Jen-i Diolafeva, *Seferatname-ı Madam Diofala*, (Çvr .Frehveşi,)Donyaye-ı ketab, 2003, s.119.

⁵³⁴Vazken Ghougassian, The Emergence Of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century. Atlanta, 1998. s. 125 ve 156; Huma Natic ,*Madares Faransevi Der İran 1837- 1921* Ba Mukedemi-ı Feriydun Ademiyet, Maaser pejuhan,Tahran 2001, s.167.

Amerikalı misyonerler Hemedan ve diğer şehirlerde okullar açmak için merkezler kurmuşlardı. 1875'te Sen ve Nisan Dopol kız kardeşler *Sen Josef* adında bir kız okulu tesis etmişlerdi. Okulun programında okuma ve yazma, terzicilik, ütücülük gibi mesleki eğitimin yanı sıra ev hanımlığı eğitimi vardı. Ayrıca Fransa hakkında malûmat, tarih ve coğrafya da öğretilmekteydi⁵³⁵

İngiliz misyonerlerin faaliyetleri ise daha çok İsfahan, Kirman, Yazd ve Şiraz gibi güneydeki şehirlerde yoğunlaşmıştı. Bu faaliyetler 1862'ten sonra dinî misyoner ve eğitimci olan Robert'in gelişiyle İsfahan Colfasın'da yoğunlaşmıştı. Robert, George Jozef'ten görevi devralmıştı. Sultanın bu okulu desteklemesi sayesinde Brus işi yürütüyordu⁵³⁶.

Ermeniler de Amerikalı, Fransız ve İngilizler gibi Avrupa tarzı okullar tesis etmek için harekete geçmişlerdi. 1875'te Tebriz'de ilki açılan bu okullarda Ermenice, Fransızca, Farsça dilleri, tarih, Ermeni ve Caferi mezhepleri ile matematik dersleri verilmekteydi. Öğretmenler daha çok Kafkasyalı, özellikle Tiflis, Ermenistan ve Osmanlılardan oluşuyordu. İlk Ermeni kız okulu 1879'da Tebriz'de açılmıştı. Tebriz'de *Encümen-i Zenân-ı Ermeni* adındaki dernek 1890-1891'de okulların açılmasına teşvik etmenin yanı sıra öğrenciler için burs, elbise ve bunun gibi zaruri malzemeler sağlamakta⁵³⁷. Ayrıca buna benzer başka dernekler de açılmıştır.

1890/1308'de *Fransız Alyans Erkek Okulu* Tahran'da açılmıştı. 1895/1313 yılında ise Amerikan Kız Okulu Tahran'da açıldı. Fakat Amerikan ve İran dergilerine göre bu okulun açılış tarihi 20 sene önceydi ve buna göre bu okul 1876/1293 yılında

⁵³⁵ Mahbubi, tarih-i müessesat, age. s. 367.

⁵³⁶ Mertika em Ringer, Amuzeş, *Din ve Goftehan Eslah Ferhangi Der Devran Kaçar*, (Çvr. Mehdi dı

⁵³⁷ A.g.e, s.147.

açılmıştır. 1897/1315 yılında Kerman'a bağlı “Çalyas” köyünde kız okulu açılmıştır. Bazılarına göre muhtemelen bu okul İran'da açılan ilk kız okuluydu ve devlet memurları aracılığı veya devlet bütçesiyle açılmıştı⁵³⁸. Devletin çöküş devrinde bir köyde ilk adımın devlet tarafından atılmış olması ihtimali ise çok uzak görmektedir.

Fransız İttifak Derneği ve Fransa İttifak Medresesi'nin açılışından sonra, başlangıç seviyesinden orta seviyeye kadar sertifikalı Fransızca eğitimi verilmeye başlanmıştı. Okul müdürü, İranlı öğrencilerin bu okulda kalmasından ümitliydi. Çünkü buradan mezun olanlar daha sonra yüksek tahsillerini Fransa'da sürdürebileceklerdi. Bu okulda dil eğitimi ve Fransız edebiyatı öğretilmekteydi. Okutulan metinler Fransa'da da kabul görülebilecek seviyede sağlam metinlerdi ve Fransızca-Farsça tercüme şeklinde olan bu metinler İran'daki çoğu kitapçılarda mevcuttu. Buralarda temel hesap, tarih, coğrafya ve felsefe eğitimi de verilmekteydi. Farsça ve Arapça dilleri ilk defa bu okullarda öğretilmişti⁵³⁹.

Yabancı ve misyoner okullar ciddî muhalefete rağmen 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Bu yayılma, öğrencilerin sayısı ve okulların coğrafi mevkilerinde kendini göstermiştir. Bundan dolayıdır ki bu okulların öğrencilerini ekseriyetle İranlı Hristiyan ve Yahudiler oluşturunuyordu. Ancak daha sonra özellikle Fransız okullarındaki Müslüman öğrencilerin sayısında önemli derecede artış olmuştur. Bunun sebebi Avrupaî eğitimin İran halkı arasında tutulmasıydı. Diğer taraftan Avrupa tarzı eğitim, sosyal itibar kazandırdığı gibi devlet kademelerinde istihdam edilmeyi de sağlamaktaydı.

⁵³⁸“Tarihçe-i Mearif-i İran”, *Mecel-İ Telim Ve Terbiyet*, 4.yıl, sayı 6, ss.361-362.

⁵³⁹Huma Natak, *Karname-i Ferhangi der İran*, Haveran, Tahran 1996, ss. 94-96.

Yabancı misyoner okullarında geleneksel ilimler, yani matematik, diller ve buna ek olarak tarih ve coğrafya sahalarında Avrupaî tarzda eğitim sürdürülmekteydi. Bu okullara ek olarak İran ve Tebriz Darü'l-fünunları Avrupa tarzında eğitimleriyle devlet kurumlarının modernleşmesine yetiştirdikleri öğrencilerle önemli katkı sağlamıştır. Darü'l-fünunların bu dönüşümde ilk başlarda misyoner okullarının etkisi olmamıştır. Çünkü bu okullar daha çok Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu ve Japonların Darü'l-fünun-Üniversitelerinden etkilenmiştir.

6.3. İran'da Devlet Okulları

Emir Kebir Mirza Taki Han sadaretinde Darü'l-fünunların kurulması, İran'ın kültürel ve bilimsel değişimlerinde ve eğitim sisteminde, bir başka deyişle İran'ın gelişmesinde dönüm noktası olmuştur. İran'da Darü'l-fünunların kurulması fikri, Büyük Emir'in Rusya'ya yaptığı yolculuk ve oradaki teknik - sanayi ve askeri okulları görmesi ile başlamıştır

Elbette Emir Kebir'e göre devletin ilk ihtiyaçları askerî ve teknik ihtiyaçlardı. Darü'l-fünun sadece İstanbul'da kurulan Darü'l-fünun'dan etkilenmemişti⁵⁴⁰. Feridun Ademiyyet de Darü'l-fünunun inşasında bir ilham kaynağından yararlanılmadığını düşünmektedir. Belki Emir Kebir'in öğrendiklerinin sonucu buydu. Rusya'nın muhtelif akademi ve medreselerini görmüştü. *Yeni Cihannüma* kitabı Emir Kebir'in kendi inisiyatifine ve düşüncesine göre tercüme edilmiş ve toplanmıştı. Bütün Batılı devletlerin dârü'l-ilimlerinin açıklamalarını, ilmin ve sanatın değişik dallardaki konularını öğrencileriyle beraber okumuş ve yenedünyanın kültürel temelleri

⁵⁴⁰ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Mirza Teki Han Emir Kebir*, (Hazırlayan: İrec Afşar), Daneşgah, 1. baskı, Tahran 1961. s. 157.

hakkında bilgi sahibi olmuştu. Tazimatın gölgesi altında açılan Osmanlı “tıbbiye” ve “askeriye” medreselerinden de etkilenmişti⁵⁴¹.

Darü'l-fünun'un kurulmasındaki hedef, devletin eğitim kadrosunun hazırlamak ve idari reformların uygulanmasında devleti yetkili hale getirmek ve Avrupa ile artan temas sebebiyle ortaya çıkacak yeni diplomatik sorunları karşılamaktı. Her ne kadar sorumluluk fazla olsa da 1852/1268 yılında kısmen bu merhaleye geçilmişti. Bu müessesenin en önemli hedefi İran'da olmayan bilimleri öğretmektir. Onun eğitim programı daha çok askeriydi. Öğrencilerin yalnız % 18'i matematik ve fizikte, % 19'u tıpta ve % 5'i mineralojide eğitim görmekteydi. Geriye kalan diğer dallar ise askeriydi. Öğrenciler, ihtisas yaptıkları dallara ek olarak uygun olan diğer alanlardan tarih, coğrafyaya gibi derslere de katılabilmekteydiler. Ayrıca Farsça ile Arapça dil eğitimleri de alınmaktaydılar⁵⁴². Bu müessese, Avrupa tarzı eğitimin nitelik ve nicelik yönünden İran'daki sıçrama tahtası olarak kabul edilmişti⁵⁴³.

Bu müessesenin eğitim dili Fransızcadı. Dilinin tarih boyunca Avrupa dili olarak kalması, birinci dereden önemliydi. Fakat Avusturyalı öğretmenler dersin konularının Farsça olmaması sebebiyle, çoğu kez kendi derslerinin konularını Farsçaya tercüme ettirmişlerdi. Bazı tercüme kitaplar ve Avrupalı ve Fars öğretmenlerin telif eserleri Darü'l-fünun'da bulunan matbaaya basılmak için gönderilmekteydi. Yazar Leydi Şil'e göre Darü'l-fünun'un yıllık bütçesi 7.750 tuman idi. Sonraları medresenin genişlemesine nispeten bütçe de artmıştı. Ulûm ve Telgraf

⁵⁴¹Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, Harezmi, 7. baskı, 1983. s.353

⁵⁴²Ruzname, *Vekayü'l-Ettifakiye*, sayı 44, 1852.

⁵⁴³Mehdi Eşraki, *Darülfünun: Goftari der Hüviyet Darülfünun ve Cayga-ı an der Tarih-i Muasır-ı İran, Pejuheşkedey-ı Telim ve Terbiyet*, 2. baskı, Tahran 2007. s. 19.

Bakanlığı, Melayer ve Tüvisirkan'ın vergilerini Darü'l-fünun'un masrafları için kullanmaktaydı⁵⁴⁴.

Öğretmenler, eğitim vazifelerinin yanı sıra Darü'l-fünun'daki muhtelif işleri de yapmışlardı. Daha da önemlisi öğretmenler, Darü'l-fünun'da bazı atölyelerin kuruluş çalışmalarını da yönetmişlerdi. Mum, barut ve kâğıt imalatı atölyeleri bunlara örnektir. Buna ek olarak ilk gruptaki öğretmenler bir fotoğraf stüdyosu, bir eczane ve bir fizik-kimya laboratuvarı da açmışlardı⁵⁴⁵.

Darü'l-fünun'da alınan her karar Saray ve Şahın denetiminden geçmekteydi. Müessesenin bütçesi de *İdare-i İstifa Nezâreti*'nde idi⁵⁴⁶. Fakat bu müessese başlangıçta Dışişleri Bakanlığı'na bağlıydı. Bu bağlantının başlıca sebebi, yabancı öğretmenlerin istihdam edilmesinin dış siyaset konusu olarak kabul edilmesi idi. Bu görevi Dışişleri Bakanlığı'ndan bir temsilci yürütmüştü⁵⁴⁷.

Ulûm Bakanlığı'nın kurulmasından sonra İtizadu's-Saltane idaresiyle Darü'l-fünun'un da itibarı artmıştı⁵⁴⁸. Darü'l-fünunda eğitimdeki yenilikler 1858 yılında mezun olan birinci grup öğrencilerinden sonra İtizadu's-Saltane tarafından başlatılmıştı. Vekayi-i İttifâkiye Gazetesi bu reformları haber olarak vermiştir⁵⁴⁹. Bu haber açıkça göstermekteydi ki Saray, devlet adamlarının eğitim ve terbiyesinin Avrupa tarzı olmasını istemiştir.

⁵⁴⁴Muhammed hasan, *İtimad-ı Saltana, Tarih-i Muntazem Naseri*, (Tahkik Muhemmad İsmail Rizvani), Dünya-yı Kitap, clit 3, Tahran 1984. s. 282.

⁵⁴⁵Ringin, age. ss.89-91

⁵⁴⁶Ekhtiar, Maryam, *The Dar al-Fonun Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, PH. D. Dissertaion, Neww York University 1994, p.133

⁵⁴⁷Muhbiru essaltanat, Hidayet, *Hatırat ve Heterat*, Zevar, 4baskı, Tahran 1984. s.63

⁵⁴⁸İkbal yakmayi, *Medres-e Darülfünun*, Serva, baskı 1, Tahran 1997. s. 77

⁵⁴⁹Rûznâme-i Vekaiy-i İttifakiye, sayı 458, 1860

Vekayi-i İttifâkiye'nin konu ile ilgili haberin ilk paragrafında İran'ın ilerlemesinde Darü'l-fünun'un ilerlemesinin önemi vurgulanmıştı. İtizadu's-Saltane bu beyannamede kendi planlarını; Darü'l-fünun rolünün artması için “kanunların düzeltilmesi” adı altında Avrupa tarzında eğitimin kabulü şeklinde özetlemekteydi. Bunun için atölyelerin genişletilmesi gerekmişti. Darü'l-fünun, kişilerin devlet dairelerine yerleşmesinde kan bağından gelen torpil yerine yerine kendi yetenek ve çabalarıyla girmelerini teşvik etmiştir.

İtizadu's-Saltane, öğrenciler ve öğretmenlerin yararlanmaları için 1864/1280 yılında kütüphaneyi Farsça ve diğer dillerdeki kitaplarla donatmıştı. Her yıl bu kitapların sayısında artış olmuştur. Yabancı öğretmenler Darü'l-fünunda ders verdikleri müddetçe kaçınılmaz olarak en azından bir tane bile olsa kendi branşlarıyla ilgili kitaplar yazmışlardır. Bu kitapların İranlı öğretmenler veya seçkin öğrenciler vesilesiyle -ki bunlara Halif deniliyordu- aslı ve tercümeleri okulun kütüphanesinde bakıma alınmış, bazıları da basılmıştı. Böylece kütüphanenin itibarı artmıştı. Mirza Muhammed Han, Alaü'l-melik'in başkanlığında bu kütüphane Milli Kütüphane'ye eklenmiştir⁵⁵⁰.

Nasirü'd-din Şah'ın özel doktoru Fevriye'nin yazdığına göre 1891/1308 de Darü'l-fünun'da matematik, coğrafya astronomi, fizik, kimya, mineraloji, jeoloji, boyama ve çizim, askerî teknikler (tophane ve piyade), tıp, Farsça, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi dersler verilmiştir. Öğrenciler deney yapabilecekleri iyi bir laboratuara sahiptiler⁵⁵¹. Fakat dinî kurallar cerrahî operasyonların yapılmasına müsaade etmemiştir. Mısır ve Osmanlı gibi devletlerde

⁵⁵⁰ İkbâl Yakmayi, a.g.e, ss.78-79.

⁵⁵¹ Jan batist Fevriye, *3 Sal Der Derbar İran*, (Çvr: Abbas İkbâl, Şirket-I Sehami-ı p, Tahran 1972, s.129.

Avrupa tıp bilgisinin kabulü askeri reformların ve savunmanın önemli bir kısmıydı ve bunun İran'da başlatıcısı Mirza Naibü'l Saltane olmuştur.

Tahran'da yaşayan bir yabancının 1853'te şüpheli ölümünden sonra akrabalarının isteği ile ölüm sebebini belirlemek için Darü'l-fünun'un tıp ve cerrah hocası Doktor Polak, tıp öğrencilerinin huzurunda ölen kişinin vücuduna cerrahi operasyon uygulamıştı⁵⁵². 1881/1298'de yaygın hale gelen veba (kolera), taun ve çiçek hastalığı gibi değişik hastalıklardan korunma ve bunları önlemek için Darü'l-fünun'a bağlı *Meclis-i Hıfzu's-sıhha* adında bir dernek teşkil edilmiştir. Bu derneğin üyeleri İranlı ve yabancı doktorlardan meydana gelmekteydi⁵⁵³. Derneğin ilk toplantısında veba hastalığının Irak'ta yaygın hâle gelmesinin sebebi ele alınmış, hastalığın Irak'a gelmesinin önlenmesi için Batı sınırında *Buşehr Limanı* karantinaya alınmış ve doktorlardan bazıları Batı sınırına ve güneydeki limana gönderilmişti. Bu dernek, kuruluş hedeflerini ve önerilerini ülkenin sağlık durumunun iyileşmesi için Başbakana iletmışti. Ayrıca bazı hastalıkla mücadele etmenin yollarını gösteren broşür basılmış ve dağıtılmıştı. Bazen bu broşürleri okulun seçkin öğrencileri hazırlamıştır.

Darü'l-fünun ilk kurulduğunda muhalifleri de vardı. Nasirü'd-din Şah kuruluşuna destek vermesine rağmen zamanla bu desteği çekmişti⁵⁵⁴. Şahın bu okula karşı bakışının değişmesinin sebebi Avrupa'nın tehlikeli siyasi akidelerinden kaynaklanmaktaydı. Sansür ve siyasî baskılara rağmen Nasirü'd-din Şah hiçbir zaman Darü'l-fünun'u kapatmamıştır. Bunun sebeplerinden birisi derin endişeye

⁵⁵²Muhammed Necm Abadi, *Tip Darülfünun ve kutup-ı dersi an*, Emir Kebir ve Darülfünun be kuşes-i Kudretullah Roşeni Zafaranlu, *Daneşgâh Tahran* 1975. s. 207

⁵⁵³*Ruzname-i İran*, sayı 245, 1881,

⁵⁵⁴Hüseyin Mekki, *Zendegani Mirza Teki Han-ı Emir Kebir, İran*, 12 baskı, Tahran 1994. s. 324

sahip Şah, Darü'l-fünun kapatılmasını İran'ın geri kalmışlığının göstergesi olacağına inanmıştı. Çünkü Darü'l-fünun devlet adamı yetiştirmek vazifesini yerine getirmekteydi. Bununla birlikte Nasirü'd-din Şah, okulu kendi kontrolü altına almaya çalışmıştır.

Darü'l-fünun bir diğer muhalifi ise Avrupa tarzı eğitimi doğru bulmayan ulemaydı. Ulema, Avrupa'nın bazı astronomi ile ilgili teorilerini İslam dünyasına ters olarak kabul etmiştir. Ulemanın çoğu, dine ters olarak kabul edilen her türlü nazariyeyi tehlikeli olarak görmekteydi. Bu yüzden Darü'l-fünunda verilen modern ilimlere karşıydılar. Din âlimleri bu modern ilimlerin ateistliğe yol açacağı endişesini taşımaktaydı⁵⁵⁵. Avrupa tarzı eğitimin İran'da yerleşmesi dini kurumları korkutmuştur. Zira Darü'l-fünun, mekteplerden farklı bilgileri sunmuştur. Darü'l-fünunda öğretilen dersler, sosyal mevkilere ulaşmada yeni yollar göstermiştir. Darü'l-fünun da bunun için fikrî ve kültürel sermayeyi elinde bulunduran tek düzenli okuldu.

Tebriz Darü'l-fünunu: 1859'da teknik okullara benzer, askeri yönü ağır basan, Darü'l-fünun veya Dârü's-Saltane adında okullar Muzaferüddin Mirza Naibü's-saltane tarafından Tebriz'de açılmıştı. Bu okulun başkanlığını Darü'l-fünun mezunlarından Muhammed Sadık Han Serhengi yapmış ve Darü'l-fünun'da verilen ilim dalları aynı şekilde bu okulun programında da yer almıştır. Okulun öğretmenlerinin ekserisi Tahran Darü'l-fünun'un mezunlarıydı⁵⁵⁶.

⁵⁵⁵ Arjomandi, Kamran "The Emergence of Sciency in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the Mid-Nineteenth Century", *Iranian Studies*, vol.30, nos.1-2(1997),pp.5-24

⁵⁵⁶ Hüseyin Ümid, *Tarih-i Farhang-i Azerbaycan*, Farhang, 1c., Tebriz, 1953. s. 30

Tebriz Darü'l-fünunu Tahran'daki Darü'l-fünunun eğitim düzeyine ulaşamamış ayrıca niteliği 1870-1880 arası 10 yılda daha da düşmüştür. Okulun eğitim programı, Fransızca, tıp, geometri, piyade, tophane ve Farsça ile sınırlıydı⁵⁵⁷. Ahter Gazetesinde neşredilen bir makalede, okulun durumunun iyi olmadığı – öğretmenlerin olmaması gibi- kaydedilmekteydi⁵⁵⁸. Sonraki yıllarda öğrencilerin azalması⁵⁵⁹ ve okulun 1894 yılında kısa bir süreliğine kapatılması bu okula olan ilginin de azaldığını gösterilmekteydi. Darü'l-fünunu merkezi Azerbaycan emirlerinden Nizam Gherusi'nin izniyle *Medrese-i Muzafferiyeh* adıyla açıldı. Bu okulun yeni programında ders olarak Farsça, Arapça, tıp, matematik, geometri, muhasebe, coğrafya, Fransızca ve hat sanatının verilmesi kararlaştırılmıştı. Okul müdürü, Gherusi ve Mirza Cihangirhan Nazım Melik Tahran'a gidince, Tebriz Hâkimi'nin desteği bundan sonra sadece 3 yıl sürebilmiş ve Tebriz Darü'l-fünunu 1897 senesini müteakip bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır⁵⁶⁰.

Müşiriye Okulu: Bu okul Hacı Mirza Hüseyin Han Sipahsalar sadaretinde Muhammed Hasan Han İtimadü's-saltane tarafından coğrafya ve yabancı diller üzerine eğitim vermek için açılmıştır. Bu yüzdendir ki bu okul Hacı Mirza Hüseyin'in lakabı olan Müşirü'd-devle'den dolayı Müşiriyye adıyla tanınmıştır⁵⁶¹.

Medrese-i Hümayun: 1883/1300 yılında İsfahan askeri okulu Medrese-i Hümayûn adıyla kurulmuş ve sonraki sene Darü'l-fünundan ayrı olan İran Askeri Okulu, Harb Bakanlığı'nın bir parçası olarak Kamiran Mirza Naibussaltane

⁵⁵⁷ A.g.e, s.29.

⁵⁵⁸ *Ruzname-i Ahter*, say 36, 8. yıl, 1882

⁵⁵⁹ Ümid, age . s.34.

⁵⁶⁰ A.g.e, s.80.

⁵⁶¹ Muhammed Hasan İtimadü's-Saltane, *Mîr'âtü'l-büldân, be kuşêş-i Pertov Nuri ve Muhammad Sıpanlu*, Esfar, cilt 3, Tahran 1985. s. 162.

tarafından açılmış ve yabancı öğretmenler ile Darü'l-fünun 'dan mezun olan öğrenciler bu okula atanmıştır⁵⁶².

Maarif Encümeni: 1898/1315 yılında *Encümen-i Tesis-i Mekâtib-i Milliye-i İran* adında modern okulların kurulması amacıyla Tahran'da bir meclis kurulmuştu. Bu encümen *Encümen-i Maarif* adıyla anılmıştır. Belki de bu ad Osmanlı Devleti'ndeki *Vezaret-i Maarif* ten alınmıştır. Bu kurumun kurulması eğitim alanında büyük reformlara vesile olmuştur. Kurum modern okulların açılması büyük çaba sarf etmiş, her ne kadar okulların çoğu kurumdan müstakil olarak kurulmuşsa da bu okulların kurucuları, genellikle Encümen-i Maarif'in üyeleri olmuştur.

Encümen-i Maarif 1899/1316 tarihinden itibaren ayda iki defa neşredilen *Rozname-i Maarifi* yayınlamışlardı. Bu gazetede sadece okullar ve milli mekteplerin genel faydaları yazılmıştır. Bu gazetenin başlangıcında Encümen-i Maarif'in milli mekteplerin ve okulların kurulmasındaki başarısı din ve devletin ilerlemesinde en iyi yol olduğuna işaret edilmiştir. Aynı şekilde milletin ihyasında da en büyük sermaye olduğu da belirtilmiştir. Bu kurum kutsal yönetimin niyetlerine göre amacına ulaşmış ve bu kısa sürede birkaç okulu yeni düzende ve modern şekilde gerekli düzenlemelerle kurmuş ve açmıştır. Aynı şekilde İran'ın diğer belde ve şehirlerinde de okullar açmayı tasarlamışlardır⁵⁶³.

İran'da bazen okul kurmak için zorlu rekabet görülmüştür. Bazıları da devlette mertebelerinin yükselmesi için okulların kurulmasından istifade etmişlerdir. Örneğin Miftahu's-saltane adlı *Ecümen-i Mekâtib-i Milliye-i İran* üyelerinden biri işinde ilerlemek ve İhtişamü's-saltane ile rekabet için kendi mahallesi Senglic'de okul

⁵⁶²Mahbubi, *Tarih-i Muessisât*, s.367.

⁵⁶³*Rûznâme-i Maarif*, sayı 1, 1899. s. 1.

kurmuş ve adını *İftitahiye* koymuştu. Kendisi derneğin mühürdar ve defterdarıydı ve ilmiye okulunun yıpranması için çalışmıştı. İhtişamü'l-saltane'nin kurmuş olduğu İlmiye okulunun bütçesinden bir kısmını kendi okulu olan İftitahiye'nin kurulmasında kullanmak istemişti⁵⁶⁴. Bu rekabet sonunda İran'ın eğitim işlerini güç duruma düşürmüş ve durgun hâle gelmesine yol açmıştır. Özellikle bazıları okullarının kurulmasında ve hareketlerinde encümenden bağımsız hareket etmişlerdi. Bu iş Encümente bölünmeye sebep olmuş ve üyeler iki gruba ayrılmıştı⁵⁶⁵. Eminü'd-devle'nin azli ve Encümene karşı olan muhalefedinin yanı sıra yeni sadrazam Eminü's-sultan'ın işin başına gelmesiyle de Encümenin faaliyetleri zayıflamıştır.

Encümen işlerini düzene koymak için bir iç nizamname hazırlanmıştı. Bu encümen daha sonra Milli Kütüphanenin ve *Ekâbir Medresesi*⁵⁶⁶'nin kurulması hazırlıklarına başlamıştı. Aynı şekilde bu encümen Darü'l-telif ve Dârü't-tercüme'yi kurmuş ayrıca; kitapların basılması ve neşredilmesi için de bir şirket kurmuş ve bu şirket kitap yayınına başlamıştı⁵⁶⁷. İran'da yeni kültürel ve eğitim kurumlarının başarısızlığının en önemli sebeplerinden biri kişiler arası rekabetti. Maalesef bu rekabet tahribe yol açmış ve enerjileri, tekâmül yerine karşılıklı rekabet sebebiyle heba olmuştur. Netice itibarıyla bu rekabetten dolayı Encümen 1901/1318'de kapanmıştır. Bir sene sonra başka bir Encümen, Ulûm Bakanı Nirü'l-mülk tarafından devletin izni ile kendi şahsi evinde açılmıştır⁵⁶⁸. Bu encümen de *Medrese-i Reşidiye* olayından sonra kapanmıştır.

⁵⁶⁴Yahya Devlet Abadi, *Hayat-i Yahya*, Firdevsi yayınları, C.I, Tahran 1992. ss.197-198.

⁵⁶⁵A.g.e, s.216.

⁵⁶⁶Yaşlılara okuma yazma öğretmek amacıyla açılan okullar.

⁵⁶⁷A.g.e, ss.214-216.

⁵⁶⁸A.g.e, s.286.

Şûrâ-yı Âlî-i Maarif: Başbakan Atabek, modern maarifin başarısızlığı sebebiyle Encümen-i Maarif yerine *Şûrâ-yı Âlî-i Maarif*i kurmaya karar vermiş ve bu doğrultuda 1901/1319 Şabanında ulûm bakanının daveti üzere Şûrâ-yı Âlî-i Devleti-i Maarif'in ilk oturumu açılmıştır. Bu düzenleme ile bu encümen, Encümen-i Maarifin halefi olmuş ve merkez olarak da Darü'l-fünun'un eski kütüphanesinin yeri belirlenmiştir.

6.4. Halk Okulları Ya Da Milli Okullar

6.4.1. Rüştîye Okulları⁵⁶⁹

Bundan önce bahsettiğimiz okulların hepsine daha çok eşrafın, ayanların, aristokrat ailelerin çocukları gitmişti. Aslında İran'da Avrupa tarzı ilk millet okulları Tebrizli büyük bir âlimin çocuğu olan Mirza Hasan'a ithafen *Mirza Hasan Rüştîye* adıyla başlamıştır. Mirza Hasan sarf, nahiv ve fıkıh eğitimini Tebriz'de aldıktan sonra dini eğitiminin devamı için Irak'ın Necef kentine gitmeye niyetlenmiştir. O zaman okuduğu bir makale, fikrî yapısında derin etkiler bırakmış ve bu şekilde onun düşüncelerinde büyük bir değişime yol açmıştır⁵⁷⁰. Bu yüzden tahsil hayatından vazgeçmiş 1881/1298'de okumak, araştırmak, alfabeyi öğretmek ve yeni eğitim yöntemleri bulmak için Beyrut'a gitmiştir. İki sene boyunca Fransızların orada kurduğu Dârü'l-Muallimîn'de modern eğitime devam etmiş ve öğretme yöntemlerine

⁵⁶⁹Rüştîye okulların ismi Osmanlıdan alınmıştır. Bu yüzden “Maarifin yaşlı ustadı” Mirza Hasan Rüştîye soy ismiyle tanındı.

⁵⁷⁰O günlerde İstanbul'da meşhur iki gazete “Ahter” ve “Süreyya” çıkıyordu. Ahter gazetesinin bir sayısında alfabe, öğretim tarzı ve yeni eğitim den bahseden bir makale vardı. Bu makalede şu şekilde bir açıklama vardı: Yabancı bölgelerde her bin kişiden 10 kişi okuma yazma bilmiyor. Ama İran'da bunun tersine her bin kişiden sadece 10 kişi okuma yazma biliyor. Bu geri kalmışlığın sebeplerinden biri fars dilinin öğrenilmesindeki zorluktur.”

vakıf olmuştu. Daha sonraları eğitimini tamamlamak için Mısır ve İstanbul'a gitmiş ve Rüştîye ve İdadiye okullarının eğitim sistemi üzerine çalışmıştı.

İstanbul'daki eğitim sitemini karışık bulan Mirza Hasan, takip edeceği yeni eğitim ve öğretim planlarını tasarlamaya başlamıştı. Yeni alfabenin eğitim tarzının öğrendikten sonra ilk olarak Erivan'a gitmişti. Burada insanlar Rus eğitimi gördükleri için İran kültürüne meraklıydılar. 1884'te İran'ın Avrupa tarzındaki ilk ilkokulu Kafkaslardaki Müslüman çocukları için kurulmuş ve burada kendi icatları olan sesli alfabeyi öğretmeye başlamışlardı. Yeni bir tarzda oluşturdukları ve yayınladıkları *Vatan Dili* adlı kitapla Türkçeyi öğretmişlerdi. Bu şekilde öğrencilere okuma ve yazmayı 60 saatte öğrenebilmişlerdi⁵⁷¹.

Nasirü'd-din Şah ikinci Avrupa seyahatinden döneceği zaman, Rüştîye yöneticileri Şahın ilgisini çekmek için onun yolu üzerinde, öğrencilerin düzgün sıralarda aynı elbiselerle durmaları kararlaştırmışlardı. Bu taktik işe yaramış, Nasirü'd-din Şah, Hasan Mirza'dan bu okul tarzında okulları İran'da da açılmasını istemişti. Fakat kendi çıkarlarının tehlikeye düşeceğini anlayan Saray erkânı Avrupa tarzı eğitimin gelmesiyle İran'ın düzeninin bozulacağını Şah'a söyleyerek onu korkutmuşlar ve Şah, Hasan Mirza'yı himaye etmekten vazgeçmişti. Bir süre Erivan'da gözaltında tutulan Hasan Mirza, Şah Tahran'a döndükten sonra bazı iyi niyeti kişilerin de desteğiyle Tebriz'de bir okul açmak için Şah'tan izin almış ve bu şekilde 1888'de ilk Umumi İlkokulu Tebriz'in Şişkalan Mahallesi *Misbâhü'l-mülk Camii*'nde açılmıştı⁵⁷². Bu okulun ömrü sadece bir sene sürmüş, ardından Meşhed'te okul açmaya çalışan Hasan Mirza, mollaların iftiralari yüzünden bu okulun da

⁵⁷¹Fahreddin Rüştîye, *Zendeginame-i Pir-i mearifi Rüştîyey-i Bünyangüzar Ferheng nevin-i İran*, 1. baskı, Hirmend Yayınları, Tahran 1991, s.20.

⁵⁷²Şemseddin Rüştîye, *Sevanihi-i Ömr, Neşri Tarihi*, Tahran 1983, s 31.

kapatılmasına mâni olamamıştır. Altı ay sonra tekrar Tebriz'e dönen Mirza Hasan çarşı civarında tekrar okul açmaya çalışmıştı. Ona karşı gelenlerin büyük çoğunluğunu mollalar, yerel dini öğrenciler oluşturmaktaydı. Özellikle *Sadikiye Medresesi*'nin öğrencileri ve geleneksel okullar, Rüştîyenin başarılı okuma ve yazma eğitiminden korkmuşlardı.

Daha sonraki beş yıl içinde okul defalarca kapatılmış, her defasında Mirza Hasan, Rusya üzerinden Meşhed'e kaçmıştı⁵⁷³. Hatta bir keresinde okulun çocuklarından biri yaralanmış, Mirza Hasan'ın da kolu kırılmıştı. Bir defasında ayağına kurşun sıkılmışlardı. Fakat Mirza Hasan tüm bu tehditlere rağmen her defasında tekrar yeni okullar açmıştır.

Son dönemlerde okulların yanı sıra yaşlı insanlar için *Ekâbir* ismiyle okullar açtı. Altmış saat gibi kısa bir sürede onlara okuma-yazmanın öğretildiği bu okullar da öğretmen yetiştirmek için sınıflar da mevcuttu. Mirza Hasan bu yeni okulların daha çok yayılması fikrindeydi. Diğer okulların sahiplerinden, yeni tarz eğitimi öğrenmelerini ve bunu kendi okullarında uygulamalarını istemiştir⁵⁷⁴.

Mirza Hasan Rüştîye'ye bu yolda destek olanlar çıkmıştı. Onlardan biri Kafkaslarda bulunan Abdül Rahim Talibof-î İrani idi ve kendisi fizik konusunda 200 cilt kitap ve 30 Manat parayı bu okula bağış olarak göndermişti. Veliaht Mirza, Azerbaycan Pişkarı (Valisi) *Emir Nizam Gerrusi* bu okullara malî yardımda bulunmuşlardı. Ayrıca Mirza Ali Han Emirü'd-devle Azerbaycan Valiliği'ne atandığı zaman Mirza Hasan'a haber göndererek ondan geri dönmesi ve tekrar eğitim- kültür

⁵⁷³ Fahrettin Rüştîye, *a.g.e.* s.28

⁵⁷⁴ Ruznameyi Nasiri, 11. Sayı, 1.yıl, 1894. s.90 ve *Fahrettin Rüştîye*, *a.g.e.* ss.30-31.

faaliyetlerine devam etmesini istemiş ardından Şişkani Mahallesi'nde çok büyük bir ilkokul açarak Mirza Hasan'ın okulunu himaye etmişti.

Okulun masrafları Mirza Ali Han Emirü'd-devle tarafından karşılanmış, Pişkar'ın malî yardımlarıyla 100 fakir öğrenci daha bu okula kabul edilmişti. Bu başarı muhalifleri susturmuştur. Emirü'd-devle Tahran'a döndükten sonra Hasan Mirza'yı okul açması için Tahran'a davet etmiş, o da bu daveti kabul etmiştir. Tebriz'deki Okulu da kardeşine emanet etmişti. Fakat Tebriz'deki okul gelir-gider dengesini kuramadığı için kapanmıştı.

Mirza Hasan'ın yaptığı çalışmaların sonuçlarından biri, sesli alfabeyi öğretmenlere öğretmesiydi. Tebriz'de ki okulu kapandıktan sonra, o okulun öğretmenleri başka yerlerde açtıkları okullarda yeni tarzdaki bu eğitimi vermeye devam etmişlerdi⁵⁷⁵.

1898'de Hasan Mirza, Emirü'd-devle'nin isteği ve yardımıyla Tahran'da ilk ilkokulu açmıştı⁵⁷⁶. Bu okula 400'e yakın öğrenci alınmış ve Emirü'd-devle 50 tane fakir öğrencinin yeme-içme ve giyinme masraflarını karşılamaya kefil olmuştu. Öğrencilerin 250'si ayan ve orta derece malî güce sahip olan ailelerin çocuklarıydı. Zenginler okula giriş parası olarak önce 3 tuman, daha sonra ise aylık 3 tuman, orta derece malî güce sahip olanlar, 2 tumandan 15 kırana kadar öderken, mali gücü yetmeyen öğrenciler okula ücretsiz alınmıştı. Öğrencilere öğle yemeği yeterince verilmiş, zenginler ailelerin çocuklarından öğle yemeği için üç aylık olarak 3 tuman alınmıştır. Böylece fakirlerin yemek paraları, alınan bu paralardan karşılanmıştı.

⁵⁷⁵ Umid, *a.g.e*, 48.

⁵⁷⁶ *Ruzamaye-i Terbiyet* sayı 59, 1898; Devleti Abadi, *a.g.e*, C.1, s.80.

Daha sonra başkaları da yeni tarz eğitimi öğrenmek amacıyla bu okullara kaydolmuş onlardan da 25 kıran alınmıştı⁵⁷⁷.

Mirza Hasan, okulun masraflarının ve okul aidatının hesaplanması ve yeni okulların açılması için *Encümeni Ümena-i Medreseyi Rüştîye ve Tesis-i Mekâtip* adında bir dernek kurmuştu. Ancak bir müddet sonra Hasan Mirza ile bu dernek arasında anlaşmazlık çıkmış bir taraftan da Emirü'd-devle'nin azledilip yerine Eminü's-sultanın gelmesi Mirza Hasan'ın işlerini tekrar zora sokmuştu. Bu fırsattan yararlanan muhalifler tekrar harekete geçmiş, bu arada bazı mollalar, okulları ve kurucularını dışlamak için bazı risaleler yazmışlardı⁵⁷⁸. Bunun üzerine Mirza Hasan Kum'a sığınmak zorunda kalmıştı.

Muzaferü'd-din Şah Tebriz'den Mirza Hasan'yı tanıdığı için onu Tahran'a davet ederek Atabek'e onu himaye etmesi emrini vermişti. Şahın himayesi muhalifleri yerlerine oturtmuştu. Ayrıca Mirza Hasan *Mektep* adında bir gazete de kurmuştu⁵⁷⁹.

Mirza Hasan'ın bu okulları açmaktaki amacı yeni okuma yazma eğitim sistemini yaymak ve cahiliyete karşı savaş açmaktı. O bu yeni yolla, yani sesli alfabeyle öğrencilere temel okuma yazmayı öğretmeyi başarmıştı. Bu, geleneksel okulların yaptığıının tam tersiydi. Geleneksel okullarda okuma öğrencilere özel metinlerden öğretilmekte, fakat bunların dışında öğrencilere başka metinler verildiğinde, öğrenciler bu metinleri okuyamamaktaydılar.

⁵⁷⁷ Fahreddin Rüştîye. *age.* ss. 42-43.

⁵⁷⁸ Şeyh Muhammed Nazımı İslâm, *Tarih-i Bidarî-i İran*, C.2, Emir Kebir yay., 3. baskı, 1985. s. 174

⁵⁷⁹ *Mecelle-i Yadigâr*, 3. yıl, 10. Sayı, s. 13.

Tebriz'deki Rüştîye okulunun önemi, onun İran'daki eğitim reform hareketin başlangıcında nokta-yı atıfta bulunmasıdır. Bu okul siyasi reformun amaçlarının ve eğitim reformu programının değişmesinin bir göstergesiydi. Rüştîye okulu 1890'dan 1900'lara kadar, umumi ilkokulların eğitimi, yeni okulların açılması ve ayağa kalkması, reform hareketinin hızlanmasında önemli rol oynamıştır.

Yeni eğitim yolunda en etkili adımı entelektüel ve büyük âlim olan Merhum Mirza Seyid Muhammed Tebatebayi atmıştı. Bu aydın molla yeni tarzda *Medrese-i İslâm* adında bir okul açıp müdürlüğünü kendi oğluna vermişti⁵⁸⁰. Onun bu hareketi, “*Gâvurculuğu simgeliyor, Avrupacılığı tanıtıyor ve bu okullar ile bu okulları kurup bunlara destek verenler dinsizdirler*” diyen İran mollalarının, bu davranışlarından vazgeçmelerine vesile olmuştur.

Okullara destek verme konusunda bir adım atan bir başka kişi de Ayetullah Şeyh Hadi Necmabadi'yd⁵⁸¹. Böylelikle ilkokulların kurulmaya başladığı 1862/1279'ten beri çok kısa bir süre içinde, başkent, Tebriz, Buşehr, Reşt, ve Meşhed şehirlerinde 21 okul açılmıştı. 1869/1286'ya gelindiğinde okul açılmayan çok az şehir vardı.

1890'dan sonra Rüştîye okullarının dışında açılan en önemli okullar şunlardı:⁵⁸²

⁵⁸⁰ Mehdi Melikzade, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, 3. İlmî, Tahran 1992, s.120.

⁵⁸¹ Kesrevi, *a.g.e.*, s.38.

⁵⁸² Devlet Abadi, *a.g.e.*, c.I, s.194.

6.4.2. Medrese-i Şeref-i Muzafferi

Bu okulu Mantiku'l-mülk çocuklar için kurmuş ayrıca okula 200 öğrenci ücretsiz alınmıştı⁵⁸³. Bu okul 1903'te Şeref-i Muzafferi ismini almıştı.

1898'den 1899'a kadar 4 ayrı okul daha açılmış, *İbtidaiye ve Akdisiye* adlı iki okul Muhbiru's-saltane'nin gözlemi altında açılırken diğer ikisinin isimleri *Terbiyet* ve *Hired* idi. Ancak bu okullar hakkında bilgimiz çok azdır. Akdisiye, İbtidaiye ve Hired, özel okullardı. Gerçi bu okullar da Encümeni Maarif Derneği'nin rehberliğinde devletten malî yardım almaktaydılar. Terbiyet Okulu'nu Zekaü'l-mülk kurmuştu. Bu okulda hesap, cebir ve geometri ve Fransızca gibi yabancı diller öğretilmekteydi⁵⁸⁴. Bunun yanında diğer 3 okulun programı hakkında bilgimiz yoktur.

Medrese-i Edeb Okulu, Mütercimü'd-devle-i Tefrişi tarafından Tahran'ın Çale Meydan Bölgesinde 200 öğrenciyle ilkokul ve ortaokul olarak açılmıştı. Bu okul çok başarılıydı ve bu başarı öğretmenlerin liyakatine bağlıydı. Daha sonra ilkokulun kaldırılmasıyla Edeb Okulu sadece bir ortaokul hâline getirilmişti⁵⁸⁵.

6.4.3. Medrese-i Daniş

Bu okul 1898'de İran'ın Sn. Petersburg'daki elçisi Prens Erfeu'd-devle tarafından açılmıştı. Diğer okulların programlarının yanı sıra bu okulun programında örme, marangozluk, ayakkabıcılık gibi mesleklerin eğitimi de vardı. Bu meslek

⁵⁸³ Nazımu'l-İslam, *a.g.e.* s. 235.

⁵⁸⁴ Sepehr, *a.g.e.* s.276.

⁵⁸⁵ Devlet Abadi, *age.* ss. 302-303.

dallarına ait işlerin kurulmasının büyük bir malî kaynak da gerektirmemesi öğrencilerin bu meslekî programları tercih etmelerinde rol oynamıştı⁵⁸⁶.

6.4.4. Medrese-i İlmiye

Bu okul 1898'de Tahran'ın Lalezar bölgesinde Hacı Mubirü's-saltane'nin başkanlığında kurulmuştu. Bu okul da Rüştîye okulunda olduğu gibi ilkokul ve ortaokuldan müteşekkildi. Eğitim Programı da aynen Rüştîye Okulu programı gibiydi. Okuma ve yazmanın üzerinde durulduğu bu okulda temel seviyede Arapça, matematik, biyoloji ve ileri seviyede yabancı diller eğitimi verilmekteydi. Bunlardan başka spor, askeri eğitim de ilmiye okulunun programı kapsamındaydı. Okulun küçük bir kütüphanesi de vardı. Daha sonraları ilkokul kaldırılarak sadece ortaokul kısmı kalmıştır⁵⁸⁷.

6.4.5 Medrese-i Ekâbir

Bu okulun müdürlüğünü Mirza Gıyasü'd-din Edip Kaşani üzerine almıştı. Birinci ve ikinci sınıf sadece yaşlılara ayrılmıştı. İkinci sınıftan sonra tahsile devam etmek isteyen öğrencilere ise Fransızca ve Fars edebiyatı eğitimi verilmişti⁵⁸⁸.

⁵⁸⁶ A.g.e, s.291.

⁵⁸⁷ Mahbubi Erdekani, *Tarih-i Müessesat*, age. ss. 379-384, Devlet Abadi, a.g.e, s.194.

⁵⁸⁸ Devlet Abadi, a.g.e, ss.222-240.

6.4.6. Mektep-i İhsanî

Ücretsiz olan bu okul, hayırsever Şehzade Mirza Muvassıku'd-devle tarafından Hacı Hüseyin-i Şeriat Medari-i Tebrizî'nin fikri yardımıyla 1898'de açılmıştı. Okulun isminden de anlaşılacağı üzere bu bir ilkokuldu. Fakat geleneksel olmakla beraber bu okulun programında Arapça dersleri ve şer'î derslerin yanı sıra matematik, astronomi eğitimi de verilmişti⁵⁸⁹.

6.4.7. Medrese-i Hayriye

Ünlü askeri reisi ve ayrıca Tophane başkanı olan Mirza Kerim Han Serdar Mükerrrem Firuzkuhi, Hacı Şeyh Hadi Necmabadi'nin fikriyle bir *Dârü'l-eytâm* adlı bir okul açmayı planlamış çok geçmeden de bu fikri pratiğe dökmüşlerdi. Yatılı olarak inşa edilen bu okul, yetim çocuklarını alıp onlara eğitim vermeye başlamıştı⁵⁹⁰. Bu okulda 20 tane yetim çocuğu himaye edilmişti⁵⁹¹. Mirza Kerim Han bu okulun ve öğrencilerin masraflarını karşılamak için Mazenderan, Demavend, Tahran ve Şimran'daki mülklerinin çoğunu bu okula vakfetmişti. Yetim çocuklarının yiyecek, içecek ve giyecek ihtiyaçlarının büyük bir kısmını kendisi karşılamıştı⁵⁹². Şah da bu okulun yakıt masraflarının karşılanması için Gacere'deki taşkömür madenini tahsis etmişti. Hâlen bu maden okulun vakfına aittir⁵⁹³.

⁵⁸⁹ Spehr, *a.g.e.*, s.266.

⁵⁹⁰ Devlet Abadi, *a.g.e.*, ss.184-186.

⁵⁹¹ Abdü'l-Hüseyhan Spehr, *Miratu'l-Vekayii Muzafferi Ve Yaddaştay-İ Melikü'l-Müverrihin*, (Tashih: Abdülhüseyin Nevayi), 1. Baskı, Zerrin, Tahran 1989. s. 156.

⁵⁹² Rûznâme-i Şeref ve Şerefet, 44.Sayı, 1899. s.544; Mahmud İhtişamü's-Saltane, *Hatırat-ı İhtişamu's-Saltane*, (Emeği geçen: Muhammed Mehdi Musevi), 2. baskı, Zevvar, Tahran 1988, s.348.

⁵⁹³ İlham Melikzade, *Nigahi be Umur-i Hayriye der Devre-i Kaçar-ı*. Baskı Danişgah-ı Azade İslami Vahide Şehri Rey, Tahran 2006, s.101.

Tahran'ın Hacı Şeyh Hadi Sokağı'nda 5 bin metre karelik bir alanda çeşitli binalardan müteşekkil olan Hayriye Eytam Okulu'nda mutfak, çay ocağı, çocuklar ve bakıcıları için yurt, spor sahası, spor eşyası ile marangozluk, örgü, demircilik gibi sanat atölyeleri bulmaktaydı⁵⁹⁴. Böylece Rüştîye okullarına paralel olarak İran'da ikinci yeni okul olarak Dârü'l-eytâmlar açılmıştı ve bu kurumlar günümüzde de *Firuzgûh* adıyla eğitime devam etmektedirler.

6.4.8. Medrese-i Sadad

Bu okul 1899 yılında Tahran'ın *Serçeşme* bölgesinde Emir Han Serdar'ın evinde açılmış, okulun yöneticiliğini Hacı Mir Muhammed Ali Laricani ve Aka-yı Seyid Nasrullah Ahevî, müdürlüğünü ise Seyid Celil Halhali yapmıştır. Bu okul sadece fakir ve seyyit çocuklarına ücretsiz eğitim vermek üzere açılmıştı. Devlet Abadi'ye göre bu okul Encümen-i Maarif'in eğitim kurallarına bağlı kalmamak için ondan yardım talep etmemiş, bunun yerine halktan yardım toplamıştır. Eminü'z-zarb gibi birçok tüccar bu okulun gelişmesi için yardımda bulunmuştur⁵⁹⁵.

6.4.9. Medrese-yi Ulûm ve Siyasi

Yüksek Öğretimde uzmanlık eğitimi veren az sayıda okuldan biriydi ve meşrutiyetten önce kurulmuştu. Avrupa'da hukuk fakültesinde eğitim almış ve mezun olmuş olan Mirza Hasan Han-ı Müşirü'l-mülk'e göre Avrupa'daki İranlı diplomatlar

⁵⁹⁴İsmet İsmaili , "Guzariş-i Ez Bünyad-ı Mevkufat-ı Serdar Firuzkuhi", *Vakf-I Miras-I Cavidan* 3. yıl, 3 ve 4.sayılar, 2006, s.121.

⁵⁹⁵Devlet abadi, a.g.e, ss.245-250; İlham Melikzade, a.g.e, s.114.

yeterli eğitimleri olmadıkları için, Avrupalılar onları saygıyla göstermemekteydi. O ve babası Mirza Nasrullah Müşrû'd-devle, Şah ve Sadrazamın huzurunda bu okulun kurulması fikrini önermiş ve Şahın kabulünü almışlardı.

Bu okulun amacı aynı Darü'l-fünun gibi devlet adamlarını yetiştirmekti. Medrese-i Ulûm-ı Siyasî, eğitim programını özellikle Dışişleri Bakanlığının ihtiyacına göre hazırlamıştı. Oradan mezun olanların hepsi Dışişleri Bakanlığında istihdam edilmişti. Darü'l-fünun'un aksine eğitim programında askerî eğitim yer almamıştı. *Ulûm-ı Siyasî* okulunun açılışı çok esaslı değişikliklere ihtiyaç duyulduğunu göstermişti. Hukuk ve uluslararası diplomasi için İran diplomatlarının uluslararası standartlarda kabiliyetlere ihtiyaç vardı. Öğrencilere, okula giriş imtihanında Arapça sarf ve nahiv ile matematik, hattatlık, imla ve kompozisyon konularıyla ilgili sorular sorulmuştu⁵⁹⁶.

Azerbaycan, İran'ın en çok nüfusa sahip ve en zengin eyaletlerden birisidir. Yeni okul açma konusunda Tahran'dan sonraki en gelişmiş yerdir. Bu devirde Tebriz Azerbaycan eyaletinin merkezi ve Darü's-saltane'nin yani veliahdın oturduğu yerd. Azerbaycan Hristiyan dini azınlıkların çoğuna sahipti ve bu bölgede yabancı misyonerlerin eğitim faaliyetleri oldukça fazlaydı. Aynı zamanda bu bölgenin Rusya, Kafkasya ve Osmanlı'ya yakın olması dolayısıyla ticarî, siyasî ve sosyal etkileşim yönünden İran'ın diğer bölgelerine göre daha fazlaydı. Ayrıca bu bölgedeki insanların dili de onlara uzak değildi. Bu sebepten dolayı buradaki eğitim reformu İran'daki eğitim reformu açısından seçkin bir yere sahipti.

⁵⁹⁶ Natık , *Karname*, a.g.e, s.44; Abdullah Mostufi, *Şerh-İ Zendeganiy-ı Men Tarih-ı İçtimai-y ve İdari-Yi Devr-İ Kaçar*, c.I, Zevvar, Tahran 1981, s.71.

Tebriz, sahip olduğu okullar bakımından Tahran'dan sonraki ikinci önemli şehir olma özelliğine sahipti. Bu şehirde Rüştîye okulundan sonra 1890'da Mirza Hüseyin Han Tabibzade müdürlüğünde *Medrese-i Kemal Okulu* açılmıştır.

6.4.10. Medrese-i Lokmaniye

1899'da Tahran Darü'l-fünun mezunu Lokman Memalik müdüriyetinde açılmıştı. Azerbaycan'daki hayırseverlerle birlikte Tebriz'deki Fransız konsolosu Lokmanu'l-Memalike, maddi açıdan bu okula yardım etmiş, kapanan Terbiyet okulunun Avrupalı ve İranlı öğretmenlerinden birçoğu bu okulda istihdam edilmişti. Eğitim programı Avrupa okullarının programlarına uygundu. Dersler arasında Fransızca, Farsça, Arapça sarf ve nahiv, hüsn-i hat, hesap, cebir, astronomi, fizik, kimya, cerrahi, genetik, fizyoloji, eczacılık, anatomi, optik, sağlık, Tıp, Ekkasi, diş hekimliği, tarih ve coğrafya mevcuttu. Daha sonraları, dinî yönden yapılabilecek muhalefeti engellemek maksadıyla dinî dersler de okulun eğitim programına alınmıştı. Rusya ve İngiltere, Rusça ve İngilizcenin bu programda yer alması için okula yardım etmişlerdi. Okulun bir kütüphanesi vardı ve öğrencilerin dışında, dışarıdaki insanlardan alakadar olanlara da kitap ödünç verilmekteydi⁵⁹⁷.

6.4.11. Medrese-i Terbiyet

1899'da eğitim faaliyetçilerinin yardımıyla kurulmuştu. Bu okul Rüştîye okulundan sonra en çok muhalifi olan ikinci okuldu. Hacı Seyit Muhammed Yazdı

⁵⁹⁷ Ümid, age. s. 63 ve Natık, *Karname*, age. s. 67.

bu okulu kuranları kâfir ve dinsiz olarak adlandırarak okulun aleyhine fetva vermişti. Bunun üzerine aileler, çocuklarının hayatlarından endişe ettiklerinden çocuklarını okuldan almış ve böylece okul mecburen kapanmıştı. Bu okulun eğitim programında, coğrafya, İtalyanca ve Fransızca yer almıştı⁵⁹⁸.

6.5. Modern Eğitim Kurumlarına İlişkin Genel Bir Değerlendirme

Tebriz'den sonra en fazla okul kurulma geçmişine sahip şehir Reşd'di. İsfahan'da da bir okul açılmakla birlikte mollaların muhalefeti yüzünden kalıcı olamamıştır⁵⁹⁹.

Doktor İsfahanı şöyle yazmaktadır: “*Vatanseverlik heyecanı ve vatanın ilerlemesine ilgi o kadar fazlaydı ki tam o fakirlik ve çaresizlik içerisinde ve öğretmen olmamasına rağmen 36 tane okul, sadece Tahran'da açıldı. Ve bu okulların masrafları hayırseverlerin cebinden ödendi. Maarif ve Ulûm Bakanlığı'nın yardımı sadece bir okula, yani Darü'l-fünun'a yetiyordu.*”⁶⁰⁰

19. yüzyıl boyunca eğitimde yapılan reform faaliyetlerinin siyasî amacı dışında ekonomik bir amacı yoktu. Yapılan reform hareketleri içte olan şartlardan yetersizliklerinden kaynaklanmıştı. Yeni okullar siyasî ve fikrî isteklerin sonucuydu ve bu ilk defa Rüştîye okullarıyla başlayıp yaygın hâle gelmişti. Yeni okulların açılışına iki unsur sebep olmuştu. Bunlardan ilki Avrupa tarzı eğitim isteğinin fazla olması, diğeri ise reform düşüncesinin değişmesiydi. Bu yönlendirmede, Osmanlı, Mısır ve Kafkaslardaki komşu ülkelerin etkisi yok değildi. Örneğin Darü'l-fünun ve

⁵⁹⁸ Rûznâme-i Süreyya, sayı 36. I. Yıl, 1899.

⁵⁹⁹ Mahbubi, *Tarih-İ Müessesat*. Age. ss. 380-381.

⁶⁰⁰ Muhammed İsmail Rezvani, *İnkılab-ı Meşrutiyeti İran*, Şirket-İ Sehami, Tahran 1977. s. 46.

Rüştiye, Osmanlı okullarından alınmıştı. Fakat bu okulların idare şekli her ülkenin ihtiyaçlarına göre değişiklik göstermişti. Bir taraftan da bu okulların Osmanlı ve İran'daki muhalif sayıları bir birine yakındı. Gerek Osmanlı padişahının, gerek İran şahının bu okullara bakışı aynıydı. O dönemde eğitim faaliyetlerinde faal olan İhtişamus'saltane bu konuyla ilgili şunları söylemektedir: “*Nasirü’ d-din Şah Avrupa tarzı eğitimin İran’da yayılmasını pek istemiyordu. Çünkü onun saltanatı, cahil insanların sırtında duruyordu.*” Bu nedenle İhtişamu's-saltane, Zencan'da bir kaç okul açmak istediği zaman şahın buna izin vermediğini söylemektedir⁶⁰¹.

Nasirü’ d-din Şah kendi çalışmalarında mollalar ile yeni okullar arasındaki kırılğan dengede molaların malî desteklerini de düşünerek yeni eğitim sistemine yönelik çalışmalarında iki tarafı da gücendirmek istemiyordu⁶⁰². Aslında Nasirü’ d-din Şah, okulları reformların yapılabilmesi için İran'ın geri kalmışlığına bir ilaç gibi görmekteydi. Fakat öyle bir ilacı ki onun zararları faydalarından daha çoktu. Şah, bu reformun hızını kesmeyi engelleyememekten endişe etmiş ve saltanatının elinden çıkmasından korkmuştu. Şah'ın korkmasının dışında, menfaatleri tehlikeye düşen bir grup, halkın bu reformlara karşı olan iştihakı karşısında menfaatlerini korumak adına İslam adıyla bu reformlara savaş açmışlardı.

⁶⁰¹ İhtişamü's-Saltane, *a.g.e.*, ss.315-316.

⁶⁰² Bkz: Abbas Emanet, *Kible-i Âlem: Nasrettin Şah-ı kaçar ve Padişah-ı İran (1832-1896)*, (Çev: Hasan Kamşad), Karname Yayınları, Tahran 2006.

SONUÇ

Kaçar hanedanı teknoloji konusunda İran'ın ne kadar geride kaldığını ve bu yüzden modernleşmenin zorunluluğunu İran-Rus Savaşlarının İran'ın aleyhine sonuçlanması ile fark etmişti. 19. yüzyıl boyunca bu hanedan yenileşme çabası içinde olmakla beraber değişimin hızı iktidardaki kişilerin dünyayı ve siyaseti algılayış biçimine göre farklılık göstermişti. İran'ın her ne kadar çeşitli kapitülasyonlarla ekonomik olarak Batıya bağlanmış olsa da büyük güçlerin kendi aralarındaki dengeyi gözeterek tam sömürge olmadan eksikliklerine rağmen modernleşmesini büyük ölçüde tamamlayabilmiştir. Bu eksikliklerin sebebi kuşkusuz İran yönetici-elitlerinin dünyayı ve İran'ı algılayış biçimlerindeki eksiklik kaynaklanmıştır. Bu olumsuzluğa rağmen yurt dışında eğitim almış bir grup aydın burada kazandıkları deneyimleri İran'da da uygulamaya çalışmıştır. Modern kurumlarla birlikte ülkeye giren özgürlük, meşrutiyet gibi kavramlar despotik bir hanedanlık olan İran şahlarının aydınlar üzerinde baskı kurmasına ve bu aydınların yurt dışına çıkıp buralarda çeşitli gazeteler yayınlamasına vesile olmuştur.

İran coğrafyasına dikkat edersek 19.yüz yıldaki gelişmelerinde dört coğrafyanın etkisi söz konusudur. Bu bölgeler Hindistan, Mısır, Osmanlı ve Kafkasya'dan ibarettir. Tabi ki Osmanlı'nın Avrupa ile etkileşimi fazla olduğu için İran da en çok Osmanlı entelektüel ve kurumlarından esinlenmiştir. Ayrıca Osmanlı ile İran'ın benzer sorunları yaşamaları bu etkileşimin yoğunluğunu fazlalaştırmıştır.

İran'da olan istibdat ve işsizlik yüzünden birçok insan İstanbul'a gitmeyi düşünmüştür. Zaman zaman İran'daki hükümet muhaliflerinden büyük grup İstanbul'da yerleşmiş oradaki değişiklikleri yakından takip edecek İran toplumuna

uygun olan kısımları risale, gazete kitap halinde İran’da dağıtmışlardı. Ayrıca hem devlet muhalifleri ve devlet adamları İstanbul’da aydın düşünceli insanlarla fikir teatisinde bulunmuşlardı. Problemlerin birbirine yakın olması halk ilişkilerinin güçlü olmasına sebep olmuştur. Yani bu coğrafyada yaşayan insanların hepsi sömürge durumundan kurtulmak, istibdada son vermek ve özgürlük kazanmak istemişlerdi. Kültür, din, yaşam tarzı, gelenekler vs gibi unsurların bir birine yakın olması çözüm yollarını da birbirine benzemesine neden olmuştur. İran önünde model olarak Osmanlı’yı görmüş ve buradaki yenilikleri az - çok değiştirerek İran’a uygun hale getirmeye çalışmıştır.

Yenileşmeye karşı olan gruplar iki toplum da birbirine benzemekteydi. Fakat İran ve Osmanlı’da yeniliklere karşı olan muhalif grupların birbirinden etkilendiğine dair bir bilgi mevcut değildir. İran’daki mollalar ve Osmanlı’daki şeyhülislam ve yenileşme sebebiyle ayrıcalıklarını kaybedecek olan kesimler iki ülkede de benzer faaliyetlerde bulunmuşlardı. Gerçi bu grupların bazı farklılıkları vardı. Örneğin Osmanlı yenileşmesine muhalif yeniçeri faktörü İran’da yoktu, bu karşın İran’ın modernleşmesini istemeyen Rusya faktörü de Osmanlı’da mevcut değildi.

Sonuçta her iki ülkede de yenileşme büyük ve etkin olan devletler yoluyla olduğu ve o devletler kendi menfaatlerini ön plana aldıkları için, bu çabalar ağır aksak ilerlemişti. Ayrıca reform hareketleri ve yenileşme tedbirleri ülkenin gerçek ihtiyaçları arasında olmadığı için yararlı olmamış ve başarısızlığa uğramıştı. Ayrıca alt yapı eksikliği de modernleşme çabalarının başarısızlığına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

ABDULLAH Seyyid Muhammed, *Fârsi der Devre Kiyâni-yi Şirket-i Hind Şarki*, Daniş (İslamabad Baskısı) metin 26, 1991.

ABRAHAMİYAN Yervand, İran *beyn-ı 2 inkılâp: deramedi ber came-y şenasi İran*, Ahmet Gül Muhammedi, *Muhammad Ebrahim Fetahi Veli Layı*, Ney, Muasir, Tahran 1988.

ÂDEMİYET Feridun, *Emir Kebir ve İran*, Harezmî, 7. baskı, Tahran 1983.

ÂDEMİYET Feridun. *Endişe Terki ve Hukumet-I Kanun Esri Sipehsalar*, Harezmî, ikinci Baskı, Tahran 1977.

ÂDEMİYET Feridun, Huma Nâtık, *Efkâr-ı İctimâi ve Siyâs ve İktisâdi der Âsâr-ı Münteşirneşode Devrân-ı Kâcâr*, Âgâh, Tahran 1986.

AFŞAR İrec, Nehostin şirket Mili Teb, i kitab, *Ceşn name-ı Yahya Mehdevi, be ehtemam-ı Hasan Seyid Areb ve Ali Asger Muhammed Hani*, Hermes, Tahran 1999.

AFŞAR RUMÎ Hasan Ali, *Kanun-ı Nizami*, Mli kütüphane, 1854, MRC no: 5-10609

AGOST Çarlz, *Sefer name-i Agost Bin Tan*, (Çvr. Mansureh Etehadiye Nezam Mafi), Tahran.

ÂHUNDZÂDE Fetih Ali, *Makâlât-ı Mirza Fetih Ali Âhundzâde*, haz. Bakır Mümini, Âvâ, Tahran 1972.

ALGAR Hamid, *Şureşe Akahan Mehellati ve Çend Mekal-i Digger*, (Çvr. Abulkasim Siri), Baskı1, Tus, Tahran 1991.

ANTALYS Marco Nisan, *Pend Name Kaiser Roma*, (Çvr. Ebdul Rahim bin Ebu Talib'of Tebriz'i), Ehter Matbaasi, İstanbul, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, 1855, MRC no: 11-402

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Birkaç Türkçe Lafza Dair Tahkik*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9450/117, s.611.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Demiryolu İmtiyaznamesi Tercümesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/7, s.1451–1459.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *İran Devleti'nin Harbiye Kuvvetleri Kanunnamesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/39, s.1392–1398.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *İmame Kalesi Planı Risalesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/18, s.1162–1163.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *İmame-i Livasan Köyü Topografisi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/10, s.1130–1133.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Mir'atü'l-Menâm Nâsırî*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/36, s.1355–1384.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi Tercümesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/25, s.1292–1297.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı Devleti'nin Teşrifat Kanunu*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/20, s.1632–1644.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *İktisat Mevzuuyla Osmanlı Bankası/Bank-ı Osmanî*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9451/33, s.1349–1350.

ARİF HAN Müellifi Muhammed *Osmanlı Devleti Kaideleri/Kuralları veya Ittıla Gazetesi İçin Artikel*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/86, s.1941–1983.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı Kanunnamesi* El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/86, s.1941–1983.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı ve İran Arasındaki Telgraf Kararnamesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/52, s.1778–1783.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/52, s.1778–1783. Meclis Kütüphanesi, Nüsha no: 8754/2, s.43–47.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı Vezirlerinin Tertibi&Düzeni Risalesi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/15, s.1537–1539.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Osmanlı Postane Bütçesi Hulasası*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9452/12, s.1497–1503.

ARİF HAN Müellifi Muhammed, *Tütün İnhisarları Kanunnamesi ve Eleştirisi*, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 9450/61, s.402–403.

ARJOMANDİ Kamran “*The Emergence of Scientiy in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the Mid-Nineteenth Century*”, Iranian Studies, vol.30, nos.1-2(1997).

ARİYENPUR Yehya, *Ez Seba Ta Nima Tarih-i 150 sal Edeb Fârsi*, İlmi Ferhangi ve Zavvar, C 1, Tahran 2008.

AVERİ Piter: Gavriyel Himeli, Chalz Melviyl, *Tarih İran*, (Çvr. Murtaza Sabit Fer) Cami, Tahran 2009.

AVUSTURYAİ Kastger, *Kanun Meşk Piyade Nizam Tarh Avusturya*, (çvr: Kerim Kaçar, Muherrir Muhammed Rıza Mutehellis be Sefa), Taş Baskı, Tahran Mili kütüphane, 314H.

BABAZADE Şehla, *Tarih-i Çap der İran*, Tehuri, Tahran 1999.

BAHAR Mehdi, *Miras Hare İstimar*, Baskı4, Emir Kebir, Tahran 1978.

BAMDAD Mehdi. *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İranI*, Tahran C.1,Ferdevsî, Tahran 1992.

BEŞİRİ Ahmed, *Kitap Abi Güzारेşhaye Mehremaneye Vezaret umur hariciye İngiltere der Bare İnkılâp Meşruta İran*, C.1, Nur, Tahran 2000.

BEYANİ Şirin, *Din ve Devlet Der Iran Ahd-I Moğol Iı*, Tahran, 1992.

BİNA Ali Akber, *Tarihi Siyasi Ve Diplomasi İran*, C.1, Baskı4, Daneşgah Tahran, Tahran 1969.

BOZORGMİHR Şirin,İran Tiyatrosu'nda Sahnelenen Oyu nların Tercümesinin Etkisi", *Şerhli Neşriyat Ferhangi, Müessesesi*, Tahran 2000.

BROWNE Edward, Muhammed Ali Terbiyet, *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran der Devre Meşrutiyet*, (Çev. Muhammed Abbasi, Rıza Salihzâde), Marifet, c.II, Tahran 1962.

BROWNE Edward, *Tarih-i Edebiyât-ı İran ez Safeviyye tâ Asr-ı Hâzır*, çev. Behrâm Mikdâdi, Femrvarid, Tahran 1990.

CHARDÏN Jean, *Seyahatname-i Şarden*, (Çvr. Muhammed Abbasi), der. Atik ve Bastani, Baski 2, C.4, Tahran 2009.

CHRÏSTENSEN Arthur, *İran der Zaman Sasaniyan*, (Çvr. Reşit Yasemi) Negah, Tahran 2005.

Coğrafyaya Cihan İslam, (Çvr. Muhammed Arif), El Yazması, 1892, MRC no: 10501–5.

CRONÏN Stephanie, *Ceng ve Sulh Der İran Dorey-i Kaçar ve Peyamedhaye-i An Der Güzeşte ve Eknun*, zir nezer Roksana Farmanfarmaiyan, (Çev: Hasan Afşar), Neşr-ı Ketap, çap1, Tahran 2010.

CURZON Nathaniel, George. *İran ve kaziye-i İran*(Çvr: Kulam Ali Vahid Mazenderani), İlmi ve Farhangi, Tahran 2001.

DAVUT ERMENÏ Can -Mirza Muhammed Hüseyin Debirü'l-Mülk Ferahâni(h.1273/m.1857), *Cihannüma-yı Cedid*, Erzurum, Rıza Kulu hattıyla, El Yazması, MRC no 55.

DE DESERSU Kont. İran der 1839-1840,(Çev. İhsan Eşrafi), Neşr-i Danişgahi, 1. bs. Tahran 1983.

DEHKAN Menuçehre, “Nizami Nasiri”, *Mecelaye Berresihaye-ı Tarihi*, Say 4, yıl 4,1969

DEL Sued, *Tarih Kitap: Az Kohantarin Devran Ta Asr-i Hazır*(Çvr. Mohemed Ali Haksar), Meşhed, Astan-i Kutsu Razavi,1993.

DEVLET ABADÎ Yahya, *Hayat-i Yahya*, Firdevsi yayınları, C.I, Tahran 1992.

DİOLAFEVA Jen-i, *Seferatname-ı Madam Diofala*, (Çvr .Frehveşi,)Donyaye-ı ketab,Tahran 2003.

DRVVİL Gaspar, *Sefer name-ı Deovvil*, (Çvr. Cevad Muhıbi, Nik Farcam), Taran 2009.

DUMA Alexander *Hanri Çaharum*, (Çvr. Mirza Muhammed Emin), Defter Katıp Murtaza Hüseyini Bagani, Taş basım, Tahran 1907,MRC no: 15679-6

DUMA Alexander , “*Truva Moskenter Seh Tüfengdar* ,(Çvr. Muhammed Tahir), Mürettip: Muhammed Mehdi el-Gulpâygânî, Mirza Hasan Tahranî Basımevi, Milli Kütüphane, Tahran 1895, MRC no: 11280–1.

DUMA Alexander *Monte Kristo Kontu*,(Çvr. Muhammed Tahir Mirza ibn-i İskender Mirza İskender), Mürettip: Muhammed Mehdi Gulpâygânî, Muhammed İsmail, İran Milli Kütüphanesi, Tebriz, 1894, MRC no:18396–6.

DUMA Alexander, *Laren Margo*, (Çvr. Muhammed Tahir Mirza ibn-i İskender Mirza), Muhammed Mehdi Kitapçısı, Taş Baskı, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1895, MRC no:16077–6. *DUMA HANRÎ Eleksandır IV*, (Çvr. Mirza Muhammed Emin), Defter KatıpMurtaza

DUSRSY Kenneth, *İran der 1839-1840 Sefaret Fevkalade Kenneth Dursy* (Çvr. İhsan İşraki) Semt, Tahran 1983.

ECLALİ Ferzam, *Beniyan-ı Hükümet-i Kacar (Nizam-ı Siyasi-i İli ve Divansalari-i Modern)*, Tahran 1994.

EFZALÜLMÜLK KİRMANİ Gulam Muhsin, *Kurasete'l Ma'yi*, El yazma, Kütübhan-e-i Meclis, 1303/1886 Mrc: 9450.

EFZELU'L MÜLK Kulam Hüseyin, *Efzeu'l Tavarikh*, be Küşeşe Mensureh İtiyadiye Nizam Mafi ve Sirius Sedvendiyan, Neşre Tarih, Tahran.

EKHTİAR Maryam, *The Dar al-Fonun Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, PH. D. Dissertaion, New York University 1994.

ELİS, *Tarih Çin*, (Çvr. Edvard Bercis ve Mirza Sadik, Azerbaycan), 1847, elyazma Eser, Uracaat no: 10895-5

EMANET Abbas. *Kible-i Âlem: Nasrettin Şah-ı kaçar ve Padişah-ı İran (1832-1896)*, (Çev: Hasan Kamşad), Karname Yayınları, Tahran 2006.

EMİN'ELDEVLE Mirza Ali Han, *Hatirat-i Siyasi-i Emin'el Devle*, Emegi Geçen Hafız Farman Farmaiyan, 3Baski, Emir Kebir, Tahran 1991

EMİNİ Ali, *Bist Sal Be'de ez Emir-i Kebir Muttazamın-ı Şerh-i Evzah-ı İran*.1979.

ENVAR Abdullah, *Tarih Bozorg Iskender Mili Kütüphanenin El Yazma Katalogu* 1343-1358, İran, 4c, 1330, MRC no: 1680.f

Esnadi az Revabet İran ve İngiliz der Ahde Muhammed Şahı Kaçar, be Kuşeşe Mina Zahiri Nejat, Vezaret Umure Harece, Tahran 2002.

EŞRAKÎ Mehdi, *Darülfünun: Goftari der Hüviyet Darülfünun ve Cayga-ı an der Tarih-i Muasır-ı İran, Pejuheşkedey-ı Telim ve Terbiyet*, 2. baskı, Tahran 2007.

ERFEEDDEVLE Mirza Riza Han Daneş, *Menzumey-ı Sulh-ı Ray-ı ve Daniş*, mili kütüphanesi, Ankara 1901, no: EHTA4480.

FARİD Nasir, *Tahkiki-i Der Bare-i Arteşi Şahenşahi İran, Meccele-i Berresihay-i Tarihi*, C.2, sayı2, 1967.

FAUVRIER Joannes, *3 Sal der Derbar İran*, (Çvr: Abbas İkbâl Aştıyânî), be Kuşêş-ı Humâyûn Şehidi, Dunyayi Kitap, Tahran 1983.

FAZLULLAH Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih* (tash. Behmen kerimi), Tahran 1995.

FELSEFÎ Nasrullah, *Tarihi Revabiti İran ve Avrupa der Devrey-ı Safavi*, C.1, Tahran.

FERİD Muhammed Bey, *Ehsen'l Tevarih Tarihi Devlet Elliye Osmanî*, (Çvr. Abdul Baki Mostufi Isfahanî) Tahran Ts.

FEŞAHÎ Muhammed Rıza *Gozareşi Kutah ez Tehevulat-i Fikri Ve Ectemaîy-e der Came-i Fudali İran*, Gutenberg, Tahra 1974.

FEŞAHÎ Muhammed Rıza. *Nihzet-ı Tercüme der Ahd-ı Kaçar*, yıl 9, Negin, sayı 99 ve 100.

FETHÎ Nasrullah, *Sohengûyân Segâne Âzerbaycan der İnkılâb-ı Meşrutiyet*, Şeyh Selim Hatib, Mirza Hüseyin Vâiz, Mirza Cevâd Nâtık, Hurremi, Tahran 1977

FEVRİYE Jan Batist 3 Sal Der Derbar İran, (Çvr: Abbas İkbâl, Şirket-I Sehami-ı p, Tahran 1972.

FLANDEN Ujun Naplun. *Sefer name-i Ujun Flanden be İran der Salhaye-i 1840-1841*, (Çvr. Hüseyin Nur Sadegi), 2. baskı, İsfahan 1945.

FLOGON Rafael, *Coğrafya-ı umumi*, Tebriz, El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, m. 1850/h. 1266, MRC no: 336-F.

FRASER James Baillie, *Sefername*, (Çev. Menuçehr Emîrî), Tus, Tahran 1985 s.253.

GARDEN Kont Alfred, *Hatırat Memuriyet-i Jeneral Garden*, (Çvr. Abbas İkbâl), Negah, Tahran 1983.

GHOUGASSIAN Vazken, *The Emergence Of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*, Atlanta 1998.

GODSİZAD Parvin, *Mtbuat der Cihane İslam(1)İran, Afganestan*, Neşre Ketab Merce, Tahran 2010

GOZİDE-İ Esnâd-ı Revâbıtı Harici-yi İran ve Mısır, haz. Rukayye Sâdât Azimi, Takrir Mutaleat-ı Siyasi Beyno'l-mileli, Tahran 1997

GOZİDE Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmanî devre Kaçariye, Vahid Neşr-i Esnad, Vezaret-i Umur-ı Harice, Defteri Mutaleat-ı Siyasi ve Beynu'l-Mileli, c.II, Tahran 1990

GULBEN Muhammed, "Logath-ı Roznâme ve Nohostin Roznâme Çâpî der İran" *Mecelle Berresihâ-yı Tarîhi*, yıl 3, no: 3-4, 1991,

GÜLPAYKANİ Hüseyin Mirza, *Tarihi Çap ve Çap Hane der İran*, 1050k ta 1320ş,
Tahran 1999.

HAN MECD'EL MULK Mirza Muhammed, *Keşful Karayib ya Risaleyi Mecidiye*,
Tahkik Fazl'ullah GurGani, İkbâl, Tahran Tsz.

HÂŞEMİ Muhammed Sadr, “Çend Roznâme-i Muhim der Zaman-ı Nasıruddin Şah”
Mecelle-i Yâdigâr, Yıl:2, sayı:3, 1945

HÂŞEMİ Muhammed Sadr, *Tarih-i Cerâyid ve Mecellât-ı İran*, Kemal, C.IV,
İsfahan 1953

HAŞEMİ REFSENCANİ Akber, *Emir Kebir ya kahraman Mubarize ba İstimar*,
Farahani, Tahran 1967.

Hezar O Yek Şeb “Elfü Leyle ve Leyle” (Çvr. Abdullatif et-Tasûcî et-Tebriz’i),
Mürettip: Muhammed Cafer Gulpâygânî, Muhammed Rıza Tacir-i
Kâşânî-Ali Nâkî Tâcir-i Kâşânî, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1858,
MRC no: 10053.1.1.1.

HİDAYET Muhbiru Saltanat, *Hatırat ve Heterat*, Zevâr, 4baskı, Tahran 1984.

HİDAYET Muhbirüssaltana. *Gozareş-i İran III-IV* (Tahkık. Muhammed Ali Savti),
Tahran 1983.

HURMUCİ Cafer, Muhammed, *Tarih Kaçar*, be Kuşeşe Hüseyin Hadiv Cam, Ney,
Tahran 1984.

HUŞENG MEHDEVİ Abdul Rıza, *Tarihi Revabiti Hariciye İran*, Emir Kebir,
Tahran 1992.

İHTİŞAMÜ'S-SALTANE Mahmud, *Hatırat-ı İhtişamu's-Saltane*, (Emeği geçen: Muhammed Mehdi Musevi), 2. baskı, Zevvar, Tahran 1988.

İKBAL AŞTİYANİ Abbas, *Tarihi Mufesel-i İran Ez Sedre İslam Ta Inkiraz-i Kaçariye*, be kuşeşe Muhammed Debir Siyaki, Hayâm, Tahran 1988.

İKBAL AŞTİYANİ Abbas, *Mirza Teki Han Emir Kebir*, (Hazırlayan: İrec Afşar), Daneşgah, 1. baskı, Tahran 1961.

İKBAL AŞTİYANİ Abbas, *Tarih Temedun Cedid der İran*, Tahran Ts.

ELÇİ Ebu'l-Hasan, *Hayretnâme*, haz. Hasan Mürsel Vend, Hedemât-ı Ferheng-i Resâ, Tahran 1985.

İRLENDİ Valter ,(1841-1896) *Tarihi Petre Kebir*, (Çvr. Musa Cebreili), Nigarış ve Tahkik Muhammed Ali Katib Muhammed Hüseyin Ali Levesani, Bombay Fabrika Det Persad ve Daro'lteba-ı Ebdu'l Muhammed, taş baskısı, Tahran MRC no: 11337/1

İSFAHANİ Mirza Ebu Talip Han, *Mesir-i Tâlibi ya Sefernâme-i Mirza Ebu Talip Han*, haz. Hüseyin Hadyu Cem, İlmi ve Ferhengi, Tahran 1994.

İSMAİLİ İsmet, "Guzariş-i ez Bünyad-ı Mevkufat-ı Serdar Firuzkuhi", *Vakf-ı Miras-ı Cavidan*, Yıl:3 Sayı: 3-4, 2006.

İTİHADİYE NİZAM MAFİ Mensureh, *Mecmuayı Makale: Goşehayi ez Revabiti Hariciyeİran (1200- 1280H)* Siyamek, Tahran 2001.

İTİMADÜ'S-SALTANE Muhammed Hasan bin Al, *Tarih Muntazam Nasiri*, Tahkik Muhammed İsmail Rizvani, C.2, Dunyaye Kitap, Tahran 1988

İTİMADÜ'S-SALTANE Muhammed Hasan, *Mîr'âtü'l-büldân, be kuşêş-i Pertov Nuri ve Muhammad Sıpanlu*, Esfar, cilit 3, Tahran 1985.

İTİMADÜ'S-SALTANE Muhammed Hasan Han, *Roznâme-i Hâtırât*, İreç Efşar, Emir Kebir, Tsz.

İTİMADÜ'S-SALTANE Muhammed Hasan, *Çehl Sal Tarih-i İran der Devre-i Padişahî-i Nasırüddin Şah, el Muasır vel Asar I* (Takık. İrec Afşar), Tahran 1984.

KAEM MEKAMİ Cehangir, *Tarihi Tehevulat-i Siyasi-i Nezam-i İran ez Agaz-ı Kern 11 ta 1301*, baskı1, Matbuat, Tahran 1947.

KAİM MAKAMİ Cehangir, "Tarihçeye Serbaz Giri der İran", *Mecceleye Berresihaye Tarihi*, Sayı 2, yıl 2

KANUN-I LONDON ve Nâsırı Tebriz, Terceme-i Kânun-i Matbuât-ı Osmanî İrsâli be Vezâret-i Umûr-ı Hârice der 1281/1884: *Gozide Esnâd-ı Siyasi-yi İran u Osmanî*, Defter-i Mutâleât-ı Siyasi ve Beynolmileli, c.III, Tahran 1991,

KAPMAN Madam, *Tercümeye Sergüzeşt Ehvale Madam Kampan*, (Çvr. Minuçihr bin İmadü'd-Devle), El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, Tahran 1894, MRC no: 1786-F.

KASİMİ Ferid, *Sergozeşt Metbüat der Ruzgare Muhammed Şah ve Nasir'lddin Şah*, Vizaret-ı Ferhang ve İrşad, C.1, Tahran 2001.

KAZVİNİ Muhammed Taki, *Risale-i Ceng*, Mli kütüphane, 1853, MRC no: 232F

KEDDÎ Niki, *Tahrim-i Tonbâku der İran*, çev. Şahruh Kaim Makamı, Sâzmân-ı Kitâbhâ-yı Ceybi, Tahran 1985

KEML Cimz. *Tarih İskender-ı Kebir*, (Çvr, Muhammed Ali Han bin Furugi Mulekeb beZeka'lmük), Kâtip Murtaza el'Necm Abadi, Tahran 1898, Mili Kütüphane, Mraceaat no: 6-18196.

KENNETH Dvsrsy, *İran der 1839-1840 Sefaret Fevkalade Kenneth Dvsrsy*(Çvr. İhsan İşraki)Semt, Tahran 1983.

KERAMETİ Yunus," Ta'lim ve Terbiyet", *Dairetu'lş Me'arif Bozorg*, C.15, *İslami*, Zir-i, Tahran

KERİMAN Ali, *Mirza Salih Şirazi ve Kâğez-i Ahbâr*, Goncine-i İsnad, sayı, 29-30, 1998.

KERİMİ HAKKÂK Ahmed, *Tarihçe-ı Tecume der İran*, Tercumey-ı Mectt'l din Keyvani, Fesl Name-ı Mütercim.

KESREVİ Ahmet, *Tarih-i Meşruti-i İran*, 16 baskı, Emir kebir, Tahran 1991.

KIRIMIT, *Abile kubi*, (Çvr. Mirza Ali Hemedani),1881/1298,, Meclis Kütüphanesi, El yazma MRC no: 6278. KİRİZER Gust, *Kevaid-i Meşki Deste Ve Kanun-i Nezmi Tuphane-i Mubareke*, (Çvr. Mirza Zeki Mazenderani),katıp Abdu'l Hamid, Taş Basım, Mili kütüphane, 1269/1853

KİYANFER Cemşid,"Tercume", *Guzergah-ı İntikal ferhang-ı gerb der Kitabi Sürüş*, Muasir, Tahran1996.

KOHEN Goel, *Tarih-i Sansür der Matbûât-ı İran*, Âgâh, c.I, Tahran 1981

KUZANLU Cemil, *Tarih-i Nizam-ı İran*, Şirket-i Şucai-i, C. 2, Tahran.

LAMBTON Ana Katharine Swynford, *İran Esre Kaçar*, Dej, Tahran 2000.

LAMBTON, A.K.S. *Malik ve Zari-i*, (Çvr: Menuçehri Emiri), 4baskı, İlmi Ferhengi, Tahran 1998,

LAMOT FENELON Fransuva dö Salinyak dö *Sergüzeşt Telmak ez Fenelon*, (Çvr. Mirza Aka Han-ı Kirmanî), Tarihsiz, Taş Baskı, Milli Kütüphane, Tahran 1887,MRC no: 19890–6.

MAHBUBİ ERDEKANİ Hüseyin, *Mukedemeyi der bab Aşenayi-e İran ba Mezaher-ı Emedun-e Gerb*, Defter Mutaleat ve Bername Riziye Ferhengi, Tahran 1976

MAHBUBİ ERDUKANİ Hüseyin, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid Der İran*, C.1, Daneşgahi Tahran, Tahran 2001

MAHMUD Mahmu, *Tarihi Revabiti İran ve İngeltere Der Kern Nuzdehum Milady*, C.2, Baskı4, İkbâl, Tahran

MALCOLM John, *Tarih İran*, (Çve. Mirza İsmail Heyret) Senaiyi, Tahran 2004.

MALKUM Sir Can, *Tarihi İran*, (Çvr. Mirza İsmail Heyret), C.2, Senai-ı, Tahran

MARKHAM Clement Robert, *Tarih-i İran der Devre-i Kacar* (Çvr. Mirza Rahim Ferzane), Tahran 1988.

Mecelle yâd *Cerâyid-i Fârsi-yi İslâmbol*, Cereyan Şinasi-yi Tahlili Cerâyid-i Farsi (4), yıl 22, sayır 85, Neşriye-yi Bunyad Tarih-i İnkılâb-ı İslami-yi İran, Tahran 2007

MELİK SÂSÂNÎ Ahmed Han, *Siyâsetgozârân-ı Devre-i Kâcâr*, Hidâyet, c.II, Tahran 1958

MELEK-E SASANÎ Ahmed Han, *Yadbudhaye Sefaret İstanbul*, Babek, baskı 2, Tahran 1975.

MEHBUBÎ ERDEKANÎ Hüseyin, *Mukedemi der-bâb Âşenâ-yı İran bâ-Mezaher Temeddün-i Garb, defter Mutaleât ve Barname rizi Farhangi*, Tehran 1974.

MEHBUBÎ ERDEKANÎ Erdukanî, *Tarih-i Müessesat-ı Temedüni-i Cedid der-İran*, C.1, Daneşga-i Tahran 1991

MEKKÎ Hüseyin. *Zendegani Mirza Teki Han-ı Emir Kebir, İran*, 12 baskı, Tahran 1994.

MELİKZADE İlham. *Nigahi be Umur-i Hayriye der Devre-i Kaçar-ı*. Baskı Danişgah-ı Azade İslami Vahide Şehri Rey, Tahran 2006.

MELİKZADE Mehdi, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, 3. İlmî., Tahran 1992.

MEŞKÛR Muhammed Cevad, *Tarih-i İran-ı Zemin ez Ruzigar-ı Bastan ta İnkıraz-ı Kacariye*, Tahran 1987.

MINEVÎ Mücteba, *Ba Kervan Marifet*, Harezmî, Tahran 1990.

MISRÎ Kasım Emin, *Terbiyet Nisvan*, (Çvr. Yusuf Han İ'tisamü'l-Mülk), Taş Baskı, Tebriz 1901, MRC no: 24793

Mirza Hartun, *Konstitüsyonu Devlet Osmanlı*, El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, MRC no:1215-F.

MOSTUFİ Abdullah. *Şerh-i Zendeganiy-ı Men Tarih-ı İçtimai-y ve İdari-Yi Devr-İ Kaçar*, C.I, Zevvar, Tahran 1981.

MOSTUFİ Abdullah. *Tarih-i İçtimai ve İdari Devre-i Kaçariye ya Şerh-i Zendegani-i Men*, Hermes, Tahran 1992.

MORİER Ceymis Casti, *Sergüzeşt Hacı Baba Isfahanî*, (Çvr. Şeyh Ahmed bin Ahmed bin Molla Muhammed Mu'zaffer Kirmanî, Kalküta, Hablü'l-Metin Matbaası, Taş Baskı, 1886, Meclis Kütüphanesi, MRC no: 2889 Keşideli Kef.

MORİER, *Second Joumey Throgh Persi, Armenia and Asia Minor to Constantinople Between the year 1810 and 1816*, London 1818

MUHİT TABA TABAİ Muhammed, *Emir Kebir ve Darü'l-Fünun Mecmua-Y Hitabehaye Irad Şodeh Der Ketabhane-i Merkezi ve Merkez Esnad Daneşgah Tahran* be Kuş-e Kudret' Allah Ruşen'i Zeferanlu, Daneşgah Tahran Tahran 1975.

MUHİT TEBA TEBAYİ, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Malkum*, Daneş, Tahran 1948.

MUHİT TABATABAİ Muhammed, *Tarih-i Tahlili-yi Matbuât-ı İran*, Biset, 1.basım, Tahran 1987

MUSEVİYE BOCNURDİ Kazime, *Merkeze Dairetu'l Me'arif Bozorg-i İslami*, Tahran 2008.

MÜCEDÜLMÜLK Mirza Muhammed Han, *Keşfü'l-Ğaraib-i Meşhur be Risale-i Mecdiye* (Tahkik. Fazlullah Gürgani), Tahran 1872.

MÜİZZİD'DEVLE Behram Mirza, *Nizami Nasiri*, Hacı Hemid, Taş Baskisi, Mili Kütüphane, 1267 H

MÜŞİR HÜZÜR Fathullah, *Tenzimat Sepah Alman*, El Yazma, Mli kütüphane, 1904, MRC no: 933F

NATEK Humâ, *Ez Mâst ki ber Mâst*, Âgâh, Tahran 1978.

NATEK Humâ, *Fereng Mabi be Risaleyi-i İntikadi Şeyh ve Şuyuh Zamane*, Nu, 12. Sayı, Editör: Mehrdade Mihriban) Tehran 1986.

NATİK Hüma, *Karnamey-ı ferhangi ve ferengi der İran*, Haveran, Baskı, Tahran 2001.

NATİK Humâ. *İran Der Rah Yabi Ferhangi: 1834-1848*, Londra.

NATİK Humâ. *Madares Faransevi Der İran 1837- 1921* Ba Mukedemi-ı Feriydun ÂDEMIYET, Maaser pejuhan, Tahran 2001.

NAZİMİ'L İSLÂM Şeyh Muhammed, *Tarih-i Bidarî-i İran*, C.2, Emir Kebir, 3. baskı, 1985.

NECCARI Hüseyin Müjgan SâdikîTercüman Maddesi" , *Dânişnâme-ı Cihân İslâm*, Tahran 2003.

NECM ABADİ Muhammed. *Tip Dârülfünun ve kutup-ı dersi on*, Emir Kebir ve Dârülfünun be kuşş-i Kudretullah Roşeni Zafaranlu, *Daneşgâh Tahran* 1975.

NEFİSİ Muhammed, *Evvelin İntikâd-ı Usûli ve İlmi der Tarih-i Matbûât-ı İran*, Gazetecilik İncelemeleri, yıl 6, sayı 21,1970

NEFİSİ Seid, *Tarih-i Ictimai-Y Siyasi-i İran Der Devre Muasir Ez Agaz Seltenet KaçarhaTa Payan Cenı Nehustin Ba Rusiye*, C. 1, Bunyad, Tahran

NEVAB Mirza Mehdi, *Düstüru'l-Ukâb*, Tahkik Seyid Ali Al-e Davut, birinci baskı, Neşre Tarih, Tahran 1997.

NEVAİ-Y Abdu'l Hüseyin, *İran ve Cihan*, C.1, Hüma, Tahran 1996.

NEVAİ Abdul' Hüseyin, *Revabiti Siyasi ve İktisadi der Devre-ı Safavi*, Semt, Tahran 1998.

NEVAİ-İ Abdul Hüseyin, *İran ve Cihan Ez Kaçariye Ta Payan-i Ahd-i Naseri*, C.2, 1inci Baski, Humâ, Tahran 1990.

NEVRUZİ FERSENGİ Amed, *Erteş der Tarih ve İnkılâp İslami, Zuhd, Tahran 2006.*

NEVRUZİ MURADİ Kurûş, *Meclis-i Şura-yı Devleti (Darüşşura-yı Kübra)*, *Peyam Baharestan* Sal: 2, Şumare: 7,2010.

NİZAMÜ'L-MÜLK Muhib Ali, *Hukuk Beynelmell*, İslamî Şura Meclisi, MRC no:7908.

NUVAB TAHRANİ Mirza Mehdi. *Düstüru'l-Ukab Risale-yı İntikadi ve Siyasi ez Evayeli Esri Kaçar*, Tahkik Seyed Ali Âl Davud, 1 Baski, Neşri Tarih-i İran, Tahran 1997.

PAKETÇİ Ahmed, "Tercüme Maddesi", *Dâyretu'l Müarif Bozorg İslâmi*, Tahran 2008.

PAKREVAN Emine, *Muhammed Hane Kaçar*, Franklin, Tahran 1969.

PARSA BUNAB Yunus, *Tarihi Siyasi-ı Arteş-i İran*, Vaşinktun 1984.

PERVİN Nasıreddin, *Tarih-i Ruznamenigari-i İraniyan ve Diğer Paresi Nevi San*, C. Peydayeş, 1998.

PAVLOVİCH-Terya-Iranesky, *Se Makale Derbare-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran* (Çvr. M. Huşyar), Tahran 1978.

PERKİNS Justin, *Historical Sketch of the Mission to the Nestorians*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1866.

PRUŞİNG, *İlmi-i Eslehe Şinasi ve Kanun-i Tir Endazi Tüphane*, (Çvr. Hasan Han Serhang), Taş Baskı Mli Kütüphane

PULAK, Yakup, *Sefername-ı Pulak, Tercume-ı Keykavus Cehandari*, Harezmî, Baskı 2, Tahran 1989.

Rahnema ve Muşekhasat Muahıdat-ı 2 Canıb-e İran ba Sayer Duvel 1807- 1979, Defter Mutaleat-i Siyasi Ve Beynl Meleli, Tahran 1988.

RAİİN İsmail, *Hukuk Begiran İngiliz Der İran*, Baskı9, İlmî, Tahran 1994.

RAİİN İsmail, *Mirza Melkem Han Zindegi-yi Siyasi ve Kuşîşhâ-yı Siyasi-yi O*, Safi Alishah ve Franklin, Tahran 1971.

RAİY-İ KELUCE Secad, *Kaçariye İngiltere ve Karardadhaye İstemari 1796-1857*, Merkez Esnad Enkelabe İslami, Tahran 2001.

RAMAZANI Abbas, *Fatali Şah Kaçar*, Tirgan, Tahran 2008.

RAVENDİ Murtaza. *Tarih İctemaiy İran*, Emir Kebir, Tahran 1994.

RENE Descartes, *Hikmet Nasiriye*, (Emil Berene, Rahim Musaiyi Hemedani)
Komreiyi, Katip Mirza Agaye, El Yazması, Meclis Kütüphanesi, MRC
no3702

RENE LOSAJ Allen, *Jil Blas*, (Çvr. Mirza Habib Isfahanî, Tahranlı Tacir ve Kitapçı
Muhammed Tahir'ir Gayret ve Himmetiyle, Taş Baskı, İran Milli
Kütüphanesi, Tahran,1904, MRC no: 17371-6.

RENELDİZ George William Mac Artur, *Buseye Azra*, (Çvr. Seyyid Huseyn Şirazî),
El Yazması, İran Milli Kütüphanesi, 1893, MRC no: 4855-F.

REZVANİ Muhammed İsmail. *İnkılab-i Meşrutiyeti İran*, Şirket-i Sehami, Tahran
1977.

REZVANİ Muhammed İsmail, “Seyri der Nohostin Roznâme-hâ-yı İran”, *Mecelle
Berresihâ-yı Tarihi*, yıl 2, sayı 2, 1967.

RİCH Narrative of a Residence in Koordistan 2, vols, London 1838 Borad of Foreign
Missions of the Presbyterian Church in the USA. A Century of
Missionary Work in Iran, 1834-1934. Beirut American Press, 1935.

RIZA ZADE ŞAFAK Sadık, *İran Edebiyatı Tarihi*, Aheng, Tahran 1991.

RİNGER Mertika. *Amuzeş, Din ve Gofteman Eslah Ferhangi Der Devran Kaçar*,
(Çvr. Mehdi hakiket Hah), gognus, Tahran 2002.

RİYÂHİ Muhammed Emin, *Nüfûz-ı Zebân ve Edebiyât-ı Farsi der Kalemrov-ı
Osmanî*, Emir Kebir, Tahran 1971.

RÜŞTİYE Fahreddin, *Zendeginame-i Pir-i Mearifi Rüştıyey-i Bünyangüzar Ferheng Nevin-i İran*, 1. Baskı, Hirmend Yayınları, Tahran 1991.

RÜŞTİYE Şemseddin. *Sevanih-i Ömr, Neşri Tarihi*, Tahran 1983.

SAİDİ-I Huriye,"Muerefi Nushehayi Hati Tarihi Resail Nizami, *Faslname-i Mutaleat Tarih Muasir*, Sale 6, no 24,2002.

SÂFİ Kâsım, *Mecmua Goftarhâ der Bâre-i Çend Ten ez Ricâl-i Edeb ve Tarih-i İran*, Dânişgâh-ı Tahran Kitabhâne-i Merkezi ve Merkez-i İsnâd, Tahran 1978

SALİH Kulam Hüseyin, *Cunbiş-ı Kolonel Muhammed Taki Han Pesyan*, 2 Baskı, Revayet, Tahran 1991.

SAMI Şemsettin. *Kâmusu Türkî*, be kuşeş Ahmet Cevdet, Akdam, (1317/1900).

SANIUDDEVLE Muhammed Hasan: *Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî*, Be Tashih-e Mohammed Ismail Rizvani, Donyaye kitap, C. 3, Tahran 1988.

ROGER Mervyn, *İran Esre Safavi*, (Çvr. Kambiz Azizi) Sahar, Tahran 1987.

SAYKS Sir Persi, *Tarih-ı İran*, (Çvr. Fahreddin Muhammad Taki-ı Fahr Dai-ı Gilani, C. 2,

Baskı3, Donyayi kitap, Tahran 1987.

SEÂLİBİ Abdulmelik b. Muhammed, *Yetîmetu'd-Dehr*, c.II,

SEFAİ İbrahim, *Berghaye Tarih*, Babek, Tahran 1974.

SAFAYİ İbrahim, *Rehberân-ı Meşruta*, Cavid Enf, c.I, Tahran 1984

SELİMÎ Ali Ekber, *Esnad Mehremaney-i Siyasi-E Devleteyn Rus ve İngiltere Race be İran*

SEPEHR Abdülhüseyn, *Mir'âtu'l-Vekâyi-i Muzafferi ve Yâddâşhâ-yı Meliku'l-Müerrihin*, haz. Abdülhüseyn Nevâi, Zerrin, Tahran 1989

SHAKESPER William Venedik'te Batılı Otello'nun Acıklı Öyküsü, (Çvr. Ebu'l-Kasım Han Nâsıru'l-Melik, Birinci Baskı, Tahran 1347.

SHERLEY Anthony, *Sefer Nameye Beraderan Şerli*, Beh Did, Tahran 1999.

SOGOR Kontes dö, *Hatırat yek Har* (Çvr. İmadü's-Saltana), Emirlik Milli Neşriyat Merkezi, Kurşun Baskı, Meclis Kütüphanesi, Tahran, MRC no: 3349 PQ1 27319/Sin 4 Hı 2.

SOGOR Sofi, "El-Himâru Yahmilu Esfâr", (Çvr. Abdu'l-Huseyn Mirza bin Müeyyedü'd-Devle Tahmasb Mirza), Taş Baskı, Milli Kütüphane, Tahran 1889, MRC no: 20816-6.

SOLHCU Cihangir, *Tarih-i Matbûât der İran ve Cihan*, Emir Kebir, Tahran 1969

SPEHR Abdül-Hüseynhan, *Miratu'l-Vekayii Muzafferi Ve Yaddaştay-İ Melikü'l-Müerrihin*, (Tashih: Abdülhüseyn Nevayi), 1. Baskı, Zerrin, Tahran 1989.

SVLTYKUF Aksys, *Musafiret be İran*, (Çev. Muhsin Seba), Bungah tercume ve Neşri-ı Kitap, Tahran 1957.

ŞANEÇİ Mudur, Kazım, *Macmua Makalat*, Astan-I Kutsu Razavi, Maşhed 1995.

ŞECİ'İ Zahra. *Vezaret Vaziran der İran ba Mukedemeyi Şapur Rasih*, C.1, Daneşgah Tahran, Tahran 1976.

ŞEFİ KAZVİNİ Muhammad. *Kanun-ı kazvini İntikat Uzai-ı İctimai-ı İran Devre-i Naseri*, be Kuşes-e İrec Afşar, Telaiye, Tahran 1991.

ŞEMİM Ali Asger. *İran der Dore-ı Saltanet-ı Kaçar*, 4baskı, İlmi, Tahran 1993.

ŞUKÛRİ Ebu'l-Fazl, "Âşnâyi İcmâli ba Cerâyid-i Fârsi-yi Mısr" *Mecelle-i Yâd*, sayı 83, 2007,

ŞUŞTERİ Abdullatif b. Ebi Talip, *Tuhfetu'l-Âlem ve Zeylu't-Tuhfe*, Samed-i Muvahhid, Tahran

TABRİZİ Muhammed Bakir, *Risale-ı Kurhane*, Mli kütüphanesi, 1841, MRC no: 1766F

TACBAHŞ Ahmed, *Tarih-i Temeddün ve Ferheng-i İran-ı İslâmi (Devre-i Kacariye)*, Şiraz 2003.

TAKİZADE Seyyid Hasan, "Çaphane ve Ruzname Der İran" (Tah. Abdülkerim cerbezdedar), *Mecelle-İ Kaveh*, şumare v, devre-i cedit, Esatir, Tahran 1970.

TARİHÇE-İ Me'arif-İ İran", *Mecele Telim ve Terbiyet*, Sale.4, Sayı 6

TERBİYET Muhammed Ali, *Ergzun: Mecmua-i Makâlât-i Muhammed Ali Terbiyet*, haz. Gulamrıza Tabatabai Mec, Ebu, Tebriz Tsz.

TARİH Şureş-ı Rusiye, (Çvr. Ebu'l Hüseyini Kirmani), katıp Müdür'l kâtip, Kitap fruşî Şemsulimare, Taşbasim, 1908, MRC no:18708-6

TARİH-i Arteş Nevin İran, Behşi Nehust Ez Sal-i 1300-1320, Muceled Yekum,

Setad-i Buzurg Erteştatan İdar-i Sevum.

TAVERNIER Jean Baptiste, *Sefername-i Taverniye*, ,(Çvr. Hemid Erbab Sirani)
Nilufer, c.2, Tahran 2004.

TEBA TEBAYİ Muhit. *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Malkum*, Daneş, Tahran 1948.

TEBA TEBAYİ Muhit, *Tarih-i Tahlili-yi Matbuât-ı İran*, Biset, 1.basım, Tahran
1987.

TEBRİZ Muhammed Rıza. *Havadis name*, 1807, Mili kütüphane, El Yazma
müracaat, no: 284f.

TEFRİŞİ Ferec'ul İlah, *Ceng-I Rus ve Osmanlı 1877-1878*, Mili kütüphane, Tebriz
1878,Elyazma MRC no: 846/f.

TEYMURİ İbrahim, *Esre Bi Haberi ya Tarihi Imtiyaza der İran*, İkbâl, Tahran 1953.

The Encyclopedia of İslam; New Edition, Leiden,1960-2002.

The Structure of Central Authority in Qajar,1671-1896, GA: Scholars Press Reza
Sheikholeslami; Atlanta 1997.

ÜMİD Hüseyin, *Tarih-i Farhang-i Azerbaycan*, Farhang, C.1, Tebriz 1953.

VALTER, *Tarih Petre Kebir*,(Çvr. Mirza Rıza kulu han), Katib Husain Ali Levasani,
1847.

VEDİİ Kazım, “İdare ve Taksimât-ı Kişveri,” *Mecelle-i Berressiha-yı Tarihi*, Sal-ı
Çarom, Şumare: 3-2, 1960.

VELAYETİ Ali Ekber. *Tarih Revabet Hariciye İran der Devran Nasirü'ddin Şah*,
Vezaret Umur Hariciye, Tahran 1993.

VERHERAM Gulam Rıza, *Tarih-i Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai-i İran der Devre-i*
Asr-ı Kacar, Tahran 1990.

YAĞMAYİ İkbâl, Medres-e Darülfünun, Serva, baskı 1, Tahran 1997.

YEKTANİ Mecid, *Maliye-i Kişver der Zaman-ı Kacar*, Mecelle-i Berresiha-yı
Tarihi, Sal-ı Heştum, 1973.

YAKUT HAMEVİ Bin Abdulla, *Mu'cemu'l-Udebâ*, çev. Abdulmuhammed Âyeti,
Suruş, Tahran 2002.

YEKTAYİ Mecid, *Maliye-i Kişver der Zaman-ı Kaçar*.

ZÂKİR Abdurrahim, *Matbûât-ı Siyâsi-yi İran der Asr-ı Meşrutiyet*, Tahran:
Dânişgâh-ı Tahran 1991.

ZERGERİNEJAT Kulam Hüseyini, *Risaleye Siyasi Esri Kaçar* 1.baskı, Milli
Kütüphane, Tahran 2001.

ZÖKA-ı Yehya, *Arteş-ı Şahenşahi İran ez Kuruş ta Pehlevi*, Baskı1, Farheng ve
Huner, Tahran 1974.

Gazeteler

Roznâme-i Ahter, Yıl 1, Sayı 1, 16 Zilhicce 1292. *Roznâme-i Ahter*, Yıl 1, Sayı 2, 18
Zilhicce 1292.; *Roznâme-i Ahter*, Yıl 11, Sayı 1; *Roznâme-i Ahter*, Yıl 1,

Sayı 2, 18 Zilhicce 1292; *Roznâme-i Ahter*, Sayı 13, Yıl 17, 27
Rebiulevvel 1308/1890.

Roznâme-i, Debistan-Hired Riza Kuli Horasani, İstanbul 1887.

Rozname-i Devlet-i İran, Numara: 517, Ramazan 1862/1278

Roznâme-i Hablu'l-Metin, Yıl 2, Sayı 1.

Roznâme-i Hablu'l-Metin, Yıl 2, Sayı 1.

Roznâme-i Hikmet, Sayı 1, 28 Safer 11310/1892.

Roznâme-i İlmiye-i Devlet-i Aliyye-i İran, Şa'ban 1280.

Roznâme-i İran, Sayı 344, 7 Safer 1295.

Rozname-i Ittila, Sayı 183, 29 Muharrem 1305/1887.

Roznâme-i Kânun, Mirza Mülkim Han, İntişârât-ı Kevir, Tahran 1990.

Roznamey-e Kave, Sale Nehust, Numara 4, Berlin 1916/1334; *Ruznamey-e Kave*,
Sayı:4, 1916

Roznâme-i Merih, Sayı:1, 5 Muharrem 1296.

Roznâme-i Nâsiri, Yıl 2, Sayı 27, 21 Cemadiye's-Sani 1313.

Roznâme-i Perveriş, Sayı 1, 10 Safer 1318/1900.

Roznâme-i Suruş, no1, Cemadiye's-Sani 1327.

Roznâme-i Şeref, Sayı 1, Muharrem 1300.

Roznâme-i Süreyya, Yıl 1, Sayı 1, 14 Cemadiye'l-âher 1316/1898.

Rozname-i Tamadun, Sayı 16, Matbaa Maclis, 1907.

Rozamaye-i Terbiyet Sayı 59, 1898.

Roznâme-i Türkistan Hakkı Tarık Us'un Gazete koleksiyonu, 23 Haziran 1281.

Roznâme-i Vekâyi-i İttifâkiye, Cuma 19, Rebiussani 1267/1851; *Vekâyi-i İttifâkiye*

Gazetesi, Sayı 99, 12 Rebiu'l-evvel 1269; Sayı 223, 23 Şaban 1271.

Vekâyi-i İttifâkiye, Sayı 2, Tahran 1851

BELGELER

BOA, DH. MKT. 265/26. 1312m22

BOA, DH.MKT. 57/6.1311 ş 01/1894

DH. MKT. 2412. 106, 1318C 14

ZB. 328.34,1324TS06

DH:MKT.2660.60, 1326l22

ÖZET

İran’da yenileşme çabaları 19. yy’ın ilk yıllarından itibaren başlamıştır. İran ve Rus Savaşlarının İran aleyhine sonuçlanmasının ardından Abbas Mirza’nın “Tüm özverilerimize rağmen neden savaşımlardan mağlup ayrılıyoruz?” ve “Avrupalıların zaferlerinin sebebi nedir?” sorularına aranan cevaplar ile gündeme gelen modernleşmede fikri çerçevesinde başlatılan yenileşme hareketleri 19. yy’ın sonlarına kadar devam etmiştir. Devletin yenileşme isteğinin temel nedeni devleti güçlendirme ve yabancı baskılarına karşı koyabilme olduğu için Batı tarzı yenileşme çabaları ilk önce askeri kurumlarda kendini göstermiştir. Avrupalı subayların istihdamı, yeni tarzda askeri okulların açılması süreci doğal olarak Batı ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesini zorunlu kılmış ve bu anlamda Batıya gönderilen diplomatları bir süre sonra eğitim amacıyla gönderilen öğrenciler izlemiştir. Ancak Abbas Mirza’nın zamansız ölümü bu yenileşme çabalarının Emir Kebir sadrazamlığa getirilene kadar yavaşlamasına yol açmıştır. Emir Kebir ile yeni bir ivme kazanan İran modernleşmesi Osmanlı, Rusya ve Avrupa modernleşmelerini model alınarak çeşitlenmiştir. Emir Kebir’in modernleşme programının temel dinamiği Avrupa baskısının azaltılması ve merkezi otoritenin güçlendirilmesidir. Fakat Emir Kebir’in de sadaretinin kısa olması yenileşme programının gerçek amaçlarına ulaşılmasını zorlaştırmıştır. Nasirü’l-din Şah’ın uzun süren saltanat döneminde modernleşme atılımları inişli-çıkışlı bir süreç izlemiştir. Devlet eli ile yürütülen bu yenileşme çabaları tüm olumsuzluklara rağmen hiçbir zaman kesintiye uğramamış fakat değişen devlet adamları ile birlikte modernleşmenin de hızı değişiklik göstermiştir. İran modernleşmesi kendisinden kısa bir süre önce yenileşme hareketlerine başlamış olan benzer devletlerden-Kafkas, Hindistan, Mısır ve özellikle de Osmanlı- etkilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran modernleşmesi, Osmanlı modernleşmesi, Kaçar Hanedanı, Abbas Mirza, Emir Kebir.

ABSTRACT

Attempts at modernization in Iran have started in first years of 19th century. The movements towards modernization that started with relevant to the questions of “Why we lose wars in spite of all our sacrifice?” and “Why Europeans win?” put forward by Abbas Mirza right after the Iranian-Russian wars which ended with the defeat of Iran, lasted until the end of 19th century. Due to the main attempts of the state with the modernization were to strengthen the state itself and to resist against the foreign pressures, modernization efforts in Western style first emerged in the military structures. The process of employment of European military officers and the establishment of modern military schools, naturally made it necessary to improve diplomatic relationships with West, and in this sense, first, diplomats were sent to West and then students followed them. But the unexpected death of Abbas Mirza, slowed down this attempts to modernization, until Amir Kabir became Grand Vizier. Iranian modernization that gained acceleration with the Amir Kabir became varied after Ottoman, Russian and European modernizations started to taken as models. The major dynamics of Amir Kabir's modernization program were reducing the European pressure and strengthening the central authority. But due to Amir Kabir's viziarate didn't take a long term; it became harder to reach genuine goals of the program. Long lasting reign Nasser al-Din Shah, was a volatile era in terms of modernizing developments. Although these modernization attempts that were led by the state hadn't been interrupted totally any time, in relation with the change of statesmen, speed of modernization changed from time to time. Iranian modernization was influenced by the modernization attempts that have started a bit

earlier in similar countries, such as Caucasia, India, Egypt and especially Ottoman state.

Keywords: Iranian modernization, Ottoman modernization, Qajar Dynasty, Abbas Mirza, Amir Kabir.